

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Драгољуб В. Даниловић

Жичка епископија у средњем веку

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Dragoljub V. Danilović

Žiča diocese of the middle ages

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Изразе захвалности за несебичну помоћ код прикупљања извора и литературе, као и огромној моралној подршци коју су му пружили, аутор дугује:

- **Госпођи Љиљи Станковић,**
библиотекарки Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду;
- **Гордани Гаврић, Марини Лукић-Цветић и Лидији Црнчанин**
из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву;
- **Народној Библиотеци „Стефан Првовенчани” у Краљеву;**
- **Библиотеци Српске патријаршије;**
- **Татјани Недин, библиотекару Библиотеке одељења за историју**
Филозофског факултета у Београду;
- **Народном музеју у Краљеву.**

Ментор: др Андрија Веселиновић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. _____
_____.

2. др Радомир Поповић, редовни професор, Универзитет у Београду, Православни
богословски факултет.

Датум одбране _____ 2014. године.

АПСТРАКТ

Недовољно познавање средњовековне историје, а посебно историје Цркве Христове, је узрок различитих стереотипа и пројекције модерног доба на средњи век. У тој чињеници проналазимо основни подстрек за овај истраживачки рад који се бави проучавањем средњовековног периода историје Жичке Архиепископије, њене епархије и области око реке Западне Мораве. Разумевање средњовековне историје подразумева добро знање историјата Српске православне Цркве. Центар Архиепископије се често премештао, због специфичног историјско географског положаја Жичке епархије. Без обзира на то што је био у Пећком манастиру, иначе метоху манастира Жиче, архиепископ никада није трајно напустио задужбину краља Стефана Првовенчаног и архиепископа Саве I. Од 1220/1221. године манастир Жича је био архијерејски центар, али и место најважнијих државних и црквених збивања где су се доносиле саборне одлуке у духу симфонијне заједнице. Проучавајући живот Архиепископије, Жичке епархије, архиепископског властелинства и области Западне Мораве од 13. до 16. века, настојали смо да осветлимо стране историјског периода, који се међу историчарима често назива „мрачно доба”.

Кључне речи

Архиепископија, епархија, Српска православна Црква, архиепископ, патријарх, властелинство, епархијско властелинство, села, планине

6.04. Историја

6.04.02. Национална историја

ABSTRACT

Not knowing medieval history enough, especially the history of the Church of Christ, is the cause of different stereotypes and various modernistic views of the middle ages. That's the reason why this research paper covers the middle and early new age development of the Arhibishopric of Žiča, its eparchy and the area around West Morava. The understanding of medieval history entails a well – versed knowledge of the Serbian Orthodox Church, which is in fact the primary goal of this research. The center of the Archibichopric changed often due to the specific geo – historical location of the Eparchy of Žiča. Nevertheless when the Arhibishopric was set in Peć Monastery, which was the land of Žiča Monastery, the endowment of king Stefan Prvovenčani and Archbishop Sava I was never neglected. From 1220 / 1221 the Žiča Monastery has been the archpriest center, but also the location of major Church and State assemblies, where decisions were made in the spirit of community and congregation. Styding the lives of the Archibishopric, the Eparchy, the Archibishopric seignory and the West Morava area from the beginning of XIII to XVI century sheds light upon the endless pages of the period which historians see as 'dark'.

Keyword

Arhibishopric, eparchy, Serbian Orthodox Church, archbishops, patriarchs, seignory, diocesan land, villages, mountains

6.04. History

6.04.02. National history

САДРЖАЈ:

Апстракт	1
Увод	4
Епископије Цркве Христове у српским земљама до 1219. године	11
Жичка архиепископија од 1219. године до пресељења у Пећ	24
Границе и територија епархије Жичке, властелинства манастира Жиче и област Западног Поморавља од 13. до 15. века	39
Манастири, храмови и метоси Жичке архиепископије, њеног епархијског властелинства и области Западног Поморавља	67
Средњовековне жупе на територији Жичке епархије	87
Жички архиепископи и патријарси средњег века и однос према суседним епархијама	96
Епархија Жичка у време проглашења Патријаршије (1346)	133
Турска освајања и обнављање Жиче као центра Српске цркве	139
Манастир Жича као центар духовног и културног живота црквене епархије и српске државе средњег века	152
Страдања манастира Жиче у средњем веку.....	166
Привредни развој територија Жичке епархије и области Западне Мораве	172
Утврђења, градови, тргови и путеви на територији Жичке епархије и области Западне Мораве	181
Резиме	189
Извори и литература	193
Прилози	202
Биографија аутора	219

УВОД

Жичка Архиепископија и епархија у изворима и литератури

Историја манастира Жиче одувек је привлачила пажњу многих историографа, истраживача и знатижељних лаика. О седишту прве српске Архиепископије објављен је велики број радова, путописа, монографија, расправа и обимних зборника али је интересовање аутора углавном било усмерено на презентовање чињеница везаних за архитектуру и сликарство у манастиру, на делове жичке повеље или на делатност појединих жичких архиепископа.

У српским средњовековним изворима најопширнији подаци о манастиру Жичи проналазе се у делима Доментијана, Теодосија, архиепископа Данила II и у жичким повељама.¹ Посредно, о жичкој архиепископији, одређене вести забележене су и у *Записима и натписима*², као и у старим *Летописима*³. Повеље српских владара⁴ и

¹ Доментијан, *Житије Светог Саве* (превод Лазара Мирковића) Стара српска књижевност I, Београд 1970, 203; Теодосије, *Житије Светог Саве* (превод Миливоја Башића) Стара српска књижевност II, Нови Сад - Београд 1970; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, (превод Лазара Мирковића) Београд 1988; Жичке повеље видети код: Franc Miklosich . *Monumenta serbica*, Већ 1858, 11-16; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 571-575.

² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, (302) 93.

³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 68-69.

⁴ Franc Miklosich . *Monumenta serbica*, Већ 1858: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912; *Косово у повељама српских владара*, Бања Лука – Београд 2000; *Есфигменска повеља деспота Бурђа*, (превод Димитрија Е. Стефановића), Београд – Смедерево 1989, 11; у раду је коришћен и *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I (1186-1321)* приредили Сима Ћирковић, Владимир Мошин и Душан Синдик, Београд 2011, као најновија

*Пљеваљски синодик православља*⁵ имају велику изворну вредност, врло корисну за проучавање историје Архиепископије, епископија и митрополија из њеног састава. После средњовековних жичких повеља, прве податке о селима властелинства жичке Архиепископије доносе турски дефтери из XV и XVI века.⁶

Нововековна обнова манастира Жиче из 1856. године, везана за делатност епископа Јоаникија Нешковића⁷, подстакла је обимна истраживања многих интелектуалаца XIX века. Њихови резултати преточени су у драгоцене публикације о првом седишту српске Архиепископије. У обимном истраживачком раду *Кнежевина Србија*, насталом 1876. године из пера Милана Ђ. Милићевића, забележен је занимљив опис манастира: „...Црква је висока у кубету 9, а кули 11 хвата; дугачка је пак (с кулом) 22 хвата, 2 стопе и 6 палаца... О остацима живописа у Жичи ми већ имамо суд својих домаћих уметника. Г. Михаило Валтровић, и г. Драгиша Милутиновић снимили су неке слике из те богомоље, изложили их једном у Београду, па су оне после слане и у Кијево

издања српских повеља налазе се у часопису *Стари српски архив* у којем је до сада објављено седам свезака грађе настале после 1321. године (2002–2008).

⁵ Љ. Стојановић, „Требник” манастира Свете Тројице код Плеваља, Споменик СКА LVI (други разред 48) Сремски Карловци 1922.

⁶ *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига I, приредио А. С. Аличкић, Чачак 1984; и *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига II и III, приредио Ахмед С. Аличкић, Чачак 1985.

⁷ О обнови манастира Жиче видети: Љ. Дурковић – Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856 манастира Жиче*, Краљево 1987. У знаменитом делу Феликса Каница *Србија, земља и становништво*, аутор посебно хвали пожртвованост епископа Јоаникија Нешковића: „...У прилог Јоаникију овде треба рећи да ни тадашњи београдски управљачи нису имали више разумевања за стилску обнову старих споменика, а по спремности на жртве далеко су заостајали за њим. Предрачун трошкова који су архитекти поднели за обнову жичке цркве толико их је уплашио да су били пресрећни кад се владика Јоаникије понудио да о сопственом трошку спасе „некако” од потпуне пропасти цркву која је лежала у рушевинама”. видети:

на археолошку изложбу. По мишљењу ова два стручњака, живопис у Жичи заузима прво место међу свима које су они дотле видели у нашим старим црквама и манастирима...”.⁸ У путопису Феликса Каница откривају се нетакнути бисери средњовековног блага српске државе, а нарочито се у томе издваја опис жичког манастира.⁹

Монографије о манастиру Жичи појављују се већ у последњим деценијама XIX века¹⁰, а неколико аутора, пре свих Владимир Петковић, Гојко Суботић, Влајко Влаховић, Милоје Васић, Милан Кашанин, Милка Чанак-Медић, Радомир Станић и Живорад Јанковић, објавили су монументална дела¹¹ о задужбини Светог Стефана Првовенчаног и Светог Саве. Историографска дела о манастиру Жичи, горе поменутих аутора, углавном се баве врло кратко историјом манастира од оснивања па до времена турске владавине, када замире монашки живот у њему. Највише простора остављено је за детаљне описе архитектуре и сликарства.

Најважнији историографски радови о архиепископији у Жичи, њеном властелинству и епархији, настали су у првој половини XX века. Ту пре свега треба истаћи непревазиђено дело Василија Марковића, из 1920. године, о историји српског монаштва у средњем веку.¹² Један од најбриљантнијих интелектуалаца новије српске историје, Радослав Грујић, оставио је неколико изванредних истраживачких радова у

⁸ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* (фототипско издање примерка из 1876), Београд 2005, 654-655; На истој страни Милићевић је у фусноти упутио читаоца и на чињенице, да се о Жичи може прочитати његов чланак *Манастири Србије* у Гласнику Српског ученог друштва XXI (стр 78-81) као и дело Феликса Каница *Византијски споменици у Србији*, штампано у Бечу 1862.

⁹ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво II*, Београд 1987, 11-19.

¹⁰ В. Николић, *Жича и Студеница : путописна црта из Србије: (1896)* / написао Владимир Николић. - Земун: Штампарија Симе Пајића, 1896.

¹¹ В. Р. Петковић, *Жича. 1-2* Старинар, орган Српског археолошког друштва новог реда; год. 1, св. 2, 1906; В. Р. Петковић, *Жича. 3*, Старинар, орган Српског археолошког друштва новог реда; год. 2, св. 2, 1907; В. Р. Петковић, *Жича 4*, Старинар, орган Српског археолошког друштва новог реда; год. 4, св. 1, 1909; В. Р. Петковић, *Манастир Жича хисторија*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1911; В.Р. Петковић, *Спасова црква у Жичи : архитектура и живопис*, Штампарија „Св. Сава”, Београд 1911; В. Влаховић, *Света Жича*, Краљево 1937; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928; Г. Суботић, *Жича*, Туристичка штампа, Београд 1968; М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича, историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969; Г. Суботић, *Манастир Жича*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1987; М. Чанак–Медић, *Манастир Жича*, Београд 1999; Р. Станић, *Жича*, Београд 1990; Ж. Јанковић, *Манастир Жича*, Ваљево 2006.

¹² В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњем веку*, Сремски Карловци 1920.

часопису *Богословље* и у *Гласнику Скопског научног друштва*.¹³ Грујић је први, врло јасно, издвојио Жичку епархију као самосталну црквену јединицу у оквиру Архиепископије. С тим у вези Радослав Грујић је закључио: „...У нашој историографији превиђена је чињеница: да је Свети Сава организујући Жичку архиепископију основао уједно и Жичку епархију; те да је жички архиепископ исто тако као и охридски, уједно био и епархијски епископ и имао своју засебну епархију – архиепископију или архидијезезу...”.¹⁴

Од истраживачких подухвата из области историјске географије, који се односе на простор Жичког епархијског властелинства, посебно треба истаћи рад Гавра Шкриванића, *Жичко епархијско властелинство* из 1954. године.¹⁵ У овом Шкриванићевом истраживању, изузетно корисном за проучавање средњовековне топономастике, први пут се приступило детаљној идентификацији села Жичког властелинства и њиховом везивању за територије одређених жупа. Неколико година касније, Душан Синдик је врло аргументовано, користећи дипломатичку анализу, разрешио дилему о броју жичких повеља.¹⁶ И рад Михаила Динића, *Српске земље у средњем веку*, представља значајан допринос проучавању историјске географије Жичког епархијског властелинства.¹⁷ Анализу Треће жичке повеље детаљно је урадио Гојко Суботић, допуњујући знања о селима Жичког властелинства.¹⁸ Најновија истраживања Гордане Томовић о *Жичком властелинству* отварају важну страницу у одређивању граница архиепископског властелинства, јер се први пут у овом раду озбиљно приступило поређењу средњовековних и турских извора.¹⁹

На међународном научном скупу, организованом децембра 1976. године у Београду, расправљало се о улози Светог Саве у организацији аутокефалне Српске цркве у Жичи, а сва предавања са тог скупа објављена су 1979. године у публикацији

¹³ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932; Р. Грујић, *Имунитети и привилегија епархијских властелинстава*, Богословље VII (3), Београд 1932; Р. Грујић, *Властелинство манастира Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1925.

¹⁴ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 98.

¹⁵ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1954).

¹⁶ Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље*, Историјски часопис 14-15 (1963-1965).

¹⁷ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 55-83.

¹⁸ Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 2006/2007 бр. 31, 51-58.

¹⁹ Г. Томовић, *Жичко властелинство*, Наша прошлост 13, Краљево 2013, 9-53.

Сава Немањић – *Свети Сава, историја и предање*.²⁰ За приказивање историје Жичке архиепископије, њене епархије и црквене организације, посебну важност имају радови Божидара Ферјанчића, Владимира Мошина, Атанасија Јевтића и Станислава Хафнера.²¹ Непроцењиву вредност за проучавање историјског развоја Српске цркве у средњем веку имају свеобухватне црквене историје неколико аутора. Пре свих, ту треба навести дела Нићифора Дучића, Радослава М. Грујића, Григорија Микића, Ђока Слијепчевића, Миодрага Пурковића и Радомира Поповића.²²

О епископијама и митрополијама Српске цркве у средњем веку најобимнији истраживачки рад објавила је 1985. године Марија Јанковић. Иако је описала историју неколико најпознатијих епархија и митрополија, Марија Јанковић је изразила резерву према чињеници да је Жичка епархија постојала као посебна црквена територија: „...*Међутим, она се у изворима XIII века, па и касније не помиње као посебна епископија под тим именом, већ само као Архиепископија јер њом управља архиепископ Српске цркве. Стога се и њено властелинство мора посматрати искључиво као властелинство Српске архиепископије, а не само као властелинство Жичке или Пећке епископије...*”.²³ У нашем истраживању настојали смо да докажемо и образложимо чињеницама став да је Жичка епископија после 1219. године постојала као једанаеста епархија, независно од архиепископског властелинства. Ослањајући се на разјашњење овог питања, из књиге Никодима Милаша *Црквено право*, објављену 1890. године у Задру, можемо дефинитивно тврдити да је Жичка епископија била засебна црквена

²⁰ Сава Немањић – *Свети Сава, историја и предање* (међународни научни скуп – децембар 1976), Београд 1979.

²¹ Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија...*, 65-72; Вл. Мошин, *Правни списи Светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава..., 120-125; А. Јевтић, *Из богословља Светог Саве, Жичка беседа Светог Саве о правој вери ...*, 117-180; С. Хафнер, *Светосавска црква и Рим у XIII и XIV веку...*, 382-385, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп, децембар 1976), Београд 1979.

²² Н. Дучић, *Историја српске православне цркве од првијех десетина VII века до наших дана*, Београд 1894; Р. М. Грујић, *Православна Српска црква*, Београд 1921; Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд – Каленић – Крагујевац 1995; Г. Микић, *Преглед историје хришћанске цркве – Српска Црква*, Београд 2000; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске Цркве I и II*, Београд 2001; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938, 7. Р. Поповић, *Кратак преглед историје Српске Цркве*, Београд 2000.

²³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 35.

епархија: „...Као што сваки епископ у својој епархији има нека одређена своја права, која врши по првосвештеничком положају своје у цркви, **тако исто и први епископи у дотичним самосталним црквама имају нека права, која им по том истом положају припадају. Сваки од њих је у једно је и епархијски епископ, јер има своју одређену епархију, којом управља, те је у томе раван свима осталим епархијским епископима; али он је у исто вријеме поглавар односне самосталне цркве, те као такав има првенство међу осталим епископима исте цркве, и то првенство даје му одређена лична права, којих остали епархијски епископи немају...**”²⁴ Ова тврдња поткрепљена је и историографским радовима Милоша Благојевића²⁵ и Симе Ћирковића.²⁶ Проучавању подручја Западне Мораве у средњем веку посвећени су одређени делови нашег рада, пре свега због чињенице да су те области гравитирале према територији Жичке епископије и да је близина седишта Архиепископије била пресудна за развој ове области у средњем веку.

За проучавање историјске и црквене географије на подручју Западне Мораве и Жичке епархије, корисне информације пружају делови докторске дисертације Гордане Томовић²⁷, расправе Синише Мишића²⁸, Милоша Благојевића²⁹ и Андрије Веселиновића.³⁰

О општим приликама у Цркви и њиховом утицају на развој аутокефалне Српске цркве у средњем веку расправљају у својим радовима Јованка Калић³¹, Сима Ћирковић³², Димитрије Богдановић³³ и Љубомир Стојановић.³⁴

²⁴ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 331.

²⁵ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.

²⁶ С. Ћирковић, *Жича као архиепископско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 14.

²⁷ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2003.

²⁸ С. Мишић, *Историјска географија у житијима Светог Саве и Светог Симеона*, (Међународни научни скуп – Свети Сава у српској историји и традицији), САНУ књ. LXXXIX Београд 1998, 93-104; Синиша Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (XII-XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003, 73-86.

²⁹ М. Благојевић, *О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије*, ЗРВИ, 38, 1999/2000, 365 – 371.

³⁰ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 57-80.

³¹ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп, децембар 1976), Београд 1979, 27-52.

Зборник радова о манастиру Жичи, објављен 2000. године³⁵, представља једну од највреднијих историографских публикација, у којој се могу пронаћи резултати најновијих истраживања о Жичи. Питањем спаљивања и уништења Жиче у последњим деценијама XIII века, посебно хронологије у овим догађајима највише су се бавили Сениша Мишић³⁶ и Александар Узелац у раду објављеном 2009. године у *Браничевском гласу*.³⁷ У годинама обележавања осам векова изградње манастира Жиче било би врло значајно објавити свеобухватну монографију о средњовековној историји Епархије жичке.

Како је однос према српској средњовековној историји оптерећен различитим облицима субјективног приступа од глорификације до тоталног обезвређивања, сматрамо да би велики допринос нашег рада био разбијање стереотипа и исправније расуђивање о вредностима историје средњег века.

³² С. Ђирковић, „Образовање српске државе”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 153.

³³ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 320 – 322.

³⁴ Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459-63 до 1557. г.)*, Глас СКА, CVI, II разред 61, Сремски Карловци 1923; Споменик СКА LVI, Београд 1922, 113-131.

³⁵ *Манастир Жича*, зборник радова / [приредио Гојко Суботић]. - Краљево : Народни музеј : Завод за заштиту споменика културе, 2000 (Врњачка Бања : Интерклима)- Према предговору, публикација садржи радове са научног скупа који је одржан 16, 17. и 18. августа 1995. године у манастиру Жичи и Народном музеју у Краљеву. - Стр. 9: Предговор / Драган Драшковић, Слободан Ђорђевић.

³⁶ С. Мишић, „Српско – бугарски односи на крају XIII века” ЗРВИ XLVI, 2009, 333-340.

³⁷ А. Узелац, *Ко је спалио Жичу*, Браничевски глас 6, Смедерево 2009, 1-11.

Епископије Цркве Христове у српским земљама до 1219. године

Од првих векова хришћанства на простору Балканског полуострва организују се црквене епархије. На територији Римског Царства сваки град имао је свога епископа због специфичног положаја тадашње цркве, јер је присуство надлежног архијереја јачало веру првих хришћана изложених сталним прогонима римске државне власти.³⁸ Када је хришћанство постало равноправно, од времена цара Константина Великог, и нарочито од увођења хришћанске вере као званичне, државне религије, од времена цара Теодосија I, мења се суштински организација епархијског живота.

Гранична линија поделе Римског Царства на Западни и Источни део, утврђена 395. године од стране цара Теодосија I, постаће у потоњим вековима граница међусобног преплитања и ширења хришћанства из два водећа центра, Рима и Цариграда. На простору настањеном Србима основана је још 535. године црквена дијецеза Јустинијана Прима, у чијем су се саставу налазиле некадашње римске провинције *Dacia mediterranea*, *Dacia ripensis*, *Moesia Superior*, *Dardania* и *Praevalis*.³⁹ Римски папа је, поштујући вољу самог цара Јустинијана I (527–565), подарио епископу Јустинијане Прима титулу апостолског викара, док је у „областима старе провинције Далмације, Салона била верско средиште давно признатог ауторитета”.⁴⁰

³⁸ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 333.

³⁹ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава (1979), 27.

⁴⁰ Исто, 27.

Христијанизација и покрштавање Срба трајали су дуго и сигурно нису окончани до краја IX века.⁴¹ Српске земље су у том периоду подељене између две црквене области: Сплитске и Драчке архиепископије. Прва је била под јурисдикцијом римског папе а друга под духовним утицајем цариградског патријарха. Иако је 732. године византијски цар Лав III одлучио да потчини цео Илирик Цариградској цркви, Римска црква то никада није прихватила. Тако су од раног средњег века српске земље биле на подручју које су цариградски патријарх и римски папа сматрали територијама сопствене духовне јурисдикције.⁴²

Црквена организација у српским земљама је сасвим природно била окренута градовима на Јадранском приморју. Сплит као наследник Салоне и центар теме Далмације, и Драч, политички и црквени центар Драчке теме, сигурно су били први градови одакле су међу Србе кретали хришћански мисионари.⁴³ Због прилика на Балкану, Василије I (867-886) је тада имао приступ једино из Приморја, па је вероватно да су мисионарски рад поново обавили свештеници из приморских црквених средишта. Они су то чинили на латинском богослужбеном језику. Оба слоја христијанизације, и грчки и римски, у овом периоду су оставили изражен романски утицај. То се одразило у топономастици, дубоко у унутрашњости Србије. Дobar пример пружају Градац (данашњи Чачак) и планина Јелица. „Њено име највероватније не долази од јеловог дрвета кога на њој скоро и да нема, како би се у први мах помислило, већ од латинског хагионима Sanctus Elias, при чему се придев sanctus временом изгубио, па је тако настао старословенски назив Елица...”⁴⁴

Прве вести о епархијама периферних српских области датирају из друге половине IX века, што се може довести у директну везу са мисионарском делатношћу солунске

⁴¹ О чињеници да су Срби још били привржени паганској вери говоре и подаци код Константина Порфирогенита али и непрекидна делатност Светог Саве на сузбијању многобоштва код српског народа. Сима Ћирковић о христијанизацији Срба бележи: „...Подаци из каснијих столећа говоре да су свештеници и црквене старешине морали да улажу много напора да сељачке масе приближе идеалу хришћанске пастве. Судећи по томе, христијанизација IX века није дубоко продрла нити темељито преобразила живот и веровања Срба...” види: С. Ћирковић, „Образовање српске државе”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 153.

⁴² Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 29.

⁴³ С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Београд 1991.

⁴⁴ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 61.

браће, Светих и равноапостолних Ћирила и Методија. Београдски епископ Сергије спомиње се 878. године а браничевски, или моравски, епископ Агатон 879. године, док је епископија града Стона наведена 927. године, у време одржавања Другог сплитског сабора.⁴⁵ Стонска епископија је улазила у састав Сплитске архиепископије, подложне Римској цркви, а у саставу Драчке митрополије, која је улазила у сферу јурисдикције Цариградске патријаршије, улазиле су епископије у Дукљи и северним крајевима Албаније. У време експанзије Првог Бугарског Царства, Бугарска црква је у свој састав прикључила и територију београдске, браничевске и нишке епархије.⁴⁶

Највећи допринос утврђивању хришћанске вере и оснивању прве „словенске епархије” у Велици, у X веку, имали су Методијеви ученици Климент, Наум, Горазд, Анђелар и Сава. Кроз Климентову школу прошло је око 3500 ученика а плодови трудољубља славних „петочисленика” виде се у X и XI веку, када су се подвизавали христоносни светитељи Јован Рилски, Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски, Гаврило Лесновски и Јован Владимир.⁴⁷

Византијски цар Василије II (976–1025) не само да је био први ромејски владар који је потчинио све српске земље на Балканском полуострву, већ је, својом мудро одлуком да оснује Охридску архиепископију, показао да се само из једног јаког црквеног средишта могла успоставити византијска доминација међу бунтовним Словенима. Под архиепископском столицом Охрида, после 1020. године, „нашла се огромна територија од Дунава до Тесалије и од планине Риле до Јадранског мора. Њене границе биле су, с мањим изузецима, утврђене више у складу с територијом бугарске цркве из времена царева Симеона (893–927) и Петра (927–969) него према границама охридске патријаршије из Самуиловог доба”.⁴⁸ У повељама цара Василија II, од 31 епархије у новоствореној Охридској архиепископији, поменуто је шест, односно седам епархија⁴⁹ ако се као седма узме Сремска, које су у наредним вековима постепено улазиле у састав Српске архиепископије: Призренска, Липљанска, Нишка, Београдска, Браничевска и Рашка, с тим што за последњу епископију Раса „није сигурно да ли се у целини налазила под византијском влашћу или у српским областима изван територије

⁴⁵ Р. Поповић, *Кратак преглед историје Српске цркве*, Београд 2000 ; Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 29.

⁴⁶ Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 30.

⁴⁷ Г. Микић, *Преглед историје хришћанске цркве – Српска Црква*, Београд 2000, 15-18.

⁴⁸ Љ. Максимовић, „Тријумф Византије почетком XI века”, *Историја српског народа I* Београд 1981, 177; Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 32-33.

⁴⁹ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку...*, 59.

Царства”.⁵⁰ У границама Охридске архиепископије 1019. године на територији браничевске епископије спомиње се посебан „Моравски (град) вероватно римски *Magus*, а према претпостављеном положају осталих места, епископија би обухватала Поморавље, Левач, Темнић и Гружу”.⁵¹

У повељама од 1019. и од 20. маја 1020. године, цар Василије II одредио је да охридски архиепископ, као епископ једне посебне епархијске области са седиштем у Охриду, има право на 30 парика или меропаха, земљорадника – својих подложних, ослобађајући их свих државних терета. Истовремено је дао право скопском, београдском, браничевском и видинском епископу да могу имати по 40 таквих људи или домова. Липљански епископ (за области Косова и околине) имао је права на 30 парика а епископи призренски, рашки, сремски, велбушки (за Шиплук и Кратово) и морозвишки имали су по 15 парика.⁵²

У београдској епископији која се у повељи спомиње као дванаеста епископија, цар Василије II наводи неколико места у којима београдски епископ има четрдесет клирика и четрдесет парика. Први пут у овој повељи спомиње се Градац код данашњег Чачка, где ће касније Страцимир, Немањин брат, подићи цркву Пресвете Богородице Градачке „која је у ствари добила име по већ постојећем Градцу”.⁵³ Ширење хришћанства на латинском језику, из приморских центара на обали Јадранског мора, показује се и на примерима Моравског Градца, где су нађени фрагменти латинских натписа, и планине Јелице чије порекло имена потиче од хагионима *Sanctus Elias*.

Уз Драчку митрополију и Сплитску архиепископију, од краја друге деценије XI века српске земље тако добијају и треће црквено средиште. Охридска архиепископија је у одређеном периоду имала најважнију улогу у христијанизацији и ширењу културе међу Србима, али је 18.марта 1067. године основана Барска архиепископија и значајно су се променили дотадашњи црквени односи на великом делу српског подручја.⁵⁴ На те промене морала је да утиче и подела Источне и Западне Цркве 1054. године, када су се међусобно анатемисали и искључили из црквене заједнице представници источног и

⁵⁰ Љ. Максимовић, „Тријумф Византије почетком XI века”..., 178.

⁵¹ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, рукопис докторске дисертације у библиотеци Филозофског факултета (група за историју), Београд 2003, 196.

⁵² Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 94.

⁵³ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, 60.

⁵⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I (од покритавања Срба до краја XVIII века)* Београд 2001, 47.

западног хришћанства.⁵⁵ Велики раскол између Константинопољске и Римске цркве пренет је на све територије око којих су се спорила два црквена центра, те се у том светлу може и посматрати намера Рима да преко Барске архиепископије преузме српске земље. Папа Александар II потчинио је Барској архиепископији „земље од Бојане и Дрине до Неретве с једне стране и од Которског залива до Рашке и Дрине с друге стране”.⁵⁶ Додељивањем краљевске круне Михаилу Војислављевићу (1077) још више је учвршћен утицај римског папе у Дукљи. Продор римокатоличке цркве у српским земљама извршен је преко Барске архиепископије јер су под њеном јурисдикцијом од 1067. године биле епископске цркве у Бару, Котору, унутрашњости Србије, Босни и Требињу, а од 1089. године папа Климент III јој придодаје и епископије у Улцињу, Свачу, Скадру, Дривасту и Пилоту.⁵⁷

Померањем центра српске државе из Зете у Рашку, отпочиње и јачање Рашке епископије као водеће црквене области православних Срба. Манастир Светих апостола Петра и Павла у Расу био је центар црквеног живота Србије све до 1219. године.⁵⁸ У последњој деценији XI века, када је дошло до првих озбиљнијих сукоба између Рашке и Византијског Царства, забележено је да су у Рашкој епископији многи клирици били провизантијски расположени, што указује на грчко порекло ових свештеника.⁵⁹ Иако је рашка епископија била под црквеном јурисдикцијом Охридске архиепископије још од 1020. године, са територије Рашке у XI и XII веку често су започињали устанци против Ромејског Царства.

Византијски цар Јован II (1118–1143) имао је великог успеха у борби против Рашке, после чега су Срби признали византијска врховна права а многи српски заробљеници су били насељени у Малој Азији.⁶⁰

⁵⁵ О Великом расколу види: В. Пузовић, *Црквене и политичке прилике у доба Великог раскола 1054. године*, Београд 2008.

⁵⁶ Ф. Рачки, *Борба Јужних Словена за државну независност, Богомили и патарени*, Београд 1931, 176.

⁵⁷ Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 46.

⁵⁸ „Први помен о овој епархији налазимо у једној исправи цара Василија II Македонца од године 1020... Из старе традиције, за коју се не зна када је настала, ослањајући се на једно место из II посланице апостола Павла Тимотеју (4, 9-10), у коме Апостол вели да је његов ученик Тит отишао у Далмацију, настала је легенда о томе да је сам Тит проповедао хришћанство у овоме крају и да је он основао манастир светих апостола Петра и Павла у Расу...”

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 48.

⁵⁹ Љ. Максимовић, „Тријумф Византије почетком XI века”..., 179.

⁶⁰ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1979, 355.

Оријентација великог жупана Стефана Немање (1166–1196) према православљу и Источној (грчкој) цркви, није значила и политичко потчињавање српске државе Царству Ромеја, нарочито на почетку владавине родоначелника династије Немањића. Опadaње моћи Дукљанске државе у XII веку умањило је и утицај барског архиепископа, који је у личности дубровачког митрополита добијао озбиљног претендента на црквену јурисдикцију у држави Стефана Немање. Тако је папа Климент III послао 1189. године срдачно писмо Немањи и његовој браћи, представљајући новог дубровачког архиепископа Бернарда као црквеног достојанственика чија се власт простирала над читавом Дукљом, Србијом и Хумом, иако је у стварности било потпуно другачије јер су рашки велики жупани сматрали „православног епископа Раса својим епископом. Односи између Раса и Охрида ојачани су чињеницом да су Срби из Рашке добили све свештене књиге на словенском језику, заједно с осталим књижевним благом из овог средишта старословенске културе”.⁶¹

У Расу, средишту државе великог жупана Стефана Немање, налазили су се: стара епископска црква Светих апостола Петра и Павла, манастир Ђурђеви Ступови и женски манастир посвећен Пресветој Богородици.⁶² Рашка епархија у центру Немањине државе била је у XII веку чврсто везана за Охридску архиепископију. О тројници рашких епископа из друге половине XII века, Леонтију, Јевтимију и Калинику, извори не пружају много података. На сабору који је Немања сазвао, желећи да искорени богумилску јерес, учествовао је Јевтимије, док је Калиник 1196. године, после повлачења рашког великог жупана с престола, замонашио Стефана Немању као монаха Симеона.⁶³

Јачање православног свештенства и посвећеност монаштву, по речима Светог Саве, најважније су карактеристике самосталне владавине великог жупана Стефана Немање: „... Својим примером прво благоверност показа, а потом и друге поведе, цркве освети, манастире сазда, светитеље у сласт слушајући, јереје иштујући, а према монасима велику смерност и љубав имајући...”⁶⁴ Подаци из *Житија Светог Симеона* врло су корисни за црквену географију јер говоре о ктиторству великог рашког

⁶¹ Ф. Дворник, *Словени у европској историји и цивилизацији*, „Клио”, Београд 2001, 127-128.

⁶² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 49.

⁶³ Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 49-50.

⁶⁴ Свети Сава, *Сабрана дела*, (приредио и превео Томислав Јовановић) Београд 1998, 151.

жупана.⁶⁵ Ктиторска делатност српског владара значајно је учврстила православље у Рашкој и увела Србију у ред држава са високим међународним ауторитетом. Још као удеони кнез, Стефан Немања је подигао манастир Светог Николе код Куршумлије, и на ушћу Косанице у Топлицу манастир Пресвете Богородице.⁶⁶ Манастир Светог Ђорђа у Расу, или Ђурђеви Ступови, подигнут пре 1168. године⁶⁷, уживао је посебан углед међу Немањиним задужбинама⁶⁸ а манастиру Студеница, саграђеном око 1190. године, велики рашки жупан дао је место првог манастира.⁶⁹ У типиксу за манастир Студеницу први пут се помињу игумани манастира Пресвете Богородице у Градцу, манастира Светог Николе и манастира Светог Георгија у Дабру. Њихова је обавеза била да присуствују избору игумана манастира Студенице.⁷⁰ О манастиру Пресвете Богородице у Градцу постојала су различита мишљења. Василије Марковић је сматрао да је „Света Богородица Градачка из студеничког типика манастир *ибарски Градац*, код истоименог села, а на Градачкој Реци, левој притоци Ибра, који је доцније обнављала краљица Јелена. Али и пре него што га је Јелена обнављала био је ово врло угледан манастир: у *жичкој повељи наводи се он као четврти „манастир краљевски” („Богородица Градњска”)* у Србији. Због тога што је био старији и познатији он се зове само Градац, док се задужбина Страцимирова, за разлику од њега, обично назива „Моравски Градац”.⁷¹ Први помен Моравског Градца после његовог оснивања био је у Савином *Студеничком* типиксу, из 1208. године, где се у избору студеничког игумана, међу шест игумана „краљевских манастира”, наводи на другом месту игуман Богородице Градачке.⁷² Подаци о Страцимировој задужбини, манастиру Богородице Градачке на Морави, проналазе се у пет родослова и неколико летописа, због чега међу

⁶⁵ С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, (Међународни научни скуп – Свети Сава у српској историји и традицији) САНУ књ. LXXXIX Београд 1998, 102.

⁶⁶ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 36.

⁶⁷ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 60.

⁶⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Graz 1964, 14.

⁶⁹ Зато су називи за манастир Студеницу: *Манастир краљевски, Царска лавра, Лавра Светог Симеона, Краљевска лавра, Велики манастир* види: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији...*, 62.

⁷⁰ О игуманима „четири краљевска манастира” не постоје изворни подаци, а о манастиру Пресвете Богородице Градачке чак постоји дилема о томе да ли је Ибарски или Моравски Градац .

⁷¹ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији...*, 66.

⁷² <http://digital.nb.rs/document/RU-studenicki>, 35-36.

историчарима преовладава мишљење да је „овај манастир оснивачком повељом, која није сачувана, добио од ктитора знатне поседе... У доба Стефана Првовенчаног, Страцимировог синовца, он се убраја међу „четири краљевска манастира” (Студеница, Свети Ђорђе у Расу, Ђурђеви Стубови, Хиландар, Богородица Градачка). Када говоре о Богородици Градачкој на реци Морави аутори три родослова имају потпуно истоветан текст: *Страцимир цркву пресвете Богородице Градац од два ступа при реије Мораве* (Врхобрезнички, Пајсијев, Загребачки). Састављач Карловачког родослова каже: *Срацимир сазда цркву Богородице Градачке при реије Мораве*, не помињући карактеристичну одлику манастира, да је имао „два стлпа”. Пејатовићев родослов има врло занимљиву формулацију, са додатним описом: *Страцимир сзда цркву пресветие Богородице при реије Мораве еже јест Град...*⁷³ Анализирајући изворне податке, Андрија Веселиновић је закључио да је Страцимир подигао манастир посвећен Богородици, са две куле звоника у самом граду који се звао Градац на реци Морави, и то у периоду од 1186. до 1190. године.⁷⁴

Оснивање манастира Хиландара (1198), на Светој Гори Атонској, представља прекретницу у припреми за стварање аутокефалне Српске архиепископије, чему су и Стефан Немања и његов најмлађи син Сава посветили највећи део овоземаљског животног пута. Први пут је млада држава Немањића изашла из оквира српских земаља и у центру средњовековног монашког живота и православног хришћанства добила благослов и признање ромејског цара.

Иако је велики рашки жупан Стефан Немања био потпуно посвећен православном хришћанству, у саставу земаља којима је владао нашле су се Зета, Травунија и Захумље, које су у црквеном погледу биле под јурисдикцијом римокатоличких архиепископија у Сплиту, Дубровнику и Бару. Толерантан став према римокатолицима у приморским земљама произилазио је из чињенице да је Римска црква имала вишевековни утицај у овим крајевима. Најстарији Немањин син, Вукан, који је добио власт над Зетом, био је приклоњен Римској цркви. То се огледа посебно у његовој борби за обнављање права барске архиепископије, крајем XII века, и успостављању чврстог савезништва са Угарском и римским папом у време сукоба са братом Стефаном.⁷⁵

⁷³ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, 62; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927.

⁷⁴ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, 63.

⁷⁵ Ј. Калић, *Црквене прилике...*, 52.

Четврти крсташки рат (1202–1204) имао је далеко трагичније последице на продубљивање јаза између Источне и Западне цркве од Великог раскола 1054. године. Настанак нових држава на тлу Ромејског Царства, од којих су латинске државе биле под директном духовном хегемонијом Рима, а грчке државе покушавале да одрже црквену јурисдикцију у преосталим деловима Византијског Царства, довео је до сложених црквено-правних односа у тадашњем међународном поретку. Тако се и српска држава на почетку XIII века нашла „на немирном балканском тлу, изложена сучељавању интереса и утицаја Истока и Запада. Било је потребно много политичке проницљивости и вештине да би се могле проценити нагле и честе промене у плановима и односима владара и држава заинтересованих за збивања на том подручју”.⁷⁶ Промене међу државама на Балканском полуострву после 1204. године рефлектовале су се и на црквене прилике, што је морало да утиче и на Немањине синове у доношењу државотворних и канонски утемељених, црквених одлука. Стварање Никејског Царства и Епирске државе, као и релативна међусобна удаљеност ових грчких држава, које су биле мета освајачких аспирација латинских владара, још више су учврстиле српског жупана и студеничког архимандрита у испуњењу завета Светог Симеона. Номинално, рашки епископ се и даље налазио под јурисдикцијом архиепископа охридског, али је распад Царства Ромеја пружио могућност да се оствари конституисање аутокефалне Српске цркве. Одмерене и мудре државничке одлуке Немањиних синова, Стефана и Саве, уводиле су Србију у ред међународно признатих и поштованих, хришћанских држава, што је и званично потврђено 1217. и 1219. године. Непроцењива улога Светога Саве у стварању аутокефалне Српске цркве добија још већи значај када се има у виду изузетно тешка позиција у којој се Србија налазила у првим деценијама XIII века.

Ако су одлазак у Свету Гору и монашки постриг у руском манастиру Светог Пантелејмона, 1191. године, представљали почетак духовног узрастања и преображаја личности Саве Немањића, онда је оснивањем Хиландара као самосталног српског манастира, 1198. године, постављен темељ духовног сазревања српске цркве и њеног постепеног увођења у заједницу православних, помесних цркава. Издавање хрисовуље од стране ромејског цара Алексија III, којом се манастир Хиландар ставља под управу

⁷⁶ Б. Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје Краљевина”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 297-298.

Симеона и Саве „као потпуно самоуправни, независни манастир”⁷⁷, омогућило је да се на подручју под директном влашћу и утицајем Византијског Царства створи језгро и расад монаштва за будуће архијереје аутокефалне српске цркве. Нарочито поштовање светогорских монаха и православних духовника према Сави Немањићу крунисани су на почетку XIII века, када су тројица грчких архијереја на челу са солунским митрополитом рукоположили за архимандрита најмлађег сина Симеона Мироточивог. О овом важном догађају Савин ученик Доментијан је записао: *„И када је провео много лета у Светој Гори, и после неког времена опет се сабраше три епископа: Никола јершики и Михаил касандријски и Димитрије адрамерејски, служивши свету литургију у солунској митрополији, у Светој Софији са својим митрополитом Костадијем, а са њима и тај блажени кир Сава, и благословивши га, и сатворише га архимандрита, и дадоше му надебреницу и наруквице. А ово сатворише по самотрењу Божјем и по свом грчком закону, да буде архијереј...”*⁷⁸

По повратку у Србију, 1206. године, Сава је архимандрит у манастиру Студеници, где је потпуно пренео дух светогорских манастира. Студенички типик, настао баш у овом периоду, речито потврђује прихватање светогорског обрасца у организацији српских манастира. У тринаестој глави типика, где се говори о избору студеничког игумана, одређује се образовање неке врсте савета који врши избор и у који поред владара, надлежног епископа и одабраних студеничких калуђера, улазе и игумани шест тада најзначајнијих манастира. Међу њима се игуман Богородице Градачке (Моравски Градац) помиње на другом месту, одмах после игумана Светог Ђорђа у Расу који је био Немањина задужбина.⁷⁹ Хиландарски узор у поштовању монашких правила и пренос моштију Светог Симеона Мироточивог у „царску лавру” учврстили су положај манастира Студенице, због чега се постепено умањивао и утицај рашког епископа у српској држави.⁸⁰ Истовремено са јачањем организације манастира из Немањиног времена, започела је и изградња будућег средишта српске архиепископије.

У исто време када је вршио дужност студеничког архимандрита, највероватније између 1206. и 1208. године, Сава Немањић је заједно са старијим братом Стефаном започео изградњу цркве Вазнесења Господњег у „месту званом Жича”. Преносећи мошти Светог Симеона Мироточивог у манастир Студеницу, архимандрит Сава је

⁷⁷ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 316.

⁷⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 180.

⁷⁹ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*...64.

⁸⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I* ..., 50.

градио у својој отаџбини манастире светогорског изгледа, а за то је најбољи пример пружен на подизању манастира Жиче. Изградњу „дома Спасовог” у манастиру Жича „надзирао је лично Сава, који је повео из Византије многе зидаре и каменоресце („мраморнике”).⁸¹ У почетку зидана као манастирска црква по узору на архитектонске обрасце Свете Горе, Жича је после стицања аутокефалности Српске цркве добила изглед у складу са карактером новоуспостављеног катедралног храма. „Са западне стране дозидана је спољашња припрата са четири стуба и девет травеја, над њом катихумена, а испред ње звоник...Уз олтар су изграђени проскомидија и ђаконикон. Још тада, цела црква је премалтерисана и обојена црвено”.⁸² Говорећи о ктиторској делатности Саве Немањића, Доментијан и Теодосије бележе да уз манастир Жичу „и друге свете цркве у изабраним местима почевши и сврши, и старе утврди, а нове сазда...”⁸³ и „друге многе цркве мале и велике сазида Свети, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави...”.⁸⁴ Изградња нових, обнављање старих, подизање камених и дрвених цркава говоре у прилог неуморног градитељског трудољубља архимандрита Саве, који је уз стрпљиву изградњу манастира Жиче, улепшавао српску државу и другим храмовима и стварао контуре будуће аутокефалне Цркве.

Зидање манастира Жиче посредно се потврђује и у усменом народном предању. Верује се да је креч за изградњу манастира Жиче транспортован коњима из села Отроци у краљевачком крају. На том простору, у селу Грачацу (општина Врњачка Бања), налази се данас црква Светог Саве за коју се верује да је настала пре манастира Жиче.⁸⁵ У *Жичким повељама* краља Стефана Првовенчаног међу селима манастирског властелинства спомиње се и село *Грачаница*, а од жупа *Крушилница* и *Морава*.⁸⁶ Код мештана села Грачаца, које се поистовећује са селом Грачаницом из *Жичке* повеље и које представља границу споменутих жупа, и данас постоји веровање да су обрадиве површине и пашњаци овог краја били у саставу манастирског властелинства.

⁸¹ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири...*, 68.

⁸² В. Ј. Ђурић, „Рашко и приморско градитељство”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 390.

⁸³ Доментијан, *Житије Светог Саве*,....., 192.

⁸⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 205.

⁸⁵ М. Алексић Чеврљаковић, *Извештај са заштитних археолошких истраживања локалитета Црква Светог Саве*, Завод за заштиту споменика Краљево, 2012.

⁸⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 571-572.

У првим деценијама XIII века студенички архимандрит Сава Немањић био је у потпуности посвећен стварању потребних услова за конституисање аутокефалне српске цркве, како у материјалном погледу изградњом манастира Жиче и многобројних храмова, тако и у духовном погледу утврђивањем монаштва у српским земљама. Црква Светог Спаса и манастир Жича налазили су се тада у северним деловима Рашке епископије. Избор места за изградњу манастира Жиче одређен је Савином богонадахнутом одлучношћу и практичним духом који га је красио. Недалеко од манастира Студенице, царске лавре Пресвете Богородице, и на простору североисточног дела државне територије градило се манастирско здање које ће постати средиште Српске Цркве. Налазећи се у плодном крају поречја горњег тока Ибра и Западне Мораве, Жича је саграђена у граничном појасу православља, односно у подручју где се граничила српска држава са моћним Угарским Краљевством.⁸⁷

На положају студеничког архимандрита, Сава се у потпуности усредредио на изградњу храмова у српској земљи. Ревносним ктиторским залагањем у изградњи камених и дрвених цркава, „Савина делатност имала је за циљ потпуну християнизацију српског народа, и у том погледу учинио је много више него што је за достојанство архимандрита било предвиђено”.⁸⁸ Тако су створене контуре аутокефалне Архиепископије са мрежом епархија које ће ући у њен састав после 1219. године. Дом Спасов, звани Жича грађен је стрпљиво по светогорском узору, као круна симфоничних стремљења Стефана и Саве да се изборе за признање суверенитета државе и самосталност цркве. Посматрано из савремене перспективе, може се учинити да је изградња манастира споро напредовала⁸⁹, али пре свега треба имати у виду чињенице да је то време бурних промена на Балканском полуострву, после Четвртог крсташког рата, и да је студенички архимандрит намеравао да Жича постане не само средиште Архиепископије, већ и центар једне од новостворених епархија. То се могло постићи само оснивањем бројних храмова који су се налазили у непосредној близини Жиче.

Оба Савина биографа једнодушно преносе податке о томе да је током изградње Жиче студенички архимандрит и многе друге цркве подигао и обновио. Истина, Доментијан опширније говори о Савиној ктиторској делатности : *И друге свете цркве у свима изабраним местима почевши и сврши, и старе утврди, а нове сазда и све*

⁸⁷ С. Ђирковић, *Жича као архијерејско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 13

⁸⁸ М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 75

⁸⁹ Овај став износи Милош Благојевић у драгоценом истраживачком раду о *Основним знамењима српских краљева и архиепископском достојанству*. Видети: М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи...*, 75.

постави на сваком добром закону, и пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство..., а где не стиже е сатворити цркве, ту постави крст, да се на сваком месту прославља име Божје.⁹⁰ Иако се код Теодосија може уочити нешто сажетије излагање, он врло јасно повезује изградњу Жиче и истовремену Савину преданост црквеном градитељству: *Тада почеше зидати и велику цркву Господњега Вазнесења у Жичи, звану архиепископију. Друге многе цркве, мале и велике, сазида Свети, докле је био архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави.*⁹¹ Да је у току зидања Спасове цркве, архимандрит Сава врло активно учествовао у изградњи, посведочили су и Доментијан и Теодосије, приказујући *Чудо о подизању ослабљеног.* На основу Доментијановог казивања може се претпоставити да се чудо догодило када је Сава боравио у Жичи : *А једном, када је био у дому Спасову, у месту званом Житча, и ту беше неки човек, сав ослабљен рукама и ногама, тако да није могао право стати*⁹², док је код Теодосија наглашено да се чудо догодило баш у време зидања манастира: *У неко време дође са самодршцем (Стефаном) да разгледа како зидају архиепископију...Једнога дана изишав, нађе човека ослабљена рукама и ногама.*⁹³ Исцељење ослабљеног човека у време изградње манастира Жиче, како сведочи Теодосије, пружило је доказе о Савином исцелитељском дару и светом месту, будућем седишту Архиепископије. Од 1217. до 1221. године у манастиру Жичи одиграли су се најважнији догађаји за српску државу и њену аутокефалну цркву.

⁹⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 192

⁹¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 205.

⁹² Доментијан, *Житије Светог Саве*, 197

⁹³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 205-206

Жичка архиепископија од 1219. године до пресељења у Пећ

Две историјски важне одлуке за међународно признање српске средњовековне државе донете су у Риму и Никеји, од 1204. године, два међусобно супротстављена центра Западног и Источног хришћанства. Додељивањем краљевског венца Стефану Немањићу и рукополагањем Саве Немањића на место првог српског архиепископа, створена је самостална српска држава у којој су најистакнутији представници светородне династије Немањића, по византијском узору, симфонично усклађивали односе између световне и духовне власти.

У првој половини 1219. године архимандрит Сава налазио се у Никеји⁹⁴, где је затражио од цара и васељенског патријарха да међу монасима из српске делегације⁹⁵ изабере најдостојнијег на место архиепископа. На велики хришћански празник Уласка Господњег у Јерусалим (Цвети), 1219. године, ромејски цар Теодор Ласкарис је именовао, а патријарх Манојло Сарантен Харитопул рукоположио архиепископа Саву Немањића, да би потом донели акт о аутокефалности Српске цркве, по којем су српски архијереји добили право „да сами бирају и хиротонишу свог архиепископа, без икаквог

⁹⁴ Одлука никејског цара Теодора Ласкариса и никејског патријарха Манојла Сарантена Харитопула да подаре аутокефалност Српској цркви и њена каноничност заокупљали су пажњу многих историографа. О томе види: Н. Радојичић, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, Глас 179 (1938), 177-258; Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп – децембар 1976), Београд 1979, 65-72.

⁹⁵ Доментијан говори о томе: „И призвана беше пред цара братија која су са Преподобним. И цар не пристаде ни на једнога од њих...” Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 203.

учешћа цариградске цркве и византијског цара”.⁹⁶ Под духовном влашћу српског архиепископа налазили су се сви „градови и земље” државе Немањића и сви надлежни црквени архијереји, попови и ђакони, што говори у прилог закључка да су границе јурисдикције Жичке архиепископије биле омеђене политичким границама српске државе.⁹⁷

По Божјој милости архиепископ свих српских и поморских земаља, Сава Немањић, требало је непосредно после стицања аутокефалности да организује и уреди живот цркве у Србији. Своје дужности српски архиепископ преузео је врло озбиљно и до повратка у Србију је боравио на Светој Гори и у граду Солуну, како би извршио неопходне припреме за организовање Српске цркве. На Светој Гори служио је „по светим црквама свете службе, освећујући у њима попове и ђаконе”⁹⁸, а у Солуну, у то време још под латинском влашћу, био је гост митрополита Константина Месопотамита и боравио у манастиру Филокалу.⁹⁹ Архиепископ Сава је у Солуну марљиво радио на састављању Номоканона (Законоправила), како би утврдио чистоту православног вероучења и исправно функционисање литургијског живота.¹⁰⁰ Враћајући се у Србију 1220. године, српски архиепископ је са собом повео монахе из манастира Хиландара, достојне будућег епископског чина у новоуспостављеним епархијама Српске цркве.

Када је стигао у Србију 1220. године, архиепископ Сава је затекао болесног брата, Стефана Првовенчаног, и пошто га је уз помоћ Божју исцелио, приступио је заједно с братом Стефаном чину освећења велике архиепископије у Жичи.¹⁰¹ Најважнија

⁹⁶ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 317.

⁹⁷ М. Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, ЗРВИ XXXVIII 1999/2000, 360.

⁹⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I..., 208.

⁹⁹ М. Живојиновић, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, *Историјски часопис* 24 (1977) 63-71.

¹⁰⁰ В. Мошин, *Правни списи Светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп, децембар – 1976) Београд 1979, 120.

¹⁰¹ О овом догађају, који је претходио Савином одласку у Студеницу и рукополагању српских епископа у Жичи, Доментијан је записао: „И радујући се заједничком радошћу остадоше добро у Господу, оба горећи Духом Светим за божаствено исправљање и за закон и за свету веру, и за савршење свете велике архиепископије, коју од почетка зачеше са великом љубављу, коју и после времена изванредно савршише божаственим лепотама и украсивши светим иконама, и прекрасним бојама извајану поставише је, и предадоше је светим крштењем Богу и Оцу и Светоме Духу”, Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 211. Код Теодосија је чин освећења архиепископије у Жичи и рукополагања епископа уследио после Савиног боравка у Студеници, Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност II, Нови Сад – Београд

припрема за рукополагање епископа била је у време Савиног боравка у Лаври Пресвете Богородице Студеничке, највероватније у данима часног, Васкршњег поста 1220. године. Тада је српски архиепископ рукополагао „попове, ђаконе, подђаконе и чатце”, узносећи молитве над моштима Светог Симеона Мироточивог. Млађи биограф Светог Саве, Теодосије, упечатљиво је забележио: „Мислим да је и сада богољубивим душама које ово слушају поучно до суза, јер као да су се по некој слози живи и мртви договарали, и овај, дакле, богоречним језиком све апостолски поучаваше, а онај, точећи миро из светих моштију својих, помазиваше, а обојица чудесни радошћу задивљаваху своје људе”.¹⁰² Српска црква, њена Архиепископија и будући епископи добијали су овим чудесним догађајем благослове за свечано рукополагање у манастиру Жичи. Литургијски свечано рукополагање епископа у седишту Архиепископије, где су „богоразумни, богобојажљиви и часни мужевии” увођени на епископски трон, означило је видљиво устројење помесне православне цркве у средњовековној Србији. У саставу српске државе Стефана Првовенчаног (1196-1228) налазиле су се Рашка, Призенска и Липљанска епархија, још од 1020. године под црквеном јурисдикцијом Охридске архиепископије. Архиепископ Сава је 1220. године основао седам нових епископија: Зетску, Хумску, Дабарску, Хвостанску, Будимљанску, Топличку и Моравичку.¹⁰³ Уз новоустављену Жичку епархију, Српска црква је имала укупно једанаест епархија. Полазећи од тога да су први архијереји у самосталним црквама били уједно и епархијски епископи, јер су имали своју одређену епархију којом су управљали као и остали епископи¹⁰⁴, Жичка епархија је од 1220. године била посебно организована област аутокефалне Српске цркве а архиепископ Сава је био истовремено и епархијски епископ на територији своје архидијецезе.¹⁰⁵

1970, 236-237. О овом неслагању види: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 18.

¹⁰² Теодосије, *Житије Светог Саве...*, 236.

¹⁰³ Драгоцене публикација о српским епископијама објавили су: Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 93-107; Р. Грујић, *Имунитети и привилегије епархијских властелинстава*, Богословље VII (3), Београд 1932, 181-188; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV, Београд 1954, 147-172; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.

¹⁰⁴ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 331.

¹⁰⁵ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 98.

Ако се изузму врло уопштени подаци код Доментијана и Теодосија, као и посредна обавештења о рашком и призренском епископу у писму охридског архиепископа Димитрија Хоматијана¹⁰⁶, историјски извори о организацији епархија Српске цркве и саме Жичке архиепископије изузетно су оскудни. Изузетак представља препис рукописа Синтагме Матије Властара из друге половине XV века, познат у историографији као *Хрисовуљ самога светаго Сави и брата јего Првовенчаного краља Стефана. Места епископом србским*¹⁰⁷ и његов аналогни извод, по имену *Хрисовуљ светаго краља банскога и светаго Никодима архиепископа србскога*.¹⁰⁸

Рукоположеним архијерејима одређено је да духовно управљају из седишта својих епархија. Најугледнији манастири и цркве постали су центри епископских катедри. Тако је катедра архиепископа смештена у манастир Жичу, катедра епископа топличког у храм Светог Николе код Куршумлије, катедра епископа будимљанског у храм Светог Георгија (Ђурђеви Ступови) код Берана, катедра епископа хвостанског у манастир Пресвете Богородице код Пећи, катедра епископа моравичког у храм Светог Ахилија у Ариљу, катедра дабарског епископа у храм Светог Николе у Бањи код Прибоја, катедра зетског епископа у храм Светог Арханђела Михаила на Превлаци у Боки Которској, катедра епископа хумског у храм Пресвете Богородице у Стону, катедра рашког епископа у цркви Светих апостола Петра и Павла у Расу, катедра призренског епископа у храм Пресвете Богородице Љевишке у Призрену и катедра епископа липљанског у цркви Пресвете Богородице у Грачаници.¹⁰⁹

Иако извори не пружају велике могућности за упознавање организације епархијског живота у српској држави после 1220. године, сигурно је да се конституисање осам потпуно нових епархија може посматрати као први важан искорак аутокефалне српске архиепископије. Томе треба додати и чињеницу да је у три епархије дошло до промене дотадашњих епископа, на чија места су дошли архијереји који су се

¹⁰⁶ Писмо Димитрија Хоматијана види код: Г. Острогорски, *Сабрана дела IV*, 170-189.

¹⁰⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, (302) 93; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку ...*, 24.

¹⁰⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I...*, (303) 93; В. Мошин, *Правни списи Светога Саве, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање* (међународни научни скуп 1976), Београд 1979, 122.

¹⁰⁹ О броју епархија Српске цркве постоје различита мишљења. види: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку ...*, 23-26;

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 88-93.

повиновали канонском поретку Жичке архиепископије.¹¹⁰ Централни догађај за разумевање преображаја српске цркве и њене организације, утемељене на канонима православног хришћанства, био је велики Жички црквено-државни сабор из 1221. године.

И Доментијан и Теодосије посвећују велику пажњу опису догађаја на Жичком сабору из 1221. године. За будуће деловање и организовање Српске цркве, Вазнесењски сабор у манастиру Жичи имао је прворазредну историјску улогу. На поменутом сабору архиепископ Сава је крунисао и миропомазао брата Стефана, и одржао чувену беседу „О правој вери”. Код оба Савина биографа налази се, истина само делимично и посредно, „*Чин обновљења свете истините вере православне*”, што је у суштини српска редакција Синодика православља.¹¹¹ Нарочито је занимљив редослед потеза у сазивању сабора у чему је Теодосијев опис знатно опширнији од Доментијановог. Архиепископ Сава је сазвао Сабор тако што је „заповедио” епископима, игуманима, чрнцима, поповима, ђаконима, христоименитим људима и, што наглашава Теодосије, „брату самодршцу Стефану да тамо дође са великашима и свима благородницима”.¹¹² Док се код Доментијана Савино „заповедно” сазивање сабора односи углавном на клирике и „црквене људе”, код Теодосија је Савин ауторитет изнад брата Стефана, јер српски краљ „одмах пошаље заповести свима властима државе његове, које сазиваху ипате и војводе, тисућнике и сатнике, и мале и велике. А свети архиепископ сазове опет своје епископе, игумане и све црквене служиоце, и сви се сабраше у великој цркви у Жичи.”¹¹³ За успостављање симфониčnosti црквене и световне власти, по византијском обрасцу, било је неопходно да се сазове сабор у Жичи, и архиепископ Сава се зато обраћа учесницима: „Није лепо да онај који вама у Богу влада достојанством власти буде и зове се с вама једним именом, него као што се ја, вас ради, поставих с влашћу свештенства и за главу цркве у Богу, тако исто и онога који у Богу влада народом треба украсити венцем царства”.¹¹⁴ Сједињење и саборност државе и цркве остварени су на најбољи начин уздизањем ауторитета краљевске власти и непоколебљивим

¹¹⁰ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”, *Историја српског народа I...*, 320.

¹¹¹ О српској редакцији Синодика православља види: А. Јевтић, *Из богословља Светога Саве, Жичка беседа Светога Саве о правој вери*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп, децембар 1976), Београд 1979, 117-180; Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 323.

¹¹² Теодосије, *Житије Светог Саве...*, 238.

¹¹³ Исто, 238.

¹¹⁴ Исто, 239.

опредељењем за прихватање православне хришћанске вере, саздане од одлука („ороса”) Васељенских сабора, учења Светих отаца цркве и осуде јеретичких учења.¹¹⁵

Руковођени саборним духом одлучивања, још из времена владавине свога оца Стефана Немање, архиепископ Сава и краљ Стефан Првовенчани успоставили су на Жичком сабору 1221. године нераскидиво црквено-државно јединство, тако неопходно за организацију новоуспостављених епархија али и за српску државу у целини. Без учешћа чланова династије Немањића и тадашњих велможа, који су управљали одређеним областима, немогуће је било остварити несметано функционисање епархијског живота, посебно у периоду када се „државна власт ломила између патримонијалних традиција и државноправног принципа, и кад је граница између световне и црквене јурисдикције и администрације била ванредно лабава, а често се и потпуно брисала”.¹¹⁶ Оживотворењем Архиепископије и поделом на једанаест епархија стварала се најмлађа помесна црква у православном свету XIII века и истовремено растао углед осамостаљене српске државе.

На црквено-државним саборима у манастиру Жичи из 1220. и 1221. године, када су рукоположени епископи Српске цркве и крунисан краљ Стефан Првовенчани, највероватније су и утврђене границе новостворених епархија. Жички архиепископ и српски краљ морали су да ураде огроман посао како би обезбедили економску сигурност црквених епархија, због чега су и створена епархијска властелинства. На основу тада издатих повеља, даровани су и потврђени земљишни поседи и утврђене повластице првим саборним црквама у којима су се налазила седишта епархија.¹¹⁷ Црквено-државно јединство манифестовало се врло јасно, јер су краљ Стефан и архиепископ Сава заједнички прилагали епархијским саборним црквама села, засеоке, шуме, винограде, рибњаке, воденице, уз многобројне имунитете и повластице.¹¹⁸

Архиепископ Сава је, спроводећи одлуке сабора у Жичи и у договору са братом Стефаном Првовенчаним, поделио црквене области на епархије, протопопијате и парохије. У свакој епархији надлежни архијереји су морали да признају јурисдикцију жичког архиепископа и да приме и примењују најважније црквене књиге у овереном препису.¹¹⁹ За званично постављење епископа на одређену епархију, утврђивање

¹¹⁵ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 323.

¹¹⁶ В. Мошин, *Правни списи Светога Саве...*, 122.

¹¹⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 33.

¹¹⁸ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији...*, 95.

¹¹⁹ Ст. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1926, 133.

граница између епархија и стварање епархијских властелинстава било је потребно саставити многобројна акта од „стављеничких грамота” до докумената сличних византијским синорламама.¹²⁰ Живот једне епархије подразумевао је оснивање епископске катедре, одређивање граница епархије и територијалне области под јурисдикцијом епископа, однос према локалним жупским властима, месној властели и манастирима који су уживали имунитет.¹²¹ Значајну улогу у епархијама имало је парохијско свештенство. Добро познавајући духовно стање српског народа, нарочито утицај јереси и паганских обичаја, архиепископ Сава је укључио у мисионарски рад по епархијама протопопе и егзархе, чији је задатак био да „исправљају недостатке” и учвршћују хришћанску веру. Протопопови су постојали у РOMEЈСКОМ ЦАРСТВУ (*palatii protoparas*) и били су у директној служби двора и патријарха. У Српској Цркви су се разликовали дворски протопопови и протопопови у ужем смислу.¹²² Због организације епархија и парохија у Српској Цркви, било је неопходно поставити већи број протопова, и то од стране самог архиепископа. Егзарси, као опуномоћени мисионари епископа, имали су административно – фискалне а касније и духовничке дужности.¹²³ Коначно, у делатности сваке епархије непроцењиву улогу имали су манастири и монашке заједнице у њима. Архиепископ Сава је у Србију пренео дух светогорских манастира и оснажио оба типа монашког живота, и општежитељни и пустињачки. Уз игумане, који су управљали манастирима, важне функције су обављали сабори старца, економи, еклисијарси и дохијари. Игумане већих манастира бирали су архиепископ и краљ, што сведочи о високом угледу монаштва у средњовековној Србији.¹²⁴

Духовна јурисдикција Жичке архиепископије обухватала је целокупну територију српске државе а под непосредном црквеном управом жички архиепископ имао је сопствену епархију или владичанство.¹²⁵ За историјски развој Архиепископије жичке и њене епархије, која је поверена на управу првом архијереју Српске цркве, огромну

¹²⁰ *Синорлама* је имовинско-правни документ у којем се јасно наводе границе епархија и епархијских поседа. Синорламе о српским епархијама нису сачуване, види: Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 323.

¹²¹ В. Мошин, *Правни списи Светога Саве*..., 124.

¹²² М. Копривица, *Попови и протопопови Српске Цркве у средњем веку*, Ниш 2012, 108

¹²³ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 324.

¹²⁴ Исто, 325.

¹²⁵ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*..., 98. М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 73; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*..., 35.

вредност имају повеље краља Стефана Првовенчаног издате манастиру Жичи. Иако је дуго времена проучавана као једна повеља, Душан Синдик је аргументовано утврдио да су на северном и јужном зиду манастира Жиче сачувани непотпуни текстови две различите повеље¹²⁶ краља Стефана и његовог најстаријег сина Радослава. Посебна вредност жичких оснивачких повеља је и у томе што су, од свих сличних докумената издатих тадашњим епархијским центрима, једино оне остале сачуване. Повеља на северном зиду манастира Жиче је по свему судећи настала непосредно после прогласа архиепископије и она садржи „попис економске супстанције манастира (имања и власи)“¹²⁷, док је повеља на јужном зиду састављена између 1224. и 1227. године¹²⁸ и односи се на правни положај архиепископа и одредбе општег законодавног карактера. Обе повеље имају и по две одредбе сличног садржаја: а) о архиепископовом и краљевом човеку и њиховим међусобним позивима и б) о архиепископским дохоцима од жупа.¹²⁹ У жичким баштинским повељама откривају се драгоцени подаци о статусу и привилегијама архиепископије жичке и о величини поседа њеног епархијског властелинства.

На зидовима манастира Жиче, тачније северном и јужном зиду улазне куле, уз доњи део жичких повеља а испод представе Светих апостола Петра и Павла, налазио се и текст Треће жичке повеље који је данас тешко оштећен.¹³⁰

Цркву Светога Спаса у манастиру Жичи српски краљ је обдарио многопоштованим хришћанским светињама, што говори у прилог истицања нарочите бриге о седишту српске Архиепископије. У повељи Стефана Првовенчаног наводи се да су жичком манастиру дариване частице дрвета Часног Крста Господњег, риза и појас Пресвете Богородице, десна рука и део главе Светог Јована Крститеља и делови моштију других хришћанских светитеља. Најсветијим хришћанским реликвијама потврђивала се духовна снага центра Српске цркве а бројем и обимом земљишних поседа обезбеђивала се економска сигурност Архиепископије. Жичко епархијско властелинство је обухватало 58 села и насеља, распоређених у шест међусобно удаљених области српских земаља, затим осам планина и 217 влашких породица на

¹²⁶ Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?* Историјски часопис 14-15 (1963–1965), 309-315.

¹²⁷ В. Мошин, *Правни списи Светога Саве...*, 122; Душан Синдик, *Једна или две жичке повеље?...* 314.

¹²⁸ Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?...*, 315.

¹²⁹ В. Мошин, *Правни списи Светог Саве...*, 122.

¹³⁰ Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31, Београд 2006-2007, 51-58.

чијем челу је био кнез и два парохијска свештеника.¹³¹ Властелинству манастира Жиче даривао је Стефан Првовенчани и десет жупа¹³² и посебне повластице ових жупа у односу на епархијске пореске обавезе према дворском протопопу¹³³, чиме је истицала економска самосталност центра Архиепископије. Жичке повеље немају податке о селима која су се на запад, према Чачку, простирала даље од Бреснице са тргом на левој, и Буковице и Пешчанице на десној страни Мораве.¹³⁴ Села у области Западне Мораве, у то време под духовном јурисдикцијом моравичког епископа, нису приложена неком од познатих манастира, не само тада већ и знатно касније. Тако се може приметити да крајем XIV века и у доба српских деспота сва властелинства у близини Западне Мораве немају ни једно село западније од села Обрве код Краљева.¹³⁵

Подаци из жичких повеља, као уосталом и касније повеље српских владара издате манастирима, сведоче о привилегованом положају епархијских властелинстава у држави Немањића. Тако је на подручју жичког епархијског властелинства највиша власт била поверена српском архиепископу који је у границама Жичке епархије имао надлежности као и сваки други епархијски епископ. У жичким баштинским повељама није сачуван део о имунитетима архиепископа на територији жичког епархијског властелинства, али се на основу повеље краља Уроша I (1243-1276), која је објављена Хумском епархијском властелинству између 1243. и 1253. године, може посредно закључити о привилегијама епархијских епископа. Наиме, краљ Урош I у овој повељи потрдио и проширио земљишне поседе Хумског епархијског властелинства, преносећи своју власт и право слободног располагања, у свим унутрашњим и спољашњим односима, на епархијског епископа као „стварног господара властелинства”.¹³⁶ Преношење прерогатива световне власти на епархијске епископе сигурно је увео још краљ Стефан Првовенчани, мада у жичким повељама постоји само индиректна потврда о томе. У Жичкој повељи истиче се судски имунитет и каже се да „архијепископов

¹³¹ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији ...*, 99; Гавро Шкриванић наводи 219 влашких породица, Гавро Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 164.

¹³² У повељи на северном зиду манастира наводи се десет жупа, а у повељи на јужном зиду девет жупа. О томе види: Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*...313.

¹³³ Исто, 314.

¹³⁴ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 63.

¹³⁵ Исто, 63.

¹³⁶ Р. Грујић, *Имунитети и привилегија епархијских властелинства*, VII (3), Београд 1932, 181-182.

човек ако је коме шта дужан” може позивати пред краља и то само са краљевим печатом. Уколико се такав човек не би одазвао на краљев печат (позив) то би се бележило у краљевим канцеларијама и достављало архиепископу као властелину позиваних „да он узме себи прописану глобу- да је узима архиепискуп себје”.¹³⁷

Као „први међу једнакима” жички архиепископ је управљао над огромним епархијским властелинством које је захватало шест удаљених области српске државе. Комбиновањем више прихода са различитих територија требало је утврдити архиепископову материјалну независност од световних власти, а јединство земљишних поседа било је загарантовано јурисдикцијом жичког архиепископа над свим прилозима, без обзира да ли се они налазе на територији неког другог епископа „или где су им села под којими пискупијама, да не имајут над ними никојере области пискупије”.¹³⁸ Исту привилегију, када су у питању материјални прилози, имали су и краљевски или ставропигијални манастири, Студеница, Ђурђеви Ступови, Хиландар и ибарски Градац. У жичким повељама се јасно уочава разлика између области које су биле под осталих десет епископија од оних које су се налазиле у саставу властелинства Архиепископије. У плаћању глобе за „ослух” убоги су морали да дају два вола. Ако су се налазили у жупама „које су у области архиепископије то им је узимала архиепископија”, а ако су били „областима других епископија” једног вола им је узимала надлежна епископија а другог „госпоствујушти”.¹³⁹ Како се увећавала српска држава тако су и владари из династије Немањића даривали Жичкој архиепископији нове богате прилоге, састављене од села и људи у њима, „тим више што је жички епископ, као архиепископ, био поглавица српске автокефалне цркве, те је упоредо с порастом државне моћи растао и његов углед”.¹⁴⁰

Краљ Стефан и архиепископ Сава одредили су да црква Светога Спаса у Жичи буде, не само центар архиепископије већ, и крунидбено место краљева и храм рукополагања свих потоњих архиепископа, епископа и игумана. У жичкој повељи се то јасно наводи: „У овом храму Спаса нашег да се постављају сви краљеви који ће бити у

¹³⁷ Исто, 184.

¹³⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 573;
Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 149.

¹³⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 574;

С. Ћирковић, *Жича као архиепископско седиште*, Зборник радова, Краљево 2000, 13

¹⁴⁰ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији...*, 106.

држави овој, и архиепископи и епископи и игумани да се постављају”.¹⁴¹ Ако се има у виду и чињеница да је архиепископ давао „божаствени благослов” за сваког игумана краљевских манастира, а да је краљ постављао исте игумане дајући им жезал и целивајући их¹⁴², може се закључити да је манастир Жича у првој половини XIII века средиште свих важнијих црквених збивања у српској држави.

Први српски архиепископ Сава био је од самог почетка своје архијерејске власти суочен са бројним тешкоћама и искушењима. Жестоки напади Охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, који не само да је оспоравао каноничност стварања аутокефалне Српске цркве него је и жестоко критиковао личност српског архиепископа, морали су да оставе трага у души Саве Немањића иако их је он претрпео без роптања.¹⁴³ Чудо које је учинио Свети Сава када је васкрсао из мртвих брата Стефана, да би га замонашио као Симона монаха¹⁴⁴, и крунисање краља Радослава учврстили су углед жичког архиепископа. Као зет епирског деспота и цара Теодора Анђела, краљ Радослав је био принуђен да се сврста на страну Охридске архиепископије и од тога тренутка сукобио се са стрицем Савом. Мудре одлуке српског архиепископа сачувале су државу и цркву од сујетног неслагања и погубног пропадања. Да би оснажио положај Српске цркве, Свети Сава је кренуо на прво путовање у Свету земљу и тамо се литургијски сусрео са блажењејшим патријархом јерусалимским Атанасијем.¹⁴⁵ Његови благослови, као и срдачна добродошлица жичком архијереју у манастиру Светог Саве Освећеног, утврдили су каноничност Савиног архиепископског чина и допринели признању Српске цркве у православном свету. Архиепископ Сава је у Светој земљи обишао најсветија места хришћанске вере и пренео у Србију драгоцену духовно и литургијско искуство.

После повратка из Свете земље, Сава Немањић прво је боравио у Никеји, на Светој Гори и граду Солуну а потом стигао у Србију. На положају архиепископа Српске Цркве налазио се још четири године. У овом периоду је, по сведочењу оба биографа, трудољубиво вршио богодаровану, црквену и пастирску мисију. Допуњујући

¹⁴¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века...*, 572.

¹⁴² Исто, 573.

¹⁴³ Писмо Димитрија Хоматијана види код Г. Острогорски, *Сабрана дела IV...*, али Свети Сава није одговорио на ово писмо, барем трагова о томе нема у сачуваним изворима.

¹⁴⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 238.

¹⁴⁵ О првом путу у Свету земљу види: Доментијан, *Житије Светога Саве...*, 241-252 ;

Теодосије, *Житије Светога Саве...*, 256-259. .

постојећи устав и поредак богослужења искуством Јерусалимске патријаршије, „једне богосветлим светилима назва, да сијају богомисаону светлост отачаству своме, свеосвећене епископе, друге преподобне и богоносне оце, треће богоразумне монахе, заједничаре анђелског лика, и носиоце светих страдања Господњих...”¹⁴⁶ Свети Сава је сазивао саборе, да би преко епископа, монаха и мирских свештеника преносио народу „праву и савршену веру”.¹⁴⁷ Последње четири године Савиног управљања Српском црквом, по Доментијановом казивању, највише су везане за боравак у Жичи, јер „преосвећени, пребивајући у великој архиепископији, као богогласни и богомисаони крманош” улепша цркву Божју „као невесту Христову, хотећи је представити небесноме женику и вештинама разума свога постави је пречудну, извајану с обе стране. У њој се срца свих верних исповедише Оцу небесноме, и кроз верне се извести слава Оцу, Сину и светоме Духу”.¹⁴⁸ Жичка архиепископија је по угледу на једну од најстаријих помесних цркава у православном свету, јерусалимску Патријаршију, постала расадник хришћанства у средњовековној српској држави.

Победа бугарског цара Ивана II Асена (1218–1241) над епирским царем Теодором Анђелом (1221–1230) утицала је и на промену владара на српском престолу. Млађи брат краља Радослава и зет бугарског цара, Владислав Немањић, устоличен је 1234. године на краљевски трон Србије. Ову промену на српском престолу архиепископ Сава очигледно није одобравао, али ипак „венча краљевством и молитвама свога синовца, поменутог Владислава, иако је власт разбојнички уграбио, расудив да је то воља Божја”.¹⁴⁹ Први српски архиепископ је убрзо одлучио да се драговољно повуче с положаја највише црквене власти у Србији и да крене на свој други пут по Светој земљи.

У историји Жичке архиепископије сви црквено – државни сабори састајали су се ради доношења најважнијих одлука у управљању црквом и државом. Тако је и непосредно по доласку краља Владислава на престо, Сава Немањић сазвао сабор на којем је одступио са положаја архиепископа и именовao свог наследника Арсенија, дотадашњег јеромонаха и еклесијарха жичког. Одлуку о сопственом повлачењу и постављењу новог архиепископа, Свети Сава је донео уз сагласност сабора. Пошто је сабор једини био надлежан да изабере архиепископа, Сава Немањић није желео да

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 108.

¹⁴⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, 259.

¹⁴⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве...* 265.

умањи ауторитет највишег државно–црквеног тела и своју одлуку је донео у присуству и уз одобрење „целог сабора српске земље”.¹⁵⁰ Преношење архиепископске власти извршено је тако као плод Савине жеље али и једномислија црквено-државног сабора. Одговорно руководећи црквом и ослањајући се на праксу првих векова хришћанства, када су епископи обавезно бирани као најдостојнији људи цркве Христове и то у присуству народа¹⁵¹, Свети Сава је предложио сабору свог најревноснијег ученика Арсенија и сабор се повиновао архиепископовој вољи. Уз присуство краља Владислава и саслужење српских епископа и осталих „великих благородника”, Сава Немањић је рукоположио јеромонаха Арсенија „за кога испитније знађаше да је украшен безлобношћу и правдом више од других и даде му сву власт коју је примио од Духа Светога”.¹⁵² Жичка архиепископија добила је свог другог епархијског епископа.

Архиепископ Арсеније I био је више „духовна него политичка личност”¹⁵³ и управљао је око тридесет година Жичком архиепископијом, од 1234. до 1263. године. Период тридесетогодишње архипастирске делатности Арсенија I у жичкој епархији и у Српској цркви, остао је забележен у фрагментима код Доментијана и Теодосија, и *Житију* састављеном из пера архиепископа Данила II.¹⁵⁴ Бурни догађаји су потресли Жичку архиепископију за време Арсенија I, који се од самог почетка показао као достојан наследник Саве Немањића. Многобројна искушења у драматичним збивањима као што су друго Савино путовање у Свету земљу, његово упокојење у бугарској престоници Трнову, пренос Савиних моштију у манастир Милешеву, први татарски напади на манастир Жичу, долазак Уроша I на српски престо и пресељење седишта архиепископије у Пећ, захтевала су промишљене и брзе кораке архиепископа Арсенија. Несумњиви ауторитет жичког архиепископа Арсенија I дошао је до изражаја већ када је иницирао да краљ Владислав затражи од бугарског цара мошти Светога Саве, а потом и

¹⁵⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I ...*, 109-110.

¹⁵¹ Н. Милаш, *Православно црквено право...*, 337-338.

¹⁵² Теодосије, *Житије Светога Саве...*, 266.

¹⁵³ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I ...*, 143.

¹⁵⁴ Код архиепископа Данила II наводи се да је Арсеније I именован на место архиепископа за време краља Радослава. Ова грешка настала је вероватно као последица чињенице да је Арсеније заузимао најодговорнија места и обављао важне функције у жичкој епархији још за време краља Радослава и архиепископа Саве. Аутор обимног дела *Животи краљева и архиепископа српских* сигурно је знао и да долазак на власт краља Владислава није био по вољи Саве Немањића. види: Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 163.

када је организовао свечани дочек светитељевих моштију.¹⁵⁵ Да је духовна величина личности Арсенија I била позната бугарском цару Ивану II Асену, сведочи и архиепископ Данило II истичући да га „љубљаху многи околни цареви и богобојажљиви људи”.¹⁵⁶ Архиепископ Арсеније је својим богоугодним и непорочним ликом учврстио веру бугарског цара и олакшао му да донесе одлуку о предаји моштију Светога Саве краљу Владиславу.

У време првих силовитих напада на манастир Жичу и доласка краља Уроша I на српски престо архиепископ Арсеније се „неослабљено бринуо о великој архиепископији украшавајући је достојноименитим славословљима, и све недостатке испуњујући сам собом, у славу и част Бога нашег”.¹⁵⁷ Уз сагласност краља Уроша I и црквено-државног сабора, архиепископ Арсеније је на почетку друге половине XIII века морао да пребаци седиште архиепископије из Жиче у Пећ. На месту где су Свети Сава и Стефан Првововенчани основали метох манастира Жиче, архиепископ Арсеније I подигао је храм Светих Апостола, чији су зидови осликани већ око 1260. године.¹⁵⁸ У „светом и преднебесном” олтару Патријаршијске цркве у Пећи забележено је око 1250. године да Господ помене и „грешног раба Арсенија”.¹⁵⁹ Прва велика промена у оквиру граница јурисдикције Српске цркве десила се после 1252. године, када је град Стон и катедру хумских епископа задесио страховит земљотрес. Уз све то, жупан Радослав је прешао Мађарима, чиме је била озбиљно угрожена позиција хумских епископа и саме епископије. Сабор којим су управљали српски краљ и архиепископ, а који је поменут у Лимској повељи 1254–1263, највероватније је одлучио о премештају седишта хумске епископије у Полимље.¹⁶⁰

Архиепископ Арсеније I је 1263. године тешко оболео и последње три године живота је провео у „области велике архиепископије у месту званом Црнча”.¹⁶¹ Чињеница да српски архиепископ није био у пећком манастиру, већ је провео последње године живота у Црнчи, у области архиепископског властелинства, говори у прилог

¹⁵⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве...*, 282-291;

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I ...*, 143.

¹⁵⁶ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 169.

¹⁵⁷ Исто, 168.

¹⁵⁸ С. Милеуснић, *Манастири Србије*, Београд 2002, 704.

¹⁵⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, (15), 6-7.

¹⁶⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 38.

¹⁶¹ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских ...*, 170

мишљења да промена седишта Жичке архиепископије није коначно утврђена, иако је тело Светог Арсенија I касније пренето у Пећ. Мора се увек имати у виду податак да је Пећ у овом периоду и даље метох Архиепископије жичке. Уосталом у манастиру Жичи, као најстаријем седишту српских архиепископа, биће сахрањен и, шести по реду, архиепископ Јевстатије I (1279-1286) „у мраморној раци коју сам себи беше спремио у животу своме”.¹⁶² До коначног пресељења у Пећ, на крају XIII века, српски архиепископи су, по свему судећи, боравили у оба црквена центра али су ипак због учесталих напада и пустошења манастира Жиче били принуђени да управљају Српском црквом из храма Светих Апостола у Пећи, задужбини архиепископа Арсенија Сремца.

¹⁶² Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 208.

Границе и територија епархије Жичке, властелинства манастира Жиче и област Западног Поморавља од 13. до 15. века

Језгро државе Немањића с краја XII и из првих деценија XIII века, када су владали велики жупан Стефан Немања и краљ Стефан Првовенчани, постаје територија у чијем се оквиру после 1219. године стварају границе аутокефалне Српске цркве. Захватајући простор од слива Јужне Мораве, на истоку, до полуострва Пељешац и реке Неретве, на западу, и од жупа изнад Западне Мораве, на северу, до Бококоторског залива на југозападу и града Призрена на југоистоку, територија под духовном јурисдикцијом новостворене Архиепископије била је подељена на једанаест епархија.¹⁶³ Архипастир Српске цркве је као епархијски епископ имао јурисдикцију у широко распрострањеној области, управљајући као архијереј у њеним границама потпуно самостално, као и сви остали епископи у својим епархијама. Значај Архиепископије истакнут је у Жичким

¹⁶³ Проучавање граница и територија српских епархија после 1219. године опширно је приказано код: Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932; Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1954); М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; М. Благојевић, *О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије*, ЗРВИ, 38, 1999/2000; С. Мишић, *Историјска географија у житијима Светог Саве и Светог Симеона*, (Међународни научни скуп – Свети Сава у српској историји и традицији),) САНУ књ. LXXXIX Београд 1998, 93-104; С. Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (XII-XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003, 73-86; Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2003; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава”, *Рудо Поље, Карановац, Краљево*, Краљево 2007, 33-45; Г. Томовић, *Жичко властелинство*, *Наша прошлост* 13, Краљево 2013, 9-53; В. Милутиновић – М. Марић, *Територијално разграничавање средњовековне жупе Јехошанице*, *Наша прошлост* 13, Краљево, 97-113.

повељама, којима су Стефан Првовенчани и његов најстарији син Радослав дали привилегије епархијском властелинству манастира Жиче, дарујући му села, засеке и планине у шест различитих, заокружених територијалних целина.

Територију епархије Жичке требало би јасно разликовати од шест територијалних целина које су чиниле Жичко архиепископско властелинство. У оквиру прве територијалне групе жичког властелинства, која је гравитирала према манастиру, налазиле су се и границе епархије Жичке. Као и сви остали епархијски епископи, тако је и у границама епархије Жичке управљао *по Божјој милости архиепископ свих српских и поморских земаља*.

У централним и северним деловима српске државе, границе жичке епархије обухватале су девет, односно десет жупа¹⁶⁴: Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Левач, Лугомир, Белица, Расина и Јехошаница. Жупа Морава се простирала у области десне обале Западне Мораве од Трстеника до Бресничке реке, захватајући део Доњег Ибра.¹⁶⁵ Жупа Борач се налазила у подручју средњег тока реке Груже о чему сведочи и име села Борач у грузанском крају. Како је утврдила Гордана Томовић „граница између жупе Мораве и жупе Борач, односно нахије Лепенице и нахије Мораве, водила је од реке Мораве преко гребена планине Котленика, Мариног брда, Оштрице, Буковика, Растовљака и Црног врха до подручја планине Рудника и града Островице”.¹⁶⁶ Жупе обе Лепенице, Белица, Левач¹⁶⁷ и Лугомир обухватале су подручје

¹⁶⁴ У жичкој повељи на северном зиду наводи се укупно десет а у другој повељи на јужном зиду наводи се девет жупа. Видети о томе Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље*, Историјски часопис 14-15 (1963-1965), 313; постоји и трећи фреско-натпис, који је открио и описао Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31, Београд 2006-2007, 51-58.

¹⁶⁵ О границама жупа у Жичким повељама: Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1954), 165; „Повеља цара Душана Хиландару за село Лесковљане – коју је написао логотет Георг 14. Августа 1354. године „на Брусници под Рудником”, потврђује да су северне границе жупе Мораве биле много јужније од северних граница нахије Мораве... На десној страни реке Мораве жупски део био је сужен на моравску долину под северним падинама планине Јелице до леве стране доњег тока реке Ибра, одакле би почињала претпостављена област жупе Крушилнице, односно подручје града Маглича (нахија Маглич)...” видети: Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 203; Г. Томовић, *Жичко властелинство* 9-53; В. Милутиновић – М. Марић, *Територијално разграничавање средњовековне жупе Јехошанице...*, 97-113.

¹⁶⁶ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 202.

¹⁶⁷ Данашњи Левач представља крај око горњег тока реке Лугомир тако да је истоимена жупа обухватала само његов доњи слив од кога је Левач природно одвојен као једна котлина, види: М. Динић, „Област Централне Србије у Средњем веку” *Српске земље у средњем веку...*, 58.

између Западне и Велике Мораве, и то у сливовима истоимених река, изузев жупе Левач. Жупа Расина је била у поречју истоимене реке а жупа Јехошаница¹⁶⁸ у поречју Јошаничке реке, иначе десне притоке Ибра. Гавро Шкриванић је о о географском простору жупе Крушилнице разматрао две могућности. По првој, налазила се у доњем току реке Расине о чему сведочи и име града Крушевца, а по другој, могла се налазити западно од старе жупе Мораве, у пределу Лађевачке и Бресничке реке.¹⁶⁹ Територија која се протеже од простора на десној страни Западне Мораве, између доњег тока реке Ибра, планине Столова и жупе Јошанице, односно релативно еквивалентног простора нахије Гокчанице на југу, и средњовековне жупе Расине (турске нахије Козник) на источној страни, обухватала је поречје Жичке реке, Рибнице и Товарнице.¹⁷⁰ По мишљењу Гордане Томовић, ова три поречја могла би да се односе на средњовековну жупу Крушилницу, која је у *Жичким повељама* наведена као прва у низу жупа. Ако се зна да је територија села која окружује манастир Жичу дуго времена носила назив *Крушевица*, и да је старије име за Жичку реку било *Крушилница*, уверљив је закључак да је област жупе Крушилнице обухватала најближе манастирско окружење. Од старијег имена Крушилница за жичку реку, настао је вероватно назив за истоимену жупу. За жупу Крушилницу везују се села географски најближа манастиру, а чији су називи сачувани све до нашег времена, као што су Ратина, Жича, Заклопита Лука (Заклопача), Рибница и Црна Река. О жупи *Крушилници* као централној територији средњовековне Жичке епархије налази се потврда у каснијој турској административној подели те области, „јер села на левој страни Ибра и десној страни Мораве, додељена Жичи: Конарево, Буковица и Пешчаница, као и Ковачи, Заклопача, Замчање и Рибница на десној страни Ибра и Западне Мораве, 1476/8 нису припадала нахији Морави, већ нахији Маглич”.¹⁷¹

Када је анализирао однос манастира Жиче и горе наведених жупа, Шкриванић је закључио да су територије жупа биле само под духовном влашћу жичког епархијског властелинства, полазећи од тога да су жупе приложене ради наплаћивања јерархијског данка или поповског бира.¹⁷² Иако делови њихових територија нису били у саставу

¹⁶⁸ О жупи Јехошанице видети: В. Милутиновић – М. Марић, Територијално разграничавање средњовековне жупе Јехошанице..., 97-113

¹⁶⁹ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 166.

¹⁷⁰ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави ...*, 199.

¹⁷¹ Исто, 201.

¹⁷² Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 164-165.

епархијског властелинства, као што је то случај са конкретно наведеним селима, засеоцима и планинама, жупе су сигурно улазиле у област под епархијском управом Жичког архиепископа. Све наведене жупе, које су као државна територија биле под директном влашћу краља, Стефан Првовенчани је *приложио* манастиру Жичи и архиепископу српском, дајући на тај начин примат првој епархији Српске цркве.

Занимљиво је да друга жичка повеља, на јужном зиду, има у свом садржају још четири жупе: „А сије .д. жупе: Јелшаница, Пнука, оба Ибра од испрва не улазил протопопа, да и јеште да су от протопопа слободне”.¹⁷³ (А у ове четири жупе: Јелшаница, Пнућа, оба Ибра у које од почетка није улазио протопоп¹⁷⁴ да су и даље од протопопа слободне). Резултати истраживања Гавра Шкриванића показали су да је жупа Јелшаница захватала поречје реке Јошанице, југозападно од Новог Пазара, да је Пнућа била у поречју реке Дежевке, северно од Новог Пазара, а да су се жупе „оба Ибра” налазиле у поречју истоимене реке.¹⁷⁵ Када је реч о жупи *Јехошаници*, у радовима Гавра Шкриванића и Гордане Томовић¹⁷⁶, проналази се истоветно мишљење да је реч о територији у сливу Јошанице, али са различитим територијалним простирањем. Како сведоче имена посела у *Жичкој* и у, око сто година млађој *Светостефанској повељи*, имена **Јелци** и **Јелашици**, означавају исту жупу.¹⁷⁷

У жупама које се у жичким повељама називају *оба Ибра*, архиепископија је имала неколико земљишних прилога. У долини горњег тока Студенице, леве притоке Ибра, била су села Бобољ и Чечина, од којих је у периоду под турском влашћу формирана

¹⁷³ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 573.

¹⁷⁴ У средњовековној Србији, по угледу на Византију, *протопоп* је био носилац посебно одговорне свештеничке дужности. Свака епархија је имала свог протопопа, који би можда могао да се упореди са данашњим архијерејским заменицима и епархијским благајницима. По свему судећи први протопопови су постављени 1220. године на Вазнесењском сабору у Жичи. На почетку их је постављао архиепископ а касније патријарх. *Дворски протопоп* је био по свему судећи духовник српских владара и човек од великог поверења, који је због тога и прикупљао порез по имену *бир*. Видети: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 597-598; М. Копривица, *Попови и протопопови Српске Цркве у средњем веку*, Ниш 2012, 90-114.

¹⁷⁵ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 166.

¹⁷⁶ Г. Томовић, „Микрономија око града Раса, према турском попису 1468/9 године” *Споменица Милана Васића, Академија наука и уметности Републике Српске, књ. II Одјељење друштвених наука, Књига 14*, Бања Лука 2005, 165-184.

¹⁷⁷ В. Милутиновић – М. Марић, *Територијално разграничавање средњовековне жупе Јехошанице*, *Наша прошлост* 13, Краљево 2013, 99.

нахија Бобољ.¹⁷⁸ Поменуте четири жупе¹⁷⁹, изузимајући прилоге дате архиепископији, територијално су улазиле у састав рашке епископије, а Жичком повељом је само потврђено да су од протопопова слободне, што значи да у овим жупама протопопови нису могли да прикупљају поповску бир. У истраживању Јована Алексића, жупе *оба Ибра* су убициране на простор доњег тока реке Ибра, тачније клисуре до ушћа у Западну Мораву или предеоне целине Надибра и Подибра.¹⁸⁰ Разлози због којих су жупе Ибар и Пнућа ослобођене плаћања дворском протопопу, јесте чињеница да су ове жупе биле у близини два краљевска манастира и да је због тога укинута јурисдикција надлежног епископа управо над њиховим селима, а старање над манастирским областима пренета на архиепископа.

Уз десет жупа које су биле у саставу жичке епархије, у повељи краља Стефана Првовенчаног говори се и о селима четири краљевска манастира, Студенице, Ђурђевих Ступова, Хиландара и Градца, која се изузимају од власти надлежних епископа и стављају се под архиепископову духовну власт.¹⁸¹ Значај улоге жичког архиепископа заснивао се на чињеници да је владар на њега пренео право постављања попова „и сваког духовног исправљања” у областима четири краљевска манастира.¹⁸²

На јужном и северном зиду улазне куле, испод фреске на којој су приказани Свети апостоли Петар и Павле, налази се и Трећа жичка повеља анализирана у раду Гојка Суботића.¹⁸³ На врло оштећеном тексту називу се називи за села *Планиница*, *Доње Черје* и *Жарче*, што указује на топониме (Планиница, Церје и Жарче) који се данас налазе у студеничком крају. Из овог фрагмента могло би се закључити да је уз село Планиницу омеђен планински комплекс према селима Жарче, Церје и према североистоку, јер је на осталим странама већ био атар села жичког манастирског властелинства.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 23.

¹⁷⁹ О „четири жупе” из друге *Жичке повеље* видети: Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 226-239.

¹⁸⁰ Ј. Алексић, „Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави”, *Историјски часопис VII*, Београд 1957, 333-346.

¹⁸¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 573.

¹⁸² Г. А.Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...* 167

¹⁸³ Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 2006/2007 бр. 31, 51-58.

¹⁸⁴ Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 27-28.

У територије под управом властелинства Жичког манастира ушле су и три групе планина. Северозападно од Горске жупе и северно од града Никшића (Црна Гора) српски краљ доделио је Архиепископији планине Спори, Ноздри и Јаворје с Лукавицама.¹⁸⁵ У другој групи у Хвосну, краљ је поклонио планину Слано Поље с Тмастим Гвоздом, док су се у трећој групи налазиле планине Жељин, Брезна и Котленик.¹⁸⁶ На обали Пећке Бистрице изнад Руговске клисуре данас постоје Слане Пољане, а назив Тмасти Гвозд као топоним је ишчезао.¹⁸⁷ Називи за планине Жељин, Котленик и Брезна нису се променили.

Жељин је део планинског венца Копаоника, на десној обали Ибра у висини села Гокчанице. Између планина Столова и Жељина налази се село Брезна, а планина Котленик се простире северно од манастира Жиче, између Брестовачке реке, Груже и Западне Мораве.¹⁸⁸ Потврђивањем планина и области које су биле знатно удаљене од самог манастира Жиче, Стефан Првовенчани је истицао ауторитет архиепископског достојанства свог млађег брата Саве али истовремено и обезбеђивао економску сигурност Жичке епархије. Потврђивање права манастирима да користе пашњаке на планинама познато је још од времена Стефана Немање, али ниједном манастирском властелинству није додељен у 13. веку већи број планина, на коришћење, од манастира Жиче.¹⁸⁹ Највероватније су владари морали претходно да онемогуће све сточаре који су користили пашњаке на планинама, па тек онда да их доделе манастирским властелинствима.

После објављивања повеља¹⁹⁰ краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава у жичком епархијском властелинству, које је обухватало педесет и осам села

¹⁸⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 572; Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 163.

¹⁸⁶ Исто, 572; Исто, 163-164.

¹⁸⁷ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 163; С. Мишић, *Историјска географија у житијима Светог Саве и Светог Симеона...*, 98.

¹⁸⁸ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 163.

¹⁸⁹ М. Благојевић, „Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)” *Историјски гласник 2-3*, Београд 1966, 33-35.

¹⁹⁰ Како је манастир Жича претрпео велика разарања у току XIII века, оригиналне Жичке повеље нису сачуване, али је садржај ових драгоцених извора сачуван на јужном и северном зиду манастирског улаза. У тексту прве повеље која је настала после 1219. године забележено је да краљ Стефан са својим сином Радославом прилаже вредне реликвије, земљишне поседе, многобројна села, планине и Влахе. Ту се наводе и имена десет жупа које су од тада изван јурисдикције дворског протопопа. Друга повеља је настала после крунисања краља Радослава за савладара (1224–1227). У њој се понавља исти садржај у

и засеља и осам планина, налазило се и 217 влашких породица предвођених кнезом и два парохијска свештеника. Области које су ушле у састав жичког епархијског властелинства захватале су шест различитих територијалних целина. Првој и, уједно, највећој центар је био у манастиру Жича, а простирала се у поречју доњег Ибра и Западне Мораве. Пет територијалних целина у Зети, Хвосну, Јелцима, Затону и Горској жупи биле су доста удаљене од седишта Архиепископије, али се тако показивала видљива присутност духовне власти жичког архиепископа у сваком делу српске државе.¹⁹¹

У првој територијалној групи жичког епархијског властелинства, која је гравитирала према манастиру Жичи, налазило се свеукупно тридесет и два села: а) у жупама *Морави и Крушилници*¹⁹² 24 села, б) у жупи *Борач* (данашња Гружа) четири села в) у жупи *Моравици* два села и у г) *Гвочаници* два села.¹⁹³ На обалама Ибра и Западне Мораве простирао се тако највећи и најплоднији део жичког властелинства. Како је у српској средњовековној држави близина манастира одређивала критеријум за додељивање земљишних прилога, најближа села манастиру Жичи чинила су језгро архиепископског властелинства.¹⁹⁴

Области жупа *Крушилнице* и *Мораве*, са највећим бројем села у оквиру прве територијалне целине, чинили су језгро епархије Жичке и централни део жичког епархијског властелинства. Иако је већина села убицирана и идентификована у раду Гавра Шкриванића, потребно је због јаснијег прегледа Жичког властелинства и због чињенице да су многи топоними заувек нестали, набројати све сачуване и изгубљене називе.

делимично скраћеном облику. Ова повеља садржи и неке правне одредбе о поповком биру, врховини, краљевским манастирима, игуманима и поповима, као и породичном праву. Обе повеље су данас део жичког живописа из времена краља Милутина, вероватно преписане са оригинала између 1306. и 1316. године

¹⁹¹ Исто, 149.

¹⁹² Док је Гавро Шкриванић двадесет и четири села везао само за жупу *Мораву*, Г. Томовић је најближа села манастиру Жичи из ове групе везала за жупу *Крушилницу*. Видети: Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 151-156; Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 199-201.

¹⁹³ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 150.

¹⁹⁴ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији...*, 100; М. Динић, „Област Централне Србије у средњем веку” *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 70; Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 9.

Табела бр. 1

Жупе Крушилница и Морава				
десна обала Ибра	лева обала Ибра	село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Талско</i>	<i>Тлсто Брдо</i>	_____	Тлсто Брдо као Дебело Брдо	Талско као село Кованлук ¹⁹⁵ (Метикоши)
<i>Ратина</i>	<i>Рашки Дел</i>	Ратина	_____	Рашки Дел - заселак села Дебело Брдо
<i>Заклопита Лука</i>	<i>Штитарина</i>	_____	Заклопита Лука – данашња Заклопача	Штитарина - заселак села Дебело Брдо
<i>Тополница</i>	<i>Пешчаница</i>	Пешчаница – данашња Пекчаница	Тополница - данашња Врба	_____
<i>Војуша</i>	<i>Печан</i>	_____	Војуша – данашњи Вранеш	Печан - могуће да је Пекчаница
<i>Рибница</i>	<i>Буковица</i>	Рибница и Буковица	_____	_____
<i>Брена</i>	<i>Граховишта сва</i>		Брена као Берановац	село Граховишта сва означава три истоимена села на потесу Граовиште и Граовичко брдо ¹⁹⁶
<i>Жича</i>	<i>Конарево</i>	Жича и Конарево	_____	_____

¹⁹⁵ **кованлук** (турски – пчелињак)

¹⁹⁶ Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 16.

десна обала Ибра	лева обала Ибра	село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Батина</i>	<i>Радијево</i>	_____	_____	Батина – заселак Трешњари код Жиче Радијево – можда Мрсаћ код Краљева
<i>Рибичи</i>		_____	_____	Рибичи – село између Матаруга и Замчања
<i>Црна Река</i>		Црна Река	_____	_____
<i>Замчање</i>		Замчање		
<i>Грачаница</i>		Грачац		

Табела бр. 2

Жупе Крушилница и Морава				
обале Западне Мораве		село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Чрнава</i>				територија села Милочаја
<i>Серча</i>		Сирча		
<i>Свињци</i>				Опланићи

Табела бр. 3

Жупа Гвочаница				
		село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Гвочаница</i>		Гокчаница		
<i>Пулавни</i> ¹⁹⁷				заселак села Гокчанице

Табела бр. 4

Жупа Борач				
		село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Брестницу с тргом</i>		Бресница	Трг као село Трговиште	
<i>Сибница</i>		Сибница		
<i>Округла</i>				заселак села Сибнице

¹⁹⁷ Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 23.

Табела бр. 5

Жупа Моравица				
горњи ток реке Студенице		село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Чечина</i>		Чечин		
<i>Бобољ</i>			вероватно у близини Чечина	

Табела бр. 6

села у Јелашцима (Горњи Ибар)	стари Колашин	село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Доња Вас</i>				нема трага селу, можда на падинама Мокре Горе? ¹⁹⁸
<i>Борак</i>				нема трага селу, можда на падинама Мокре Горе?
<i>Гњила</i>		Гњила		
<i>Добриње</i>		Добриње		
<i>Витахово</i>		Витаково		

¹⁹⁸ Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 30-31.

Табела бр. 7

Села у Хвостну ¹⁹⁹	данашња Метоксија	село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Пећ са засељем</i>		Пећ , главни град Метоксије и заселак		
<i>Чрни Врх</i>		Црни Врх , на левој обали Пећке Бистрице		
<i>Стлпези</i>		Ступ?		данашње Пашино Село
<i>Требовитићи</i>		Требовић		
<i>Горажда Вас</i>		Гораждевац		
<i>Накл Вас</i>		Накло		
<i>Челпеки</i>		Челопек		
<i>Лаблани</i>		Лабљане		
<i>Љутоглави с градом</i>		Љутоглава и остаци старог града		
<i>Јабланица</i>		Велика и Мала Јабланица		

¹⁹⁹ *хвост* – ситна шума на старословенском

Табела бр. 8

Села у Затону	десна обала реке Лима, јужно од Бијелог Поља	село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Црнча са засељем</i>		Црнча		
<i>Обе Ивани са засељем</i>		Ивање са засеоцима		
<i>Дубово Гаје</i>		Дубово		
<i>Замчање са засељем</i>				Замчање на Ибру или Затон , јужно од Бијелог Поља

Табела бр. 9

Зета и Горска Жупа	територије данашње Црне Горе	село истог или сличног имена	село промењеног имена	претпостављена идентификација
<i>Плавница</i>		Плавница		
<i>Треболе</i>				није сачувано
<i>Голић</i>				није сачувано
<i>Спори (Ноздри, Лукавица и Јаворје)</i>		катун и село Ноздре , планина Јаворје и катун Лукавице		
<i>Бит</i>	у приморју			није сачувано

Када се изузму *Гвочаница* и *Пулавни*, као села у засебној жупи, у оквирима жупа *Морава* и *Крушилница* улазила су у састав жичког епархијског властелинства и села на левој обали Западне Мораве, *Чрнава* и *Серча*.²⁰⁰ Са ова два села, жупе *Крушилница*, *Морава* и *Гвочаница* заступљене су биле са укупно двадесет и шест села у склопу жичке епархије.

Прва територијална група жичког епархијског властелинства имала је у својим границама и села *Брестницу с тргом*, *Свибницу с Округлом*, у оквиру жупе *Борач*, *Брестница* поистовећује са данашњим селом Бресницом, а *Свибница* са данашњим селом Сибницом, за *Трг* се претпоставља да је данашње село Трговиште на Котленику²⁰¹, за *Округлу* да се налази два километра од Сибнице.²⁰² Села *Чечин с Бобољем* била су нешто удаљенија од главног комплекса прве групе епархијског властелинства. Село *Чечин* је сачувало средњовековни назив као Чечина, а обухватало је подручје реке Студенице до ушћа речице Дајицке²⁰³, док село *Бобоље* данас не постоји под тим називом.²⁰⁴ Будући да су најудаљенија места од самог манастира у првој територијалној групи, села *Чечин* и *Бобоље* била су по свему судећи само успутне и граничне станице према осталим територијама епархијског властелинства.

Села која су припадала првој територијалној групи жичког епархијског властелинства појављују се под тим називима у каснијим турским катастарским пописима неких подручја Западне Србије из XV и XVI века. Тако се у турским пописима из 1476. и из 1516. године бележе имена девет, односно пет села из прве групе жичког властелинства.²⁰⁵ У детаљном попису Смедеревског санцака из 1476.

²⁰⁰ Село *Серча* се идентификује са краљевачким селом Сирча на јужним падинама Котленика, док се за *Чрnavу* само претпоставља да је некада заузимала територију села Милочаја.

²⁰¹ Михаило Динић је под *Брестница с тргом* подразумевао само село Бресницу док Гавро Шкриванић наводи посебно Бресницу и Трговиште, ослањајући се на истраживања Радослава Грујића, али истиче да на терену није могао наћи везу између ова два села, види: М. Динић, „Област Централне Србије у средњем веку” *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978 60; Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 159.

²⁰² За Динића је *Округла* непозната док је Шкриванић трагове овог села пронашао недалеко од Сибнице; исто, 60; исто, 159.

²⁰³ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 159.

²⁰⁴ Шкриванић је изнео претпоставку да је *Бобоље* на десној обали реке Дајицке, на месту званом „селиште”; исто, 159.

²⁰⁵ Турски извори из XV и XVI века пружају могућност упоређивања села из *Жичких повеља* и села која су од успостављања османлијске власти улазила у састав нахија Маглич, Рудник (Островица) и Морава,

године проналазе се села *Ратина*, *Заклопита Лука* (као *Заклопача*), *Жича* (као *Крушевица*), *Замчање* (као *Замчани*), *Свињци* (или као *Свињица* у нахији *Островица* или као село *Опланићи*) и *Конарево*, сви у саставу нахије *Маглич*, као и *Тополница* и *Буковица* у саставу кадилука (казе) *Брвеник*.²⁰⁶ У селу *Војуши* из жичког епархијског властелинства поседе је у доба османлијске власти имао извесни *Врањеш*, син *Мијобрада*²⁰⁷, по коме ће ово село највероватније добити име *Вранеш* које се сачувало до наших дана. У другом турском попису из 1516. године уписано је само пет села: *Тополница*, *Рибница*, *Жича* (као *Крушевица*), *Буковица* и *Конарево*²⁰⁸, што би могло да значи да су нека села у ово време била расељена и напуштена. У турским пописима из 1528. године појављује се опет више села из некадашњег жичког епархијског властелинства, али овога пута у кадилуцима *Пожега* и *Рудник*. Села *Ратина*, *Заклопита Лука* (као *Заклопача*), *Тополница* (као *Врба*), *Рибичи* (као *Рибичи*), *Замчање* (као *Замчани*), *Буковица*, *Граховишта*, *Конарево* и највише пута наведена *Крушевица*, односно *Жича*²⁰⁹ улазили су у састав кадилука *Пожега*, док је само село *Грачаница* било у оквиру кадилука *Рудник*. У попису *Смедеревског санџака* после 1528. године споменута је само на једном месту *Крушевица*²¹⁰ и једном *Грачаница*²¹¹ као део рудничке *Мораве*. У три турска пописа из 1540, 1559/60 и 1572. године проналазе се називи готово истих села као и из претходних пописа.²¹² Села из некадашњег жичког властелинства припадала су *Магличу* и кадилуку *Пожеги*. Интересантно је да се поред *Ратине*, *Заклопаче*, *Рибнице*, *Горње* и *Доње Врбе*, *Замчана*, *Конарева*, први пут бележи манастир *Жича* у турским пописима *смедеревског санџака* из 1572. године.²¹³ У попису из 1540. године уписано је село ***Жича***, ***припада Пожеги***, док је у попису из 1572.

односно кадилука *Брвеник* и *Пожега*. Видети: *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига I, приредио А. С. Аличих, Чачак 1984.

²⁰⁶ *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига I, приредио А. С. Аличих, Чачак 1984, 30, 108, 198-204, 214, 249-251.

²⁰⁷ Исто, 199-202.

²⁰⁸ Исто, 305, 308, 323, 327, 340, 348, 350-351.

²⁰⁹ *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига II, приредио А. С. Аличих, Чачак 1985, 19, 27, 52, 62, 76, 84, 95, 166, 188, 192-193, 196-197, 199, 207.

²¹⁰ Исто, 323.

²¹¹ Исто, 290.

²¹² *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига III, приредио А. С. Аличих, Чачак 1985.

²¹³ Исто, 414, 424, 459.

године наведено да *манастир Жича код села Крушевице припада Пожеги*.²¹⁴ Како је то било у периоду после обнове Пећке патријаршије, вероватно је и у манастиру Жичи у то време обновљен монашки живот.

Друга територијална група жичког епархијског властелинства у области Јелца захватала је простор Горњег Ибра, „на граници Дежевског и Штавичког среза”²¹⁵, тачније у подручју старог Колашина. Ова група имала је само пет села: *Доња Вас, Борак, Гнила, Добриња* и *Витахово*. У овом подручју данас не постоје села *Доња Вас* и *Борак*, док су *Гнила* и *Добриња* изузетно мала села у атару општине Тутин, а *Витахово*²¹⁶ село Витаково на јужним падинама планине Рогозне. О чињеници да су се ова села вероватно налазила у оквиру једне средњовековне жупе сведочи и данашњи назив села Жупа које се налази недалеко од њих. Нешто касније су, између поменутих жичких села, манастиру Светог Стефана у Бањској (1314–1318) додељена два села, *Јелићи* и *Гошево*, са катуном влаха *Војсилаца*²¹⁷. Недалеко од села *Гњиле* и *Добриње*, на десној страни горњег Ибра, архиепископија је добила заменом село *Јабланицу* „северно од Пећи, па се може претпоставити да се између ових насеља на северним падинама Мокре горе налазила нестала села *Доња Вас* и *Борак*”.²¹⁸

У области *Хвосно*, данашњој Метохији, налазила се трећа територијална група жичког епархијског властелинства. Територија *Хвостанске земље* била је пространија од територија *жупе* и, по мишљењу Синише Мишића, „обухватала је сигурно и планине које су окруживале жупу Хвосно”.²¹⁹ По величини и значају одмах иза централне жичке групе, трећа територијална група у *Хвосну* обухватала је углавном Пећ и ширу околину овога града. Прилози додељени Жичкој архиепископији у *Хвосну* чинили су девет села, један заселак и један град.²²⁰ Пећка група жичког епархијског властелинства обухватала је тако: *Пећ са засељем, Црни Врх, Стлпезе, Трјебовитиће,*

²¹⁴ Исто, 424 и 459.

²¹⁵ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 102.

²¹⁶ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 160-161.

²¹⁷ *Повеља краља Милутина манастиру Бањска*. *Светостефанска хрисовуља*, књига друга, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 2011, 230-231.

²¹⁸ Г. Томовић, *Жичко властелинство...*, 30-31.

²¹⁹ С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, (Међународни научни скуп - Свети Сава у српској историји и традицији), Београд 1998, 98.

²²⁰ Зато Радослав Грујић наводи девет села а Гавро Шкриванић говори о „једанаест села и заселака”, види: Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији...*, 103;

Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 148.

Горажде Вас, Накл Вас, Челпеке, Лабљане, Љутоглаве с градом. Интересантно је да су сва места у овој групи сачувала своје називе, иако су у време Шкриванићевих истраживања била насељена претежно албанским живљем.²²¹ *Пећ са засељем* је данашњи град Пећ у Метохији, *Црни Врх* се налази три километра северно од Пећи, *Стлпези* се поистовећују или са селом Ступ, или данашњим Пашиним селом, *Трјемовитићи* су село Требовић четири километра североисточно од Пећи, *Горажда Вас* је данашњи Гораждевац удаљен шест километара југоисточно од Пећи, *Накл Вас* је село Накле удаљено три километра од Гораждевца, *Челпеки* су село Челопек на 15 километара југоисточно од Пећи, село *Лабљане* се налази на осам километара североисточно од Пећи и *Љутоглави с градом* је сачувало свој назив у имену села Љутоглави удаљеном десет километара источно од Пећи.²²²

Четврта територијална група жичког епархијског властелинства простирала се у *Затону*, на десној обали реке Лима а југоисточно од данашњег Бјелог Поља. Жупа *Лим* простирала се северно од жупе *Будимља* на подручју *Затона*, наведеном у *Жичкој повељи* „као предеона целина”. Иако су Лим и Затон чинили заједно жупу Лим као две предеоне целине²²³, *Затон* је захватао само десну обалу Лима од Црнче па на север У овом крају манастиру Жичи је приложено осам²²⁴ села и засеља и то *Црнча са засељем*, *Обе Ивање са засељем*, *Дубово Гаје* и *Замчање са засељем*. Место *Црнча* помиње се као последње пребивалиште архиепископа Арсенија I²²⁵ а код данашњег села Затон, недалеко од Бијелог Поља, налазе се села Црнча и Ивање.²²⁶ Село *Дубово Гаје* се данас зове Дубово а село *Замчање* једино није пронађено на овом подручју.²²⁷

Пета и шеста територијална група епархијског властелинства манастира Жиче обухватале су села у данашњој Црној Гори. У петој групи, у *Зети*, налазила су се два села *Требоље* и *Плавници*, док је шеста група у *Горској Жупи* била заступљена само са једним селом *Голић*. Изузимајући *Плавницу* која се данас налази на обали Скадарског

²²¹ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 161.

²²² Исто, 161-162.

²²³ С. Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (XII-XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003, 78.

²²⁴ Радослав Грујић наводи осам села и засеља, док је Гавро Шкриванић смањио тај број на шест, вероватно рачунајући само села, види: Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 103;

Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 148.

²²⁵ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 170.

²²⁶ М. Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина” *Српске земље у средњем веку...*, 310.

²²⁷ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 103; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 162.

језера, преостала два села на овим локацијама нису сачувала своје називе.²²⁸ У набрајању прилога Жичкој архиепископији непосредно после *Горске Жупе* и села *Голић* „помиње се велика планина *Спори* у којој су три мање планине: *Ноздри*, *Лукавица* и *Јаворје*.²²⁹ Овој групи планина, која се простире северно од града Никшића и северозападно од *Горске Жупе*, остали су исти или слични називи *Ноздре*, *Јаворје* и *Лукавице* а само се име планинског масива *Спори* није сачувало.²³⁰ Четири планине и три села на подручју везаном за *Зету* и *Горску Жупу* показују да овај простор није имао прворазредну улогу у одржавању жичког епархијског властелинства. Ипак је и са овог подручја манастир Жича снабдеван неопходним пољопривредним производима. Тако се у селу *Плавница* налазила стратешки важна станица за увоз и извоз пољопривредних производа и снабдевање манастира. Из села Плавнице у манастир Жичу је допремана со и сува риба, а из централних делова епархијског властелинства у ово место су ради даљег извоза стизали кожа, рогови и руда.²³¹ Територијално присуство Жичке архиепископије у областима *Зете* и *Горске Жупе*, ма колико се чинило незнатно и симболично, било је пре свега одређено практичним потребама манастира.

После организовања засебне епархије, највероватније 1220. године, жичко архиепископско властелинство формирано је у шест различитих територијалних целина. Жупе, планине, села, засеоци и градови пружали су разноврсну и богату географску слику епархијске економије. Жичка и пећка територијална целина чинили су истовремено и најгушће насељене и најплодније делове архиепископског властелинства. Део жичког властелинства у *Зети* је по вредности шума, пашњака и крајева око Скадарског језера заузимао треће место. Због изразито пољопривредног карактера, три најјаче територијалне групе су доносиле највеће приходе и економски издржавале архиепископију. Области у Јелцима, Затону и Горској Жупи биле су мање и економски слабије. У њима су се налазиле етапне станице за путовање према осталим крајевима епархијског властелинства, као и места у којима се трговало различитим производима за потребе жичке епархије.²³²

Западни делови српске средњовековне државе, у долини Западне Мораве, који су се налазили под духовном јурисдикцијом Моравичке епископије обухватили су и жупу

²²⁸ Исто, 104 ; Исто, 162.

²²⁹ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 104.

²³⁰ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 163.

²³¹ Исто, 168.

²³² Исто, 167.

која се звала Морава. Одређена села у овој жупи била су у саставу прве територијалне групе Жичког епархијског властелинства, али је центар жупе Морава био везан за манастир Свете Богородице Градачке. Оскудност знања о њеном ктитору кнезу Страцимиру, брату Стефана Немање, у многоме отежава стицање потпуније представе о политичким, друштвеним и културним односима у области којом је владао. Реч је о пределима око Западне Мораве, о којима из домена црквене прошлости, поготово о градитељским и уметничким подухватима, не постоје одговарајући извори првог реда. Изградња цркве Пресвете Богородице у Моравском Градцу представљала је први велики градитељски подухват у овом делу српских земаља. Задужбина кнеза Страцимира настала је између 1178. и 1190. године.²³³ Овај манастир се спомиње у пет родослова и неколико летописа. У селима из *Жичке повеље* није било поседа који су на запад, према средњовековном Градцу односно Чачку, ишли даље од Бреснице са тргом на левој, и Буковице и Пешчанице на десној страни Мораве. И знатно касније, крајем XIV века и у доба Деспотовине, властелинства која су имала земљу близу овог краја, нису поседовала ниједно село западније од села Обрве код Краљева.²³⁴

Као и за већину других жупа у Србији, споменутих у одређеним историјским изворима, тако и за жупу Морава није лако утврдити границе простирања. У односу на величину осталих жупских јединица у овим крајевима, жупа Морава била је веома пространа. Будући да је подела на жупе у средњовековној држави била основа за успостављање турских територијално-административних јединица, могле би се приближно, уз одређене корекције, и утврдити границе простирања жупа. Претпоставља се да су се северне границе протезале од планина Вујна до Котленика. На западу границу су чинили обронци Каблара а на југу Овчар и венац планине Јелице. Према истоку, жупа се низ Мораву пружала према манастиру Жичи и данашњем Краљеву. Вероватно се даље простирала све до Трстеника. У административном погледу, граничне жупе Морави биле су на северу и североистоку Острвица и Борач, на

²³³ Р. Станић, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима Богородица Градачка у историји српског народа*, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 176.

²³⁴ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 62-63.

истоку и југоистоку ибарске жупе, на југу, иза Јелице, драгачевске жупе и на западу и северозападу Моравица и Црна Гора.²³⁵

Села у области Западне Мораве врло се ретко спомињу у повељама српских владара. Сачуван је у изворима спомен села Лознице у коме се налазио виноград који је краљ Милутин поконио манастиру Хиландару. Касније је ово село потврдио и Милутинов унук, цар Душан. Краљица Јелена Анжујска, мајка Драгутина и Милутина, која је још за владе првог сина добила на управу поседе у Приморју, Зети, Требињу и на горњем Лиму и Ибру, издала је 1289. повељу Дубровчанима.²³⁶ У месту Котража она је потврдила поседовање винограда у граничном појасу које су Дубровчани користили још за време краља Уроша I (1243–1276). На источним падинама планине Голије, око 5 км. западно од Брвенице, постоји село Котраже у којем до сада нису констатоване никакве старине из средњег века, тако да је тешко тврдити да је у њему 1289. боравила краљица Јелена.²³⁷ Андрија Веселиновић је утврдио да се средњовековна Котража из повеље српске краљице налази на висоравни Драгачево, врло близу до сада познатих Јелениних поседа. Драгачевска Котража позната је по добром географском положају, погодној клими и природном амбијенту, где постоји и извор минералне воде. На овој локацији, названој Манастириште, пронађени су остаци темеља једног манастира који је био посвећен Светој Тројици. Узимајући у обзир све наведене податке, могуће је да је краљица Јелена овде имала летњиковца, у коме је примила дубровачке посланике и издала им повељу. Територије којима је управљала краљица Јелена можда су допирале до долине Западне Мораве и „чиниле неку врсту тампон зоне између територија краља Драгутина и краља Милутина, за које знамо да нису увек били у добрим односима”.²³⁸

Да Моравски Градац није припадао ни областима краљице Јелене (умрла 1314), нити краља Драгутина (умро 1316), већ држави краља Милутина, могло би се закључити на основу неколико података из Милутинових повеља. Прва од њих је такозвана прва општа повеља Хиландару где српски краљ поклања између осталог: **...Брезову и са засељами у Лозници, у Мораве виноград.**²³⁹ У два примерка ове повеље, познатим као фалсификати за Хрусијски пирг, епископ Кирил назива се моравичким, а

²³⁵ Д. М. Павловић, *Средњовековне жупе у Западном Поморављу* Зборник радова Народног музеја Х, Чачак 1979, 66.

²³⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica...*, 56.

²³⁷ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, 64.

²³⁸ Исто, 65.

²³⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica...*, 59.

у друга два моравским епископом. Из свега би могао да следи закључак да је Моравска епископија настала из дела старе Моравичке епископије у првим деценијама XIV века, када су се у време архиепископа Јакова, Јевстатија II, Саве III и Никодима стварале нове епископије, и да је већ тада, а сасвим сигурно од прве половине XV века, добила назив Градачка епископија а убрзо и Градачка митрополија Ако би се прихватио назив моравска епископија, онда би то био први помен Моравске, односно Градачке епископије и њеног епископа. Требало би скренути пажњу на то да је ова епископија могла постојати и знатно раније, јер Кирил није портретисан у манастиру Ариље иако су сви његови претходници на фрескама представљени. Једино због чега је могао бити изостављен његов лик на фрескама у Ариљу јесте чињеница да је био жив у време живописања манастира. Озбиљни истраживачки напори појединих историчара довели су до резултата по којима је градачка епископија, са центром у Моравском Градцу, могла бити основана још за време Милутинове и Никодимове реорганизације српске архиепископије од 1317. до 1321. године.²⁴⁰ Имајући све то у виду, не треба да чуди податак да је у XV веку Градачкој митрополији било седиште у Богородичиној цркви у Моравском Градцу.²⁴¹

Цар Стефан Душан потврдио је 1355. године и поново набројао прилоге краља Милутина, међу којима и горе наведени „у Морави, у Лозници виноград” додајући мало затим *и на Мораве половина ловишта како је то и прежеде било*. У овој Душановој повељи, цар поклања манастиру Хиландару половину ловишта на Морави, наглашавајући да је то ловиште и пре припадало овом манастиру. Цар Душан је потврдио само половину ових ловишта зато што је још од времена кнеза Страцимира, ловиште или његова половина припадала манастиру овог краја, Светој Богородици Градачкој, седишту епископије.²⁴² О боравку цара Душана у чачанском крају, кроз који је пролазио, налази се потврда у једној од његових повеља. Српски владар је 1354.

²⁴⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 51-55.

²⁴¹ „Године 1454. је, наиме, митрополит Никифор покљонио овој цркви три звона, која су 1875. откривена у близини цркве приликом копања темеља за зграду Окружног начелства у Чачку. Пре Богородице Градачке седиште митрополије било је у Ариљу, што се види из повеље (челника) Радича 1433. године, која говори о обнови светогорског манастира Костамонита. Још један митрополит градачки, по имену Венедикт, спомиње се 1456. када му Ђурђе Бранковић поклања манастир Враћевшницу...” види: Р. Станић, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима „Богородица Градачка у историји српског народа”* (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 177.

²⁴² Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 431; А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку...*, 66-67.

издао хрисовуљу којом је Хиландару потврдио једно село, поклон госпође Вишеславе са синовима Богданом и Богојем. Хрисовуља је издата *на Брусници под Рудником, августа Ді- Георг логотет се записа*.²⁴³ Према томе, Душан је тог лета боравио на домак моравске долине, у Брусници где је имао свој летњиковац, а можда се ту затекао само у пролазу. Уз њега се тада свакако налазила дворска пратња и дворска канцеларија, којој је припадао поменути састављач повеље, логотет Ђорђе.²⁴⁴

Ослањајући се на врло изражено просторно духовно зрачење манастира средњовековне Србије, као што се може видети на примеру Студенице, Милешеве, Сопоћана и Раванице, Богородица Градачка је имала сличну улогу „покретача и мобилизатора у оснивању и подизању култних црквених објеката у чачанском крају”. Зато је Радомир Станић и указао на велики број храмова у близини Моравског Градца и с правом упитао: „Шта је утицало и допринело да у подножју Јелице, дакле у близини града на Морави и Богородице Градачке, настане више од петнаест старих и лепих, мањих или већих цркава, од којих неколико потпуно очуваних? Наведемо ли чињеницу да се у Трнави налазила три храма, а по један у Бањици, Виљуши, затим Жежевици, Рајцу, Вапи, Липници, Премећи, Жаочанима, Мршинцима, Горичанима, Зеокама, потом Пријевору, Придворици, Бељини, Паковраћу, Атеници и другим селима, онда се мора веровати да постоје разлози оваквој концентрацији богомоља на релативно малом простору”.²⁴⁵ Очигледно је, да су примери градитељске делатности великог жупана Стефана Немање и његовог сина архимандрита Саве служили потоњим седиштима епархија и митрополија, као узор ширењу и учвршћивању хришћанског мисионарења у свим крајевима средњовековне Србије, а посебно онима који су и просторно били везани за манастир Жичу.

Црква Богородице Градачке, манастири Стјеник, Жежевица и Трнава представљају најстарије хришћанске храмове у областима Западне Мораве, односно у данашњем чачанском крају, око којих су у деловима жупа Морава и Моравица груписана многобројна села. Може се претпоставити да се још у оснивачкој повељи Богородице Градачке, која нису сачувана, спомињу села Трнава, Бањица, Виљуша, Жежевица, Рајац, Вапа, Липница, Премећа, Жаочани, Мршинци, Горичани, Зеоке, Пријевор, Придворица, Бељина, Паковраћа, Атеница. Нема поузданих података да је из градачке цркве

²⁴³ Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 426-427.

²⁴⁴ Исто, 68.

²⁴⁵ Р. Станић, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима...*, 178.

Пресвете Богородице, несумњиво најстаријег и најугледнијег хришћанског храма у овом крају и уједно епархијског седишта, покренута градитељска делатност у селима која су јој гравитирала. Ако се узме у обзир да је Страцимирова задужбина била духовни центар све до претварања у џамију у XVI веку и активни чинилац у подизању хришћанске свести, основано је претпоставити да је стекла родоначелничке заслуге у стварању нових култних средишта међу многобројним црквама у селима око Чачка.²⁴⁶ У турским дефтерима из XVI века проналазе се села Трнава, Виљуша, Жежевица, Рајац, Премећа, Жаочани, Горичани. Придворица, Бељина и Паковраћа²⁴⁷, а у многим од ових села и археолошки остаци потврђују да су се на њиховом подручју налазиле средњовековне некрополе и цркве.

Када је 1219. године Српска црква добила аутокефалност, Жичка епархија и прва територијална група њеног властелинства заузимали су најсеверније границе Немањинске државе. Њене западне границе пружале су се до територија Моравичке епархије, док је на југоистоку и истоку граница додиривала подручја Топличке епархије. Јужне границе епархије и манастирског властелинства су се простирале до посела студеничког властелинства и територије Рашке епархије. Села студеничког властелинства (*Брзова, Гуштерице, Засад, Баково, Полумир, Церје, Бресник, Растичице, Савово, Главоч, Мланча, Мугурице, Кожетин, Ракла, Поховац, Велика Крушевица, Подруми, Дубац, Луке и Мечке*) и манастирски метоси (*Павлица, с три нурије под Копаником, Поповац и Подгорелица*)²⁴⁸ налазила су се у најближем суседству жичког епархијског властелинства. Остале територијалне групе властелинства представљале су острва у оквирима Моравичке, Рашке, Хвостанске, Будимљанске и Зетске епархије. Како се српска држава ширила тако се повећавао број епархија и мењале се границе епархијских властелинстава. Од прве половине XIV века на северној граници жичког епархијског властелинства била је територија Браничевске епархије, док су границе са осталим епархијама остале углавном исте. Од времена турских освајања и конституисања државних области Лазаревића, Бранковића и Балшића, жичко епархијско властелинство ће заузимати делове територија ових владарских породица. Жичка епархија простирала се у држави Лазаревића, а огроман

²⁴⁶ Исто, 178.

²⁴⁷ *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига III, приредио А. С. Аличкић, Чачак 1985.

²⁴⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 568-569.

значај ће добити крајем XIV и у првој половини XV века, када је Жича била место одржавања црквених сабора и место где су боравили владари и патријарси.

Од времена стицања аутокефалности до проглашења Патријаршије, у српској држави и црквеној организацији десиле су се одређене промене. Територијална освајања и проширење државних граница, нарочито у периоду од друге половине XIII до прве половине XIV века, утицали су и на померања граница између епархија као и на конституисање нових црквених области. Иако постоји више претпоставки, година премештања архиепископског трона из манастира Жиче у Пећ није тачно утврђена. Данас се најчешће наводи 1253. година²⁴⁹, јер се у тој години, после бугарско-куманских продора у Србију, уочава велика изложеност манастира Жиче могућим непријатељским нападима. Потпуно је оправдано мишљење да премештај архиепископске столице није био „акт одређеног тренутка”²⁵⁰, јер су сви архиепископи друге половине XIII века били и даље везани за Жичу и њено епархијско властелинство. Учестали напади на манастир Жичу и пустошење центра Архиепископије од стране Кумана, великаша Дрмана и Куделина, и видинског кнеза Шишмана²⁵¹ били су непосредан повод за премештање у Пећ. Највеће разарање²⁵² Жича је доживела у време архиепископа Јакова (1286–1292), који је свете мошти свога претходника, Јевстатија I, морао да пренесе у Пећ. Архиепископ Јевстатије II (1292–1309) потрудио се, током своје архипастирске власти, да организује обнављање порушеног манастира. Иако се у жичкој повељи Пећ дарује као село у хвостанској области, временом ће стећи статус града чији су становници често склапали трговачке уговоре с Котором и Дубровником.²⁵³

После постепеног премештање седишта Архиепископије из манастира Жиче у Пећ промениле су се донекле границе жичког епархијског властелинства, али се са сигурношћу може тврдити да се променио и значај територијалних група

²⁴⁹ Василије Марковић је наводио 1253. и 1259. као године премештања, позивајући се на Константина Јиречека и Стојана Новаковића. Види; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 68.

²⁵⁰ М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града”, *Српске земље у средњем веку...*, 348.

²⁵¹ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији...*, 69-70.

²⁵² О одговорности Кумана, бугарског кнеза Шишмана, Татара, као и великаша Дрмана и Куделина за пустошење манастира Жиче, видети најновије истраживање: А. Узелац, *Ко је спалио Жичу*, Браничевски гласник 6, Смедерево 2009, 1-12; о хронологији догађаја везаних за пустошење манастира Жиче видети: С. Мишић, „Српско – бугарски односи на крају XIII века” ЗРВИ XLVI, 2009, 333-340.

²⁵³ М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града”, *Српске земље у средњем веку...*, 349-350.

властелинства. Пораст политичке и привредне моћи српске државе одразили су се и на увећање поседа Архиепископије и жичког епархијског властелинства. Владари династије Немањић даривали су новим прилозима жичко епархијско властелинство, чиме су врло јасно исказивали своју посвећеност јачању угледа Цркве и њеног првојерарха. Крајем XIII века и у првим деценијама XIV века Српска црква је добила нове епархије²⁵⁴, због чега су и границе епархијских властелинстава морале да претрпе одређена померања.

У неколико повеља које су српски владари издали манастирима проналазе се посредни подаци о променама граница у оквиру архиепископског властелинства. У самој цркви Светог Спаса у Жичи, испод ликова Светих апостола Петра и Павла налазе се делови треће Жичке повеље²⁵⁵, настале вероватно у последњим годинама владавине Стефана Првовенчаног, а поново преписане када је архиепископ Сава III (1309–1316) предузео радове на обнови манастира. Иако је текст ове повеље доста оштећен и нечитак, његови читљиви делови говоре о проширењу територије епархијског властелинства манастира Жиче.

Делови баштинских повеља за манастире Бањска, Грачаница, Високи Дечани и Светих Арханђела код Призрена отривају податке о областима које властелинство српског архиепископа није имало у оснивачким повељама манастира Жиче²⁵⁶ или их је током времена изгубило. Међу селима које је краљ Милутин (1282–1321) доделио Хиландару, у повељи српском, светогорском манастиру спомиње се „Штупељ више Пећи архиепископове”²⁵⁷. Може се закључити да је Штупељ исто што и село *Стлнези* из Жичке повеље краља Стефана Првовенчаног. Краљ Милутин даривао је манастиру

²⁵⁴ У неколико извора из овог времена проналазе се подаци о новоствореним епископијама. Пре свега то су *Пљеваљски синодик православља*, Хиландарска повеља краља Милутина (1301-1303/4), *фалсификати за Хрусијски пирг и уљарско селиште Хиландара*, и на крају попис епископа Српске цркве у потврди архиепископа Никодима 1317. за властелинство Светог Стефана у Бањској; види: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 35-61.

²⁵⁵ Могуће је да су се поседи из *Треће жичке повеље* налазили уз ранија имања и да се њиховим даривањем покушало заокруживање и међусобно повезивање Жичког епархијског властелинства. Видети: Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 2006/2007 бр. 31, 51-58.

²⁵⁶ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 106.

²⁵⁷ У Хиландарским повељама цара Душана из 1348. и 1355. село Штупељ се поново наводи као „Штупељ више Пећи архиепископове”. види: Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 431.

Хиландару винограде у Пећи, Штупељ и улијаре на Бистрици, односно добра која су до тада припадала земљишном комплексу Архиепископије.²⁵⁸ У повељи краља Милутина за манастир Светог Стефана у Бањској, објављеној између 1314. и 1316. године, наводи се да манастирско властелинство добија „село Кошутово (а за ово даде Краљевство ми архиепископу да буде у Приморју)”.²⁵⁹ Гордана Томовић је утврдила да је у Приморју реч о топониму Бит, који је познат из Светостефанске хрисовуље (1314–1316. године). За нови манастир у Бањској краљ Милутин је од поседа српске архиепископије узео село Кошутово на десној страни реке Ибра, северно од Косовске Митровице, а у замену је дао Бит у Приморју.²⁶⁰ Радослав Грујић је пронашао локацију села Кошутово у средњем току реке Ибра, на обали копаоничке Бистрице пред њеним ушћем у Ибар.²⁶¹ Осим села Кошутово, у Светостефанској повељи под духовном влашћу рашког епископа су *Јелишаница* и *Ибар горњи*²⁶², привилеговане жупе које су по другој жичкој повељи, на јужном манастирском зиду, биле ослобођене од дворских протопопова. Ове промене несумњиво говоре у прилог тврдње да је хвостанско језгро жичког поседа, од почетка XIV века, постепено преузимало примат међу територијалним целинама архиепископског властелинства. У време краља Милутина, по чијој је наредби тепчија Владоје утесао међе између села Белаћевца и Куманова²⁶³, Архиепископија је добила село *Куманово*, на ушћу реке Дренице у Ситницу.

У Грачаничкој повељи из 1321. године, у подробном навођењу села и међа властелинства саборне цркве Липљанске епископије, споменуто је и *архиепископов стојиште*²⁶⁴ као једна од граница поседа манастира Грачанице. Краљ Стефан Урош III

²⁵⁸ С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило и његово доба (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – децембар 1987), Београд 1991, 60.

²⁵⁹ Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља, у *Споменик СКА IV*, Београд 1890, 2.

²⁶⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I 1186–1321, Београд 2011, 458; Гордана Томовић је закључила да је „Бит био већи предео непосредно изнад Будве, чије се име данас потпуно изгубило, а који је својим положајем, планина Селца делила од Црмнице...” Видети: Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2003, 141.

²⁶¹ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 106.

²⁶² Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, у *Споменик СКА IV*, Београд 1890, 2.

²⁶³ Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 639.

²⁶⁴ Радослав Грујић говори о „архиепископовом стојишту” на Косову Пољу у Паунима као месту где је архиепископ боравио када је посећивао краља на двору у Паунима; види: Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 634; Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 107.

Дечански (1321–1331) је у прилозима манастиру Високи Дечани подарио и „село Куманово са свима међама што замени Краљевство ми у архиепископа Данила за Јабланицу”.²⁶⁵ За село Куманово, које се налазило у Дреници између села Белаћеваца и Кузмина, тачно на путу из Метохије на Косово, српски краљ је приложио архиепископском властелинству село Јабланицу.²⁶⁶ У оснивачкој повељи манастира Светих Архангела код Призрена, коју је објавио цар Душан 1347/48. године, у врло детаљном опису граница манастирског властелинства између осталог је наведено да је „Архиепископов студенац” једна од граница села Брезе²⁶⁷, као и да је „планина Драгољевцима, Ограђеник, а међа јој од хрисовуља архиепископова на студенац”. Како је Стефан Душан објавио ову повељу у времену већ успостављене Патријаршије и проглашеног Царства, може се претпоставити да су српском архиепископу додељене планине које су се граничиле са планинским пределима села Драгољевац код Истока, или се то можда односило и на новог призренског архиепископа.²⁶⁸

Уздизањем Архиепископије на ниво Патријаршије и рукополагањем архиепископа Јоаникија на положај српског патријарха у Српској цркви се 1346. године десила највећа промена после добијања аутокефалности из 1219. године. У оквиру граница новоствореног Царства „Срба и Грка” нашле су се и области под јурисдикцијом суседних, православних црквених катедри. После Душанових освајања, делови територија под црквеном надлежношћу Цариградске патријаршије, Охридске архиепископије и Бугарске патријаршије ушли су у оквире проширене српске државе. Будући да не постоји историјски извор у којем се детаљно наводе промене у територијалној организацији Српске цркве, повеље цара Душана пружају посредне али драгоцене податке о новоуспостављеним митрополијама и епархијама. Нарочито се по томе издвајају повеље објављене манастиру Светог Архангела Михаила у Леснову (1347)²⁶⁹ манастиру Светих Архангела код Призрена (1348) и манастиру Хиландару (1355).²⁷⁰

²⁶⁵ *Дечанске хрисовуље*, приредили Павле Ивић и Милица Грковић, Нови Сад 1976, 98.

²⁶⁶ Р. Грујић, *Епархијска властелинства ...*, 107.

²⁶⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 688-694.

²⁶⁸ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 107; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 74.

²⁶⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века...*, 676-681.

²⁷⁰ Исто, 418 – 420.

У Лесновској повељи се јасно потврђује начин доношења одлука о оснивању епископија, промени епископских столица и прогласу митрополија. Ова Душанова повеља говори о томе да су сва суштинска питања везана за организацију Српске Цркве решавана на државним саборима уз присуство владара, патријарха, архиепископа, епископа, игумана и властеле. Српски патријарх Јоаникије је од 1346. године наследио епархијску управу над властелинством некадашње Жичке архиепископије, а сви њени поседи су тада постали властелинство новопроглашене Српске патријаршије.

О променама граница у оквиру патријаршијског властелинства не постоје изворни подаци али се зна да је „у Морави, месту званом Жича у храму Светог Вазнесења”²⁷¹ било често место боравка српских патријараха и место одржавања државних сабора, нарочито после турских продора на подручје Косова и Метохије када је било угрожено седиште патријарха у Пећи. Окренутост према манастиру Жичи, као месту где се доносе важне одлуке, говори о настојањима кнеза Лазара Хребелјановића и патријарха Спиридона да обнове и оснаже државно-црквену традицију немањихке Србије. Међу најстаријим жупама у средњовековној Србији, Расина, споменута у жичким повељама на деветом месту, као претпоследња односно последња²⁷², добија у другој половини XIV и на почетку XV века место централне државне области Лазаревића, где је и престоница Моравске Србије. У оквиру ове области, изузев града Крушевца, све већи значај добија град Козник, чији је господар могао бити челник Радич Поступовић, истакнути великаш деспота Стефана Лазаревића. Ако се зна да је Радич био велики ктитор манастира у време Српске Деспотовине, онда је његово везивање за град Козник још уверљивије. Недалеко од града Козника налазе се манастири Милентије, Будиловина и Лепенац, вероватно саграђени у време ктиторске делатности челника Радича Поступовића.²⁷³

²⁷¹ Исто, 764.

²⁷² У жичкој повељи на северном манастирском зиду наводи се укупно десет жупа а у другој повељи на јужном манастирском зиду наводи се девет жупа. Видети: Стојан Новаковић, *Законски споменици ...* 572.

²⁷³ М. Марић, „Археолошки локалитети на територији жупе александровачке” *Жупски зборник I*, Александровац 2006, 27-44.

Манастири, храмови и метоси Жичке архиепископије, њеног епархијског властелинства и области Западног Поморавља

Богата ктиторска делатност и изражено трудољубље у изградњи храмова и манастира започиње у српској држави средњег века од времена рашког великог жупана Стефана Немање. Уз манастир Хиландар на Светој Гори, који означава круну његовог вишедеценијског задужбинарства, Немања је у Србији основао и обновио више манастира. Постављајући темеље устројства помесне Српске цркве, родоначелник династије Немањића је створио образац прослављања Цркве Христове и својим наследницима предао, литургијским светлом, украшене храмове, од којих ће једни постати „краљевски манастири” а други архијерејска седишта. По речима Светога Саве, велики рашки жупан Стефан Немања је посебно заповедио своме сину и наследнику Стефану „да се брине о црквама и о служиоцима у њима, да светитеље и црквене слуге слуша у сласт, да поштује јереје и бди над чрнорисцима”²⁷⁴ (монасима) а сву тројицу синова је заветовао „да слушају епископе, јерејима част одају и буду смерни према монашком чину”.²⁷⁵ Иако су монаштво и манастири присутни у Србији од Немањиног доба, нарочито у долини Лима и у Приморју, тек од доласка Саве Немањића на место архимандрита манастира Студенице (1206) и архиепископа жичког (1219), на територији државе Немањића расте број манастира светогорског узора.²⁷⁶

²⁷⁴ Свети Сава, *Житије Светог Симеона*, Стара српска књижевност I, Нови Сад – Београд 1970, 52.

²⁷⁵ Исто, 54.

²⁷⁶ Приказујући историју Српске Цркве, Димитрије Богдановић је с правом истакао непревазиђен историографски рад Василија Марковића о историји српског монаштва у средњем веку, види: Д. Богдановић, „Преображај Српске Цркве”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 326; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњем веку*, Сремски Карловци 1920.

Изградњом цркве Светог Спаса у манастиру Жичи, велики жупан Стефан Немањић и архимандрит студенички Сава наставили су ктиторску делатност свога оца, Светог Симеона Мироточивог, испуњавајући његов завет и умножавајући дарове које су примили. У првим деценијама XIII века, када је грађена Жича, српска држава и црква нашле су се на историјској прекретници у врло сложеном окружењу тадашњих држава. Оживотворење Немањиног наслеђа било је јасно изражено у дуготрајном и стрпљивом подизању манастира Жиче. Немањини синови градили су и обнављали и друге цркве, о чему сведоче писци *житија Светог Саве* а потврђују у потоњим вековима и српски летописци.²⁷⁷ Говорећи о ктиторској делатности Светог Саве, Доментијан је забележио: „Подобећи се Владици своје Христу, који је украсио небо звездама, по истом чину он украси своје отацтво сваком добром вером и светим црквама, поља и удоља и брда, а где не стиже сатворити цркве, ту постави крст, да се на сваком месту прославља име Божје”.²⁷⁸ И Теодосије слично Доментијану, истиче ревност Светог Саве: „Друге многе цркве, мале и велике, сазида Свети, докле је био архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на свакоме месту његове државе Бог слави”.²⁷⁹ Док Доментијан и Теодосије не наводе поименице задужбине архимандрита студеничког Саве, за Стефана Немањића постоје одређени подаци да је био ктитор храмова у Котору и на острву Мљету.²⁸⁰ Бележећи податке из времена владавине Стефана Првовенчаног, аутори Копорињског, Студеничког, Пећког и Цетињског летописа једнообразно пишу да краљ „сазида велику цркву архиепископију Жичу с другим многим храмовима”.²⁸¹ Очигледно је да су Сава и Стефан саградили далеко више храмова и манастира од оних који су познати данашњој историографији. Не може се са сигурношћу утврдити које су све цркве подигли.

Немањини синови у границама жичког епархијског властелинства, али је по свему судећи њихова ктиторска делатност била везана за централну црквену област Српске архиепископије.

Ако су до 1219. године, испуњени стрпљењем и христољубљем, уложили огроман труд у изградњу Жиче и других храмова, онда су од црквено-државног сабора, 1221. године, архиепископ Сава и краљ Стефан Првовенчани морали да преузму највећу

²⁷⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 68-69.

²⁷⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 192.

²⁷⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност II, Београд 1970, 205.

²⁸⁰ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*,... 70-71.

²⁸¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*..., 68-69.

одговорност у решавању организације епархија и њиховог несметаног функционисања у оквиру српске државе. Жичко властелинство, под директном управом српског првојерарха, обухватало је неколико засебних територијалних целина и уживало нарочите државне привилегије. Архиепископ Сава и краљ Стефан имали су узор у РOMEЈСКОМ ЦАРСТВУ, где је још од VII века уведена институција *ставропигија* или ставропигијалних манастира, које је, уместо надлежних епископа оснивао сам патријарх полагањем крста у темеље.²⁸² Ставропигијално право произилазило је из чињенице да се уместо имена месног епископа на богослужењима и на литургијама спомињало име првојерарха помесне цркве и да је у ставропигијалном манастиру патријарх могао да поставља манастирског настојатеља, да суди у манастирским пословима и да врши надзор над манастирском управом.²⁸³ Одредбама жичке повеље, на јужном манастирском зиду, био је одређен посебан положај „краљевских манастира” Богородице Студеничке, Светог Ђорђа у Расу, светогорског манастира (Хиландара) и Свете Богородице Градачке.²⁸⁴ По угледу на ставропигијалне или царске манастире у Византији, ова четири манастира и сва њихова приложена села била су ослобођена власти надлежног епископа и стављена директно под јурисдикцију српског архиепископа. Четири „краљевска манастира” са приложеним селима, засеоцима и метосима издвојени су у жичкој повељи као манастири који су основани у Немањино доба, као и опредељења српског краља и архиепископа да следе пример византијског царског законодавства.

Положај манастира Хиландара који је првобитно био манастир византијског цара, да би потом хрисовуљама цара Алексија III Анђела постао „слободан, самовластан” и изузет чак и од власти светогорског прота, са потпуном самосталношћу у избору игумана²⁸⁵, послужио је као образац издвајања „краљевских манастира” у жичкој повељи. Повлашћени положај „краљевских манастира” створен је још у Немањино доба, када се сматрало да су истакнути црквени великодостојници, уз епископе Јефтимија и Калиника, и игумани манастира Студенице, Ђурђевић Ступова, Хиландара

²⁸² Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 607.

²⁸³ Исто, 607.

²⁸⁴ Константин Јиречек је издвојио из Студеничког типика „шест старијих манастира”, основаних у време владавине Стефана Немање; види: К. Јиречек, *Историја Срба II*, 1978, 67-68;

Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века...*, 573.

²⁸⁵ *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 798.

и Градца.²⁸⁶ Шеснаестом одредбом жичке повеље игумане четири „краљевска манастира” благословио је архиепископ, а игуманско жезло и целив давао је сам српски краљ.²⁸⁷ У претходном, петнаестом, члану повеље наглашено је да жички архиепископ предлаже попове у областима ових манастира и у њима се стара о сваком „духовном исправљању”.²⁸⁸ Три одредбе жичке повеље (XIV XV и XVI), којима се утврђује положај „краљевских манастира” и њихов однос према архиепископу, сведоче о самосталности ових манастира према епископу надлежне епархије али и специфичној црквеној потчињености архипастиру Српске Цркве, у смислу монашког послушања. То нарочито потенцира део о предлагању парохијских свештеника и „духовном исправљању” у областима „краљевских манастира”.

Како су четири задужбине из Немањиног времена имале значајна манастирска властелинства, архиепископска надлежност протезала се на велики део територије српске државе, у погледу избора достојних парохијских свештеника и исправног црквеног живота у парохијама.

У доношењу одлуке сваког архијереја Српске Цркве, о достојним парохијским свештеницима и „духовном исправљању” у црквеном животу, саветодавну и специфичну педагошку улогу имао је српски архиепископ Сава, не само када се ради о властелинствима „краљевских манастира” и областима жичког епархијског властелинства, већ и када је реч о целокупној територији тадашње српске државе. Доментијан је врло јасно образложио црквену надлежност архиепископа из поменутих одредби жичке повеље: „...Опет изабра од својих ученика богоразумне мужеве и постави их као протопопе; и опет посла у све крајеве отачаства свога да попуњују недостатке... и опет на њему једином остаде сва тежина његова отачаства, да се он брине о свима духовним и телесним исправљењима”.²⁸⁹ Слање изабраних протојереја у све крајеве под јурисдикцијом аутокефалне Српске цркве и њихов мисионарски рад на

²⁸⁶ М. Благојевић, „Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 372-373.

²⁸⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 573.

²⁸⁸ О XV члану Жичке повеље расправља и Ђоко Слијепчевић, преносећи мишљење Тарановског који је сматрао да су парохијски попови ових манастирских властелинстава „једна врста насељеника, једна врста црквених људи, који су се налазили у патримонијалној зависности од господара земље”.

Види: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 218.

²⁸⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 224-239.

„духовном исправљању” у тадашњим црквеним областима припадало је архиепископу Сави, пре свега по праву првенства међу осталим епархијским епископима.²⁹⁰

После стицања црквене аутокефалности 1219. године у Српској Цркви успостављао се и својеврсни хијерархијски поредак између манастира. У склопу Жичке архиепископије водеће место су заузимали „краљевски манастири”, слично царским лаврама и владарским манастирима у Византији. У истом рангу били су архиепископски манастири, а одмах иза њих на лествици су били епископски дворови и епархијски или ктиторски манастири.²⁹¹

Старији од манастира Жиче и саграђени у Немањино доба, „краљевски манастири” су били на врху општежителних, монашких заједница. Студеница, чија је изградња започела око 1186. године, а у којој је Немања замонашен 1196. године, први пут је поменута као „краљевски манастир” у Жичкој повељи. У изворима најчешће називан *велики манастир* и *велика лавра Светог Симеона*, главна задужбина Стефана Немање је у уређењу монашког живота била „модел за све потоње манастире, јер су се често у манастирским повељама поједини односи регулисали као у Студеници”.²⁹² Типик манастира Студенице пружа уверљиве податке о примату *Велике лавре Светог Симеона*, што се посебно огледа у одредбама којима се утемељује организација монашког живота у оквиру српске средњовековне државе. У избору студеничког игумана учествовали су владар, рашки епископ и шест игумана других манастира, а у њиховом присуству је игуман Студенице облачен у свете ризе, да би га потом владар довео до престола Пресвете Богородице и предавао му жезло, узвикујући „достојан”.²⁹³ Студенички игуман је био уједно старешина, духовни отац и исповедник монаха, а сви у манастиру су му договали послушност. Студенички игуман постаће први по части после успостављања архимандритског достојанства, 1206. године, када се Сава Немањић вратио у Србију са моштима Светог Симеона Мироточивог. Студеница је била изузета од власти надлежног епископа а архимандрит студенички је имао старешинство над широм манастирском заједницом. Тако се стварао поредак међу српским манастирима, где је достојанство архимандрита студеничког истакнуто изнад свих осталих игумана и како бележи Доментијан: „...Јер ваистину Богом би наречена

²⁹⁰ Н. Милаш, *Православно црквено право*..., 331.

²⁹¹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 205.

²⁹² В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*..., 62.

²⁹³ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 206-207.

архимандрија, од које и овај богољубац основа велику архиепископију, дом Спасов, звану Житчу”.²⁹⁴

У Хиландару је испод игумана био посебан духовник са звањем *башта*²⁹⁵, док су у Студеници испод игумана били *иконом*, *подиконом* и *еклесијарх*. По одредбама Студеничког типика, које ће касније прихватити сви манастири, игуман је у договору са манастирским братством постављао *иконома*, а овај свог помоћника или *подиконома*.²⁹⁶ Игуман је заједно са братством бирао и еклесијарха, задуженог да брине о исправном богослужбеном поретку и поштовању правила манастирског живота, због чега је ову службу²⁹⁷ вршио монах који се истицао врлинским животом и уживао углед међу братијом. Иако типик манастира Жиче није сачуван, нема сумње да су се монаси у централном манастиру Српске архиепископије строго придржавали Студеничког и Хиландарског типика.

Претпоставља се да је оригинална оснивачка повеља манастира Студенице у средњем веку исписана на зидовима цркве као у Жичи и у Грачаници²⁹⁸, а у једном препису ове повеље из XVIII века²⁹⁹ наводе се прилози додељени манастиру, односно метоси, села, засеоци и „синоре”.³⁰⁰ Села студеничког властелинства (*Брезова, Гуштерице, Засада, Ђаково, Полумир, Церје, Бресник, Растиште, Савово, Главоч, Мланча, Мугурице, Кожетин, Ракла, Поховац, Велика Крушевица, Подруми, Дубац, Луке и Мечке*) и манастирски метоси (*Павлица, с три нурије под Копаником, Поповац и Подгорелица*) налазила су се у најближем суседству жичког епархијског властелинства. По одредбама Жичке повеље, духовна власт српског архиепископа над достојним парохијским свештеницима и исправним црквеним животом у парохијама протезала се и на територију манастирског властелинства Студенице.

²⁹⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 192.

²⁹⁵ *Лексикон српског средњег века...*, 30-31.

²⁹⁶ Р. Грујић, *Властелинство манастира Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1925, 59.

²⁹⁷ *Лексикон српског средњег века...*, 179-180.

²⁹⁸ М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 71.

²⁹⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 568-569.

³⁰⁰ Синора је назив за средњовековне парохије које су по грчком имену *ἐνορία* у изворима бележене као *нурија, инурија, инорија, енорија*. У почетку је овај термин означавао област којом управља епископ. види: *Лексикон српског средњег века...*, 494.

Манастир Светог Ђорђа у Расу, познатији као Ђурђеви Ступови³⁰¹, иако старији био је други по рангу међу „краљевским манастирима”. За разлику од Студенице, коју је саградио у последњој деценији своје владавине, Ђурђеви Ступови у Расу су први манастир који је подигао Стефан Немања непосредно по преузимању положаја великог рашког жупана.³⁰² Углед и достојно место игумана манастира Ђурђеви Ступови први пут су наглашени у Студеничком типичу, по коме је у избору студеничког игумана прво место међу старешинама шест манастира припадало игуману Светог Ђорђа у Расу.³⁰³ Подаци о територијалном обиму властелинства манастира Ђурђеви Ступови нису сачувани, али се може претпоставити да је Стефан Немања даривао своју задужбину селима и засеоцима у самом језгру српске државе. По Жичкој повељи и манастир Ђурђеви Ступови, као „краљевски манастир”, са својим властелинством је био под духовним старешинством жичког архиепископа. Иако је Ђурђеви Ступове обнављао касније краљ Драгутин, манастир је изгубио положај другог краљевског манастира јер се „игуман („рашки”) на сабору око 1315. помиње на седмом месту међу игуманима српских манастира”.³⁰⁴ „Краљевским манастирима” Хиландару и Градцу³⁰⁵ у Жичкој повељи се додељује треће односно четврто место. На месту манастира Богородице Градачке данас се налази чачанска црква Христовог Вазнесења. Михаило Валтровић је први изнео претпоставку да је типолошки била сродна са студеничком Богородичином црквом, жичком Спасовом црквом и другим истодобним рашким храмовима. Иако се на основу структуралне декорације и обележја спољне структуре и

³⁰¹ О историји и архитектури Немањиног манастира Ђурђеви Ступови, види: Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984.

³⁰² Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу...*, 9.

³⁰³ К. Жиречек, *Историја Срба II...*, 67.

³⁰⁴ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији...*, 60.

³⁰⁵ Када је у питању манастир Градац, међу историчарима се износи неусаглашен став о овом „краљевском манастиру”. Како је краљица Јелена Анжујска саградила овај манастир у другој половини XIII века, сматрало се да манастир Богородица Градачка може бити само Моравски Градац (данашњи Чачак), задужбина Немањиног брата Страцимира. Само се код Василија Марковића проналази следеће мишљење: „...Света Богородица Градачка из студеничког типика јесте манастир *Ибарски Градац*, код истоименог села, а на Градачкој Реци, левој притоци Ибра, који је доцније обнављала краљица Јелена. Али и пре него што га је Јелена обнављала био је ово врло угледан манастир. У жичкој повељи наводи се он као четврти...Због тога што је био старији и познатији он се зове само Градац, док се задужбина Страцимирова, за разлику од њега, обично зове 'Моравски Градац'...”; види: Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири...*, 66.

спољне артикулације, не може прецизно датovati изградња ове цркве, одређени подаци о средњовековној црквеној грађевини у Чачку могу се довести у везу са задужбином кнеза Страцимира и претпоставком да је Богородица Градачка имала једну обимну преправку, или да је чак наново саграђена у XIV веку.³⁰⁶ Тако темељна преправка била је, по свој прилици, предузета у време полета у српском црквеном градитељству, а могла је проистећи из потреба везаних за промену улоге црквеног средишта о којем је реч. Ако се зна да је постало седиште прво епископије а потом и митрополије, разложно је претпоставити да је обнова цркве последица једног од тих догађаја. Историјски извори не доносе податак о времену смештања епископског седишта у Моравски Градац. У запису на једном минеју писаном у Богородици Градачкој за време кнеза Лазара помиње се њен игуман Варлам. Ако је минеј писан у Моравском Градцу, податак о његовом игуману говорио би и да градачки епископ није у њему столовао пре времена кнеза Лазара, па ни обнову цркве не би у том случају требало стављати у раније раздобље, али ни померати у XV столеће, јер то спречавају изложена обележја архитектуре и скулптуре Богородице Градачке.³⁰⁷ Оба манастира, заједно са својим богатим властелинствима, били су ослобођени црквене власти надлежних епархијских епископа и признавали су ставропигијално право жичког архиепископа.

О специфичном духовном старатељству српског архиепископа над одређеним бројем манастира, драгоцене податке пружају повеље издате, 1233. и 1242, манастиру Светог Николе на острву Врањини, на Скадарском језеру, од стране првог српског архиепископа Саве и краља Владислава Немањића.³⁰⁸ Свети Сава је још одредио да је у овоме светоме манастиру „одговоритељ и осветитељ архиепископ” и да се „у овоме божаственом храму помиње архиепископ уместо епископа зетског”³⁰⁹, што указује на положај Врањине као ставропигијалног манастира.³¹⁰ Подсећајући да је храм Светог Николе на острву Врањини у своје време подигао зетски епископ Иларије, краљ Владислав је доделио манастиру село Годиње и наредио: „да му нест војске, ни царскога злата, ни винограда и да му је закон у хрисовуљи великих лаври”.³¹¹ Како је

³⁰⁶ М. Чанак-Медић, „Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 92.

³⁰⁷ Исто, 92.

³⁰⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 576-578.

³⁰⁹ Исто, 576.

³¹⁰ Н. Милаш, *Православно црквено право...*, 607-609; *Лексикон српског средњег века...*, 502.

³¹¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 577.

„закон” овде означавао правни статус манастира и његову могућност економске експлоатације дариваних имања, помен хрисовуље великих лаври указује на то да је општи статус „краљевских манастира” био одређен партикуларним законом попут XIV члана Жичке повеље.³¹² На територији жичког епархијског властелинства, али и целокупне територије под јурисдикцијом Архиепископије, централно место дато је манастиру Жичи, не само као седишту архиепископа већ и као првостолној, крунидбеној престоници свих српских краљева и саборном храму у којем су рукополагани сви епископи и игумани.³¹³ Изградња манастира Жиче трајала је око две деценије, тако што је у почетку зидана највероватније само као манастирска црква, да би црквена и политичка збивања временом утицала на преображај грађевине као саборног, архиепископског храма. Како се стварала аутокефална Српска Црква, тако је и „Спасова црква” у манастиру Жича добијала другачији изглед. Архитектура саборног храма Српске архиепископије одређена је пре свега литургијским потребама и жељом Саве Немањића да Жича одише у потпуности светогорским духом. То се види и по црвеној боји цркве али и њеном архитектонском изгледу са кулом–звоником, припратом, бочним параклисима, капелом на првом спрату, проскомидијом и ђакониконом.³¹⁴ Жички манастир је са свим пратећим објектима био завршен 1230. године³¹⁵ али је током XIII века неколико пута пострадао у рушилачким нападима непријатељских војски. У обнови порушеног манастира учествовало је неколико

³¹² „...У том смислу великих, повлашћених манастира, „велике лавре” у Врањинској повељи краља Владислава, очевидно, обухватају баш она четири краљевска манастира – Студеницу, Светог Ђорђа у Расу, светогорски манастир (Хиландар) и Свету Богородицу Градачку из 14. чл. Жичке повеље, који третира канонски однос краљевских манастира према епархијским епископима, док Владислав ослобађа поклоњено имање од општих обавеза према владару – од војске „царског злата” и од рада на виноградима на жупској територији”, види: В. Мошин, *Правни списи Светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп, децембар – 1976) Београд 1979, 124.

³¹³ Овакав положај манастира утврђен је деветим чланом жичке повеље где се наводи да се у Жичи крунишу сви краљеви а да се епископи и игумани рукополажу, види: Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 572.

³¹⁴ О архитектури и сликарству манастира Жиче постоји обимна литература, види: В. Р. Петковић, *Спасова црква у Жичи, Архитектура и живопис*, Београд 1911; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 119-124; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928; М. Кашанин – Ђ. Бошковић – П. Мијовић, *Жича, историја, сликарство, архитектура*, Београд 1969; М. Чанак – Медић, *Манастир Жича*, Београд 2007.

³¹⁵ С. Милеуснић, *Манастири Србије*, Београд 2002, 380.

српских архиепископа, чиме је Жича уз Пећку архиепископију, а потом и патријаршију, сачувала стари значај седишта Српске Цркве.

О животу самог манастира Жиче у XIII веку, о бројности монашке заједнице и делатности српских архиепископа у њеном оквиру, историјска наука нема велики ослонац у расположивим изворима. Да би се пратио развој центра Српске архиепископије потребно је пре свега користити фрагменте из дела Доментијана, Теодосија и Данила II. Уз крунисање владара, рукополагање црквених архијереја и одржавање црквено-државних сабора, манастир Жича је било и место сабрања најревноснијих Савиних ученика. Пре избора и рукополагања епископа новоустављених епархија Српске Цркве многи од њих су, као узорни јеромонаси, живели у манастиру Жичи, о чему говори сам Доментијан: „Ту у дому Спасову изабра од својих ученика богоразумне и богобојажљиве и часне мужеве који могу управљати људе по божаственом закону и по предању светих апостола, и чувати указање светих богоносних отаца”.³¹⁶ Данило II наводи важан податак о томе да је архиепископ Сава уочио међу својим ученицима нарочиту посвећеност јеромонаха Арсенија: „И видећи да се јаче подвизава у доброразумним и угодним стварима Богу, учини га да буде, епископ велике и саборне цркве архиепископије, тј. Жиче, давши му савршену власт над онима који су у том манастиру”.³¹⁷ Састављач *Живота краљева и архиепископа српских* потврдио је чињеницу да је Арсеније вршио дужност, не само епископа, већ и настојатеља манастира Жиче, пре него што је изабран за архиепископа. Тако се може закључити да је старшина централног манастира Архиепископије морао бити личност од највишег угледа и ауторитета, због чега је Арсеније и изабран за достојног наследника Светог Саве.

Велика манастирска црква, посвећена Вазнесењу Господњем, улази у ред репрезентативних храмова рашке градитељске школе. У односу на храмове из доба Стефана Немање на цркви манастира Жиче појављује се неколико новина: затворени су некадашњи вестибили и претворени у ниски трансепт, уз припрату се додају капеле с куполицама и ниским тремовима, а западна фасада подсећа на прочеље тробродне базилике.³¹⁸

³¹⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 215.

³¹⁷ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 160.

³¹⁸ В. Ј. Ђурић, „Рашко приморско градитељство”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 390.

Жича представља већ потпуно сазрели архитектонски прототип³¹⁹, због чега је и била узор за грађење многих потоњих цркава и манастира. Црква Светог Спаса је једнобродна грађевина, изражених монументалних димензија, са олтарским простором усмереним према североистоку и са пространом припратом са пиргом на југозападној страни. Дужина основе је 44 метара, по чему се посебно издваја међу српским средњовековним храмовима. На улазу у манастир се налази висока кула са фреском Светог Саве, а на западној страни уочава се пространи нартекс, са крстастим ребрастим сводовима. Наос цркве је подељен на три травеја међусобно одвојених пиластрима. На пресеку источног травеја и трансепта подигнута је купола на пандантифима у облику неправилног круга (север-југ 5,58 метара, а у правцу исток-запад 5,21 метар). Купола је споља осмострана а спољашњи изглед цркве карактерише њено уздигнуто подужно тело засведено двосливним кровом. У западном делу цркве, убрзо после завршетка, срушен је зид између наоса и припрате. Повратак архиепископа Саве из Никеје, 1220 године, донео је значајне промене у архитектури цркве. На западној страни дозидана је спољашња припрата са четири стуба и девет травеја, над којима је подигнута катихумена а испред ње звоник.³²⁰ Сматра се да је то урађено због Стефановог крунисања да би се повећала сама унутрашњост храма. Предпоставља се да су градитељи Жиче били из различитих крајева. Старији део манастира градили су мајстори образовани у византијским радионицама, док су млађи део градили мајстори с Приморја, „јер су западни делови грађевине изведени каменом, капела на кули – звонику на которски начин засвођена ребрима правоугаоног пресека, док су прозори и портали исклесани у романичком стилу”.³²¹ Мраморници из Цариграда су обавили завршне радове.

На спрату је постојао простор, катихумена, од кога су сачувани неки делови. Из ње се излазило у капелу на спрату пирга, која се везује за боравак Светог Саве у Жичи. Архиепископ Данило тврди да је Сава ту имао своју катихумену одакле је и пратио службу свога наследника Арсенија, кроз прозор импозантних димензија који је уметнут између наоса и катихумене. Бочне капеле, које се налазе уз припрату, личе на посебне грађевине. Оне су посвећене светитељима чија су имена славили ктитори. Северна капела посвећена је Светом Сави - Освећеном из Јерусалима, по коме је млади Рашко

³¹⁹ www.zaduzbine-nemanjica.rs/Zica/index.htm.

³²⁰ В. Ј. Ђурић, „Рашко приморско градитељство”..., 390.

³²¹ Исто, 390.

Немањић узео монашко име. Јужна капела посвећена је Светом Архиђакону Стефану. Обе су подигнуте са намером да буду надгробне цркве својих ктитора.

Унутршњост храма је данас само делимично прекривена фрескама.³²² Од првобитних монументалних фресака једва је остала петина, а од тога је најмање оних најстаријих из двадесетих и тридесетих година XIII века, и то само у певницама и кули. Више је сачувано живописа у олтару, наосу, капелама и на улазу, обновљеног у првој половини XIV века. Све остале исликане просторије цркве потпуно су уништене.

У зидном сликарству Жиче распознају се три хронолошко-стилске целине. Прва је настала после стицања аутокефалности 1219. године. Њени ствараоци били су цариградски мајстори који су фреске осликали карактеристичним монументалним стилем XIII века. Апостоли, Распеће и делови Скидања с крста налазе се су у северној и јужној певници, као и попрсја Арханђела у лунетама портала бочних параклиса. Као и код студеничког сликарства, које је најсродније жичком, достојанственост, хеленистичка изражајност ликова и ставова фигура, али хладан и таман колорит, представљају израз мистичке духовности, која је прихватила хеленистичке облике и захватила православље у Источном Царству Ромеја.

Другу целину чине слабо очуване фреске у капели куле, настале почетком четврте деценије XIII века. Као дела мање талентованих провинцијских мајстора, ове фреске показују оданост сликарству тзв. касно-комнинског стила.

Најзначајнију целину чине најмлађе фреске настале између 1309. и 1316. године, у време велике обнове после страдања од Кумана. Радили су их мајстори познате сликарске радионице краља Милутина. У тадашњој обнови сликари су, вероватно по вољи наручилаца, поновили стари иконографски распоред, величину фигура и сцена светосавског сликарства, остављајући у певницама недирнут првобитни живопис. Неки од примера су: огромно Успење Богородице на западном зиду наоса, повеља Стефана Првовенчаног Жичи, његов и синовљев портрет и ликови Апостола Петра и Павла, изведени на зидовима пролаза испод куле звоника. Још једна композиција жичке иконографије ретка је и необична. У жичкој фресци Вечни Логос, као Ветхиј Денми (вечни Бог коме у постојању нема ни почетка ни краја), приказан је у сцени Благовести у божанској и небеској светлости како се оваплоћује у Богородичином телу. Празник

³²² О сликарству у манастиру Жичи видети најважније податке на www.zaduzbine-nemanjica.rs/Zica/index.htm.

Благовести је дан када се објављује предвечна тајна Божија о спасењу света, оваплоћењем Бога Логоса. Због тога се тај дан и назива „почетком нашег спасења”.

У оквиру жичког манастирског комплекса уз цркву Светог Спаса саграђен је још један мањи храм. Реч је о цркви Светих апостола Петра и Павла, која се налази источно од саборног, Вазнесењског храма. По предању, ова је црквица подигнута поред велике, како би се у њој могло служити током изградње манастира.³²³ Археолошка истраживања су ипак показала да је ова црквица, првобитно посвећена Светом Теодору Тирону и Светом Теодору Стратилату, сазидана после првог рушења манастира Жиче када су архиепископи Јевстатије II (1292–1309), Сава III (1309–1316) и Данило II (1324–1337)³²⁴ организовали радове на обнови првог седишта Архиепископије.

На простору код данашњег села Грачаца (општина Врњачка Бања), налази се црква посвећена Светом Сави за коју се верује да је настала пре манастира Жиче.³²⁵ У *Жичким повељама* краља Стефана Првовенчаног међу селима манастирског властелинства спомиње се и село *Грачаница*, које се идентификује са данашњим селом Грачацом на граници жупа *Крушилница* и *Морава*.³²⁶ Из села Грачаца које се поистовећује са селом Грачаницом из *Жичке* повеље, довозио се на почетку XIII века креч за изградњу Жиче, а и данас се верује да су обрадиве површине и пашњаци овог краја били у саставу манастирског властелинства.³²⁷ И у средњовековном граду Борачу сачувани су остаци доњих делова зидова и темеља придворне цркве, саграђене крајем XIV и почетком XV века. Ктитор ове цркве није познат.³²⁸

Од самог оснивања жичког епархијског властелинства важну улогу имала је област у Хвосну и село Пећ у њеном саставу. У Пећи се у почетку налазио само метох манастира Жиче али је половином XIII века, због учесталих напада на архиепископово седиште, Арсеније I одлучио да у хвостанској области, познатој по каменим пећинама³²⁹, подигне цркву посвећену Светим апостолима. Податак да је будуће

³²³ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 245; Вељко Вучковић, „Црква Светог Петра и Павла у манастиру Жичи”, *Рашка баштина* 2, Краљево 1980, 309.

³²⁴ В. Вучковић, „Црква Светог Петра и Павла у манастиру Жичи”, *Рашка баштина* 2..., 309-310.

³²⁵ М. Алексић Чеврљаковић, *Извештај са заштитних археолошких истраживања локалитета Црква Светог Саве*, Завод за заштиту споменика Краљево, 2012.

³²⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 571-572.

³²⁷ Исто, 218.

³²⁸ В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 214.

³²⁹ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*,..., 248; М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града”, *Српске земље у средњем веку*..., 348.

седиште архиепископа и патријараха у почетку било само село, у саставу хвостанске групе жичког епархијског властелинства, говори у прилог мишљења Радослава Грујића да су *метоси* првобитно представљали манастирску земљорадничку колонију, са „малом црквом и нешто земље за обрађивање, уз стан за монахе, који су послати из манастира да управљају манастирским имањем у црквеном властеоском срезу – *метохији*”... Доцније је код нас метохом називан и сваки манастир, кога су ктитори или владоци приложили другом већем манастиру и потчинили га његовој власти. На челу сваке метохије био је по један иконом. Он је имао своје „дворане”, који су били световњаци и помагали му у извршавању управних, судских и финансијских, а можда и војничких дужности у повереној му административној јединици манастирског властелинства...”³³⁰

Први наследник Светога Саве, архиепископ Арсеније Сремац учинио је велики напор да се живопис цркве Светих апостола у Пећи заврши око 1260. године. По специфичним карактеристикама живописа у овом пећком храму, чији су аутори следили узоре живописа манастира Жиче али и обрасце јерусалимских храмова на Сиону и у лаври Светог Саве Освећеног³³¹, могло се наслутити да ће Пећ преузети улогу центра Српске Цркве. Крајем XIII века и на почетку XIV века, када је архиепископски трон пренет у Пећ, црква Светих апостола је променила назив у цркву Светог Спаса³³² или „дом Спасов”, чиме се одржавала нераскидива веза са најстаријим седиштем српског архиепископа. Нови архиепископски, саборни храм у Пећи постао је током времена гробно место где су сахрањени архиепископи Арсеније I и Сава II, а архиепископ Јаков је из Жиче пренео мошти архиепископа Јевстатија I.³³³ Некадашњи метох манастира Жиче, а од почетка XIV века средиште највише црквене власти, Пећки манастир је био украшен многим храмовима, благодарјећи ктиторској делатности архиепископа Никодима (1317–1324) и архиепископа Данила II (1324–1337). Градњом цркве Светог Димитрија у Пећком манастиру и цркве Светог Саве у Лизици, код Пећи, архиепископ Никодим је започео а архиепископ Данило II наставио монументално украшавање центра Архиепископије, зидањем цркве Успења Пресвете Богородице Цариградске са параклисима Светог Јована Претече и Светог Арсенија, затим црквице

³³⁰ Р. Грујић, *Властелинство манастира Светога Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1925, 60.

³³¹ В. Ј. Ђурић, „Српско сликарство на врхунцу”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 417.

³³² В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика...*, 248.

³³³ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 211.

посвећене Светом Николи и велике припрате која је обухватала три велике цркве, и коначно високим пиргом на чијем је врху подигао капелу Светом Данилу Столпнику.³³⁴ Највреднији дар у вишедеценијском уздизању и улепшавању Пећког манастира уследио је 1346. године, када је ово црквено здање проглашено за седиште првог српског патријарха Јоаникија.

Близина манастира Жиче и организација засебне епархије, утицали су на изградњу великог броја манастира и храмова у области Западне Мораве и Моравског Градца. Манастири Стјеник, Жежевица и Трнава припадају градитељској традицији Немањинске епохе. Манастир Жежевица налази се у истоименом селу недалеко од Чачка. Манастирска црква, посвећена Светом Николи, саграђена је по предању у време владавине краља Милутина а према локалним изворима у време цара Душана. У писаним изворима не постоје потврђени подаци о времену подизања манастира и њеном оснивачу, али у усменом народном предању јасно се наводе ктитор и време оснивања. У народној песми *Бан Милутин и Дука Херцеговац* говори се о властелину краља Стефана Дечанског и младог краља Душана, бану Милутину који је пре одласка у битку на Велбужду поручио својој драгој:

*Но, чу ли ме љубо Иконија,
копај мене девет винограда,
у Бањици и у Атеници,
у Лозници у Паковраћу,
а чувај ми девет воденица,
низ Бјелицу и низ Моравицу,
гледај нашу славну задужбину,
под Бањицом цркву Жежевицу...*³³⁵

Претпоставка да је црква Светог Николе у Жежевици подигнута у првој половини XIV века ослања се на чињеницу да је и манастир Стјеник, непосредно изнад села Жежевице., у исто време био саграђен. Први сачувани турски пописи из XV и XVI века указују на занимљив рефлекс из средњовековног живота овог села. У попису из 1476. године, види се да је црква у Жежевици још активна, јер се помиње поп Радоман са

³³⁴ О ктиторској делатности архиепископа Никодима и архиепископа Данила II детаљни подаци налазе се у следећим радовима: В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа...*, 248; Г. Бабић-Ђорђевић, „Разграђивање уметничке делатности и појаве стилске разнородности”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 641.

³³⁵ *sr.wikisource.org/sr, Бан Милутин и Дука Херцеговац.*

породицом. Манастир Светог Јована Претече у Стјенику се не помиње, јер тада и није активан. Према једном натпису угребаном у жежевичкој цркви 1474, Турци су 1462. поубијали све монахе у манастиру, који је касније оживео, јер се у попису из 1528. у њему помиње неколико калуђера.³³⁶

О зидању цркве у Жежевици говори и народно предање из XIV века, записано на пергаменту рукописно јеванђеље које се сада налази у Народном музеју у Чачку. По доласку на парохију 1937. године у село Жежевицу код Чачка, свештеник Милисав Протић је објавио у часопису *Преглед цркве епархије жичке* текст о прошлости манастира Стјеника и Жежевице. Тврдњу да је црква у Жежевици стара 600 година темељио је на запису у Жежевичком четворојеванђељу, насталом у XIV веку. Ту је записано „од рождестав Христова 1337. у дане цара Душана сазда Милутин јего војвода олтар и жена Иконија господу Богу и оцу својему Николају заштитнику...”. Показало се да је овај запис знатно млађи³³⁷ и да је „неко на крајње необичан начин желео да сачува запис који је постојао на изгубљеним листовима јеванђеља, или је бележио усмену традицију, али знатно касније од XIV века”.³³⁸

Најстарија историја манастира Стјеника везана је, као што је случај са већином манастира овога краја, за легенде и народну традицију. У народној песми *Опет зидање манастира Раванице* као ктитори манастира Стјеник спомињу се браћа Мрњавчевић, што би могло да значи да је овај манастир подигнут пре 1371. године.³³⁹ Претпоставља

³³⁶ А. Веселиновић *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992) Чачак 1993, 66.

³³⁷ Н. Синдик, *Жежевичко четворојеванђеље*, Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 194; Запис из 1337. године Протић је наводно нашао на почетку јеванђеља по Марку. Овај запис није неки повезан текст, него је неко подвукао слоге на почетку јеванђеља. Касније се испоставило да запис није на почетку Марковог, него Лукиног јеванђеља, и да Протић није тачно транскрибовао запис у савремену ћирилицу.

³³⁸ М. Тимотијевић, *Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција*, *Годишњак за друштвену историју* 3, Београд 2008, 84.

³³⁹ М. Тимотијевић, *Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција*... 79-103; М. Протић, „Под Бањицом црква Жежевица” у *Преглед цркве епархије жичке* 5, Краљево 1937, 12-15; А. Веселиновић *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 66-67; Искрпна биографија о цркви у Жежевици и манастиру Стјеник до 1994 налази се у чланку Д. Рајић, *Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник*, ЗРНМ XXIV, Чачак 1995, 189-204.

се да је Свети Јован Стјенички живео у XV веку и да је припадао монасима исихастима – синаитима. За сада само један натпис потврђује страдање „кир Јована” у Стјенику 1462. године, што је наводно записао извесни поп Илија на зиду проскомидије цркве у Жежевици 1474. године.³⁴⁰ Тај податак је послужио и као упоришна тачка за претпоставку о деловању монаха исихаста у чачанском крају после пада српске средњовековне државе под османлијску власт.

У селу Трнава, на врелу истоимене реке на обронцима планине Јелице, подигнут је манастир посвећен Благовештењу. Стари манастир на чијим је темељима изграђен овај храм основали су Немањићи у средњем веку. Обнова храма извршена је 1554. године. Прва сондажна ископавања на локалитету манастира Тржаве предузета су 1976. године, када је откривен североисточни део црквене грађевине са делом некрополе. Када су 1991. године извршена систематска истраживања утврђено је да се ради о једнобродној грађевини димензија 13,90x6,50м, оријентације исток – запад, са плитком полукружном апсидом на источној страни. Унутрашњи простор је подељен на олтарски део, наос и припрату, која је била подигнута истовремено са црквом. И поред чињенице да су њени остаци у потпуности истражени, „Црквина” у Трнави не пружа могућност за сигурно датовање. Културни слој у који су укопани њени темељи, са материјалом с краја XIV и почетка XV века, представља „terminus ante que non” за време њеног настанка, са могућом фазом обнове у XVI веку.³⁴¹ Унутар цркве и делимично у ископу са источне и јужне стране истражено је 29 гробова средњовековне некрополе.³⁴²

На основу археолошких записника о црквама на територији Чачка могу се још издвојити остаци храмова у селу Рти, месту Сударник, Жаочанима³⁴³, Атеници (локалитету Вереце) и Виљуши (локалитету Столуге). Готово у сваком селу чачанског краја постоји неко место са топонимом „Црквина”, „Црквиште”, „Грчко гробље”. Сондажна ископавања која су спроведена на неким од ових локалитета нису омогућила

³⁴⁰ М. Тимотијевић, *Манастир Стјеник по Јелицом – стварна и измишљена традиција...*, 79.

³⁴¹ О. Марковић, *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, Зборник радова Народнoг музеја XXV, Чачак 1995, 33-45.

³⁴² *Записник бр. 16 о археолошким ископавањима на територији Чачка*, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву.

³⁴³ У Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву дати су нам на увид *Записници са археолошких ископавања на територији Чачка*. У записнику о цркви у Жаочанима забележено је да је се у близини цркве налази натпис „да је манастир *Мала Бањска* запаљен заједно са народом у 15. веку”, види: *Записник број 5*, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву.

за сада, да се одреди хронолошки прецизно време прве изградње. У селу Бањица – локалитет *Манастир*, у селу Виљуша – локалитет *Црквина*, у селу Бечањ – локалитет *Црквине*, у селу Горња Горевница – локалитет *Црквина*, у селу Лозница – локалитет *Црквина – Стубло*, у селу Мрчајевци – локалитет *Црквина*, у селу Миоковци – локалитет *Црквина*, у селу Остра – локалитет *Црквина*, у селу Парменац – локалитет *Раванка*, у селу Пријевор – локалитет *Црквина*, у селу Прислоница – локалитет *Црквина*, у селу Рошци – локалитет *Црквине* говоре о необично великом броју црквених грађевина на релативно малом географском простору. То се може разумети само ако се има у виду близина седишта жичке Архиепископије и касније стварање Градачке митрополије која је имала важну улогу у последњем веку српске државне самосталности. Површинском проспекцијом и ископавањем места са топонимом „Црквине” утврђено је да се међу локалитетима истог и сличног топонима могу разликовати : места која немају никаквих видљивих остатака објеката из старијег периода, места са површинским остацима објеката који не припадају средњовековном периоду, места која на основу површинских налаза сугеришу постојање неког средњовековног сакралног објекта.

На путу кроз Ибарску клисуру, према манастиру Студеници и осталим територијама Жичког епархијског властелинства важан стратешки положај имао је град Маглич. Саграђен, по неким претпоставкама, после монголске провале 1240. године. Не би требало занемарити да је после монголске најезде било је још непријатељских упада и пустошења на терену, који су могли да резултирају изградњу овако великог и масивног фортификационог објекта. Нема сумње да је Маглич представљао у значајном временском периоду главну брану северне границе, нарочито у периоду када се српска држава ширила на југу. Саграђена укосом у односу на „палату”, од градског платна око 2,5м. налазила се тврђавска црква, посвећена Светом Ђорђу, који је у средњем веку посебно поштован као „саборац и заступник пред Господом”. Подигнута једним делом на стени, црква је имала знатно издужен облик који је још више наглашен каснијим доградњом ексонартекса, сазиданог, како се мисли, на иницијативу поглавара српске цркве архиепископа Данила II (1324–1339). Претпоставља се да је црква Светог Ђорђа живописана у време архиепископа Данила II.³⁴⁴ Посматрајући близину Маглича манастиру Жичи и узимајући у обзир чињеницу да је архиепископ Данило II управљао

³⁴⁴ М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку...*, 74.

Архиепископијом из Маглича, може се прихватити закључак да је храм Светог Ђорђа био под епархијском управом српског архиепископа.

Жичко епархијско властелинство поседовало је, у територијалној групи жупе Затон, место „Црнчу са својим засеоцима”, где су се налазили црква Светог Јована Крститеља³⁴⁵ и архиепископски двор. Када се разболео 1263. године, архиепископ Арсеније I је последње три године живота провео у Црнчи, а Данило II наводи и да су се у тамошњој цркви оболелом архиепископу пред смрт јавила три анђела с који разговарао.³⁴⁶ Претпоставља се да је Црнча „повремено бивала и доцније боравиште црквеног поглавара”.³⁴⁷

Област *Расина*, позната још пре Немањиног доласка на положај великог рашког жупана, даривана је Жичком повељом *архиепископу свих српских и поморских земаља*³⁴⁸, заједно са још девет жупа. Под духовном јурисдикцијом српских архиепископа и патријараха, Расина је посебно истакнута област у доба владавине кнеза Лазара Хребељановића. То је време снажног присуства исихастичког покрета у Србији и опредељења многобројних представника властеле за монашки подвиг. Угледајући се на ватрену посвећеност хришћанској вери и подражавајући богату ктиторску делатност кнеза Лазара Хребељановића, властелини Моравске Србије градили су црквене задужбине. Приврженост завету Светог Симеона Мироточивог и Светог Саве наглашена је у чињеници да су се црквено-државни сабори, који су потврђивали оснивање манастира и цркава, одржавали у првом седишту Српске Цркве. Природно је што су 2.марта 1382. године, баш у Жичи „у храму Светог Вознесења”, црквено–државни сабор и патријарх Спиридон одобрили оснивање манастира Дренче, задужбине монаха Доротеја и његовог сина Данила.³⁴⁹ Црква у Дренчи, посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, саграђена је недалеко од Александровца у расинском крају. Ктитор Дренче, монах Доротеј, приложио је манастиру многобројна села и

³⁴⁵ С. Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (XII–XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003, 78.

³⁴⁶ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 170;

Ј. Милићевић, *Маглич, средњовековни град у клисури Ибра*, Београд 1967, 14, 53-55.

³⁴⁷ М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града”, *Српске земље у средњем веку...*, 348.

³⁴⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 573.

³⁴⁹ Властелин кнеза Лазара, Иваниш замонашио се као монах Доротеј а његов син Душан као јеромонах Данило. Зато се Дренча често назива и манастир Душманица, види: Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 761-764; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика...*, 108.

засеоке, али и свој бивши двор и придворну цркву Рођења Пресвете Богородице у Наупари код Крушевца.³⁵⁰ Потврда за оснивање манастира Дренче, донета у манастиру Жичи 1382. године, сведочи о томе да је у последњим деценијама XIV века прво архиепископско седиште повратило некадашњи значај и постало центар патријархове делатности³⁵¹, али и исто тако да је било неопходно да се важна одлука о манастиру, који се налазио на територији патријарховог епархијског властелинства, донесе баш у задужбини краља Стефана Првовенчаног.

О значају *Расине* у време Лазаревића говори и средњовековни град *Козник*. Историјски господар овог утврђења би могао бити Радич Поступовић, властелин деспота Стефана Лазаревића. Његови поседи су се налазили широм Српске Деспотовине, док је он остао чувен као велики ктитор цркава и манастира. Утврђење *Козник* припада групи градова моравске Србије а у непосредној околини града постоји неколико цркава моравског стила као што су она у Милентији, Лепенцу и Будиловини.³⁵² Сондажним испитивањем на локалитету *Ботурићи*, у будиловинском засеоку Тисићи, пронађени су трагови триконхалне цркве која је подигнута крајем XIV и почетком XV века.³⁵³ У граду Крушевцу подигнута је између 1377. и 1380. придворна црква средњовековног града, позната као *Лазарица*, посвећена Светом архиђакону Стефану, данас рођењу Пресвете Богородице.³⁵⁴

³⁵⁰ Г. Бабић – Ђорђевић – В. Ј. Ђурић, „Полет уметности”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 174.

³⁵¹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 178.

³⁵² М. Марић, „Археолошки локалитети на територији жупе александровачке” *Жупски зборник I*, Александровац 2006, 27-44.

³⁵³ В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 211.

³⁵⁴ Исто, 218.

Средњовековне жупе на територији Жичке епархије

У средњовековном периоду жупа³⁵⁵ је представљала издвојену територијалну целину државне територије, чија је величина зависила искључиво од специфичних, географских и природних карактеристика. Током времена, жупа је у српском језику означена као „осунчани предео са обрадивом земљом, који је природно заклоњен од ветра и студени, а због благих прелаза годишњих доба погодан за земљорадњу и гајење винограда”.³⁵⁶ За проучавања на пољу историјске географије и топономастике, познавање развоја средњовековних жупа има непроцењиву вредност, а посебно ако се зна да Жичке повеље представљају прве изворе у којима се бележи већи број жупа.

Састављачи две повеље краља Стефана Првовенчаног и његовог најстаријег сина Радослава, први пут у средњовековној Србији бележе имена више жупа, које се дарују седишту Српске архиепископије. У повељи на северном зиду манастира Жиче уписано

³⁵⁵ Први пут је жупа, као општи појам употребљен 1205. године у повељи Стефана Немањића издатој Дубровчанима. О средњовековним жупама видети списак литературе у *Лексикону српског средњег века*, Београд 1999, 197; Најважнија литература: Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965; Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, рукопис докторске дисертације у библиотеци Филозофског факултета (група за историју), Београд 2003, 201 ; М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља *Жупе у средњовековној српској држави*, (XII– XVIII век), Смедерево – Београд 1992; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66, 56 (1926) 3-123; О жупама, областима и земљама у немањићкој Србији видети: С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, (Међународни научни скуп – Свети Сава у српској историји и традицији),) САНУ књ. LXXXIX Београд 1998, 93-104; С. Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (XII-XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003.

³⁵⁶ *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 196.

је десет жупа: *Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Белица, Левач, Лугомја, Расина и Јехошаница*.³⁵⁷ Друга повеља, на јужном манастирском зиду, без *Јехошанице*, садржи имена истих девет жупа³⁵⁸ као и повеља на северном зиду, с тим што за жупу *Лугомја* стоји назив *Лугомир*. Упоредивањем односа горе поменутих жупа према манастиру Жичи, Душан Синдик је врло аргументовано доказао да *Жичку повељу*³⁵⁹ чине у ствари две различите исправе, записане на северном зиду после 1219. године, а на јужном зиду између 1224. и 1227. године.

У првој повељи, на северном зиду, прописано је да дворски протопоп нема власт над одређеном врстом прихода у овим жупама, „него што долази или од попова или од влаха, или поповски бир од земље³⁶⁰, који долази од попова, половина да се узима за ову цркву”.³⁶¹ Из овога се види огроман значај жупа додељених Жичкој цркви. Порез под именом *поповски бир* наплаћивао се у два вида, као порез који су плаћали попови епископу и као порез који су насељеници парохије плаћали господару земље за издржавање парохијске цркве.³⁶² На северном натпису жичке повеље прописано је да Жичи и архиепископу остаје половина од поповског бира а да другу половину узима дворски протопоп.

Много детаљније са чак четири одредбе у повељи, на јужном манастирском зиду, одређује се однос жупа према архиепископу и Жичкој цркви. Овде се манастиру додељује девет жупа, без Јехошанице (Јелшанице), али са свим Власима који настањују њене области. У XI члану се конкретно проширују права архиепископа и цркве у Жичи: „И у овим жупама што приложисмо цркви Спаса нашега да немају дворски протопопови никакву власт. А што приходује од попова, или од влаха или од земаљских људи, што је поповски бир, и што се узима од људи, да се све то узима за ову цркву”.³⁶³ Половина прихода из жупа од поповског бира била је вероватно недовољна за издржавање архиепископске цркве у Жичи, због чега је другом повељом

³⁵⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 572.

³⁵⁸ Исто, 572.

³⁵⁹ Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље*, *Историјски часопис* 14-15 (1963–1965), 313-315.

³⁶⁰ Израз „поповски бир од земље” означавао је порез који су плаћали попови за плодуживање манастирске земље. О томе видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, Београд 1991, 218; *Лексикон српског средњег века...*, 47-48.

³⁶¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 572.

³⁶² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 218.

³⁶³ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 572-573.

из 1224. године сав приход од бира припадао цркви Светог Спаса. О привилегованом положају манастира Жиче могу се пронаћи посредни докази и у дванаестом члану повеље, иако се ту одређује положај жупа у осталим епархијама.

Дванаести члан повеље на јужном манастирском зиду регулише статус жупа и у другим епископијама. У жупама које су биле у саставу осталих епархија одређено је да „протопоп дворски узима половину бира поповског а оно што је врховина³⁶⁴ поповска, да од тога не узима протопоп делове, него да све то епископ узме”.³⁶⁵ У овом члану се ипак не разматра само позиција жупа у осталим епархијама Српске Цркве, већ и положај жупа додељених манастиру Жичи чија територија није улазила у састав жичког епархијског властелинства. Ове су жупе биле део епархије под духовном влашћу жичког архиепископа, али нису биле део поседа као села, засеоци и планине.³⁶⁶

Тринаестим чланом жичке исправе на јужном зиду завршава се део повеље којим се регулише положај жупа на територији Рашке епархије. У овом члану се говори да су четири жупе *Јелшаница*, *Пнућа* и *оба Ибра* у које „од почетка није улазио протопоп, и даље од протопопова слободне”.³⁶⁷ Као једна од најстаријих епархија у централној области српске државе, Рашка епископија је очигледно имала и пре доношења Жичке повеље привилегован положај. У организацији Српске цркве после стицања аутокефалности, дворски протопоп, који се у данашњој цркви може поистоветити са архијерејским замеником,³⁶⁸ био је именован од стране надлежног епископа да врши надзор над прикупљањем и поделом *бира* и *врховине* у жупама. На основу свих података из обе жичке повеље, може се утврдити да су црква Светог Спаса у Жичи и њен архиепископ, као епархијски епископ, добили десет жупа и то, делове територија ових жупа као поседе епархијског властелинства и делове жупа у којима се наплаћивао *поповски бир* и *врховина* као важни извори за издржавање Архијерејске епархије. Жупе под духовном јурисдикцијом цркве Светог Спаса у Жичи биле су изузете од пореског надзора дворског протопопа и његових припадности у деоби епархијског пореза.

³⁶⁴ „Врховина” је порез који су попови плаћали своме епископу. О томе видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 218-219; *Лексикон српског средњег века...*, 107.

³⁶⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 573.

³⁶⁶ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, *Историјски часопис IV* (1954), 165; видети поглавље *Границе и територије Епархије жичке*.

³⁶⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 573.

³⁶⁸ М. Копривица, *Попови и протопопови Српске Цркве у средњем веку*, Ниш 2012, 90-114.

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 223.

У делу друге жичке повеље, којим се регулише област брачног права, јасно се разликује положај жупа подређених Архиепископији од жупа у осталим епархијама Српске цркве. По питању кажњавања брачника због непоштовања закона из области брачног права, осуђени су морали да плате *два вола*. У жупама које су биле под „облашћу архиепископије”³⁶⁹ целокупна казна је исплаћивана Архиепископији, док је у жупама под влашћу других епископија било предвиђено „да узме епископија једног вола а другог да узме онај који управља”.³⁷⁰ Како је у другим епархијама Српске цркве надлежни епископ делио наплаћену казну са оним који управља жупом, овај одломак из повеље указује на закључак да је у жупама, дариваним Жичи, архиепископ после 1224. године био носилац највише црквене власти.

Десет жупа које је краљ Стефан Првовенчани, заједно са сином Радославом, приложио цркви у Жичи чиниле су централни део жичке архидијецезе. *Крушилница* је прва жупа која се наводи у жичким повељама али се о њеном лоцирању у историографији износе само претпоставке. Покушавајући да одреди границе ове жупе, Гавро Шкриванић је изнео две могућности: а) да је *Крушилница* у доњем току Расине, по чему је и Крушевац добио име б) да је између Лађевачке и Бресничке реке, где се налази и данас заселак Крушевица у близини села Милочаја.³⁷¹ Ипак требало би нагласити да је само село Жича у једном периоду носило име *Крушевица*, због чега би се могло закључити да је *Крушилница* била жупа у непосредном манастирском окружењу.³⁷² Уз стари назив *Крушевица* за данашње село Жичу, зна се да је старије име за Жичку реку било *Крушилница*, што иде у прилог мишљењу да је област жупе Крушилнице обухватала најближе манастирско окружење. Проучавајући границе средњовековних жупа, Гордана Томовић је претпоставила да се за жупу Крушилницу могу везати села географски најближа манастиру, а чији су називи сачувани све до нашег времена, као што су Ратина, Жича, Заклопита Лука (Заклопача), Рибница и Црна Река.³⁷³ О жупи *Крушилници* као централној територији средњовековне Жичке епархије налази се потврда у каснијој турској административној подели те области, „јер села на левој страни Ибра и десној страни Мораве, додељена Жичи: Конарево, Буковица и

³⁶⁹ „Под облашћу архиепископије” мисли се на жупе које су целокупан износ црквених пореза плаћали архиепископу. Види: Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 574.

³⁷⁰ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 574.

³⁷¹ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 166.

³⁷² Исто, 166.

³⁷³ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 201.

Пешчаница, као и Ковачи, Заклопача, Замчање и Рибница на десној страни Ибра и Западне Мораве, 1476/8 нису припадала нахији Морави, већ нахији Маглич. Ако се посматра редослед набрајања жупа у жичким повељама онда би *Крушилница* и *Морава* били центар, а од *Борача* до *Расине* правац простирања је северозапад – југоисток.

Проучавајући границе жичког епархијског властелинства у средњем веку, Радослав Грујић је 1932. године у часопису *Богословље*³⁷⁴ предочио драгоцен податак о границама тадашњег Жичког среза, које су се скоро поклапале са старом жупом Моравом из XIII века. Једини изузетак представљао је град Маглич, што је по Грујићевом мишљењу могло да буде зато што „као утврђени град није одмах дат у властелинство жичком епископу, већ је и даље остао у краљевој својини”.³⁷⁵ Када је реч о жупи *Морави* из жичких повеља, Шкриванић је ову област везао за територију од десне обале Западне Мораве, код Трстеника, па све до утока Бресничке реке у подручју доњег Ибра, и назвао је „стара жупа Морава”, везујући за њу највећи број села жичког епархијског властелинства.³⁷⁶ Границе жупе Мораве, Гордана Томовић посматра двојачко: „непосредно, на основу села која се у каснијим изворима наводе као насеља у Морави, и посредно, издвајањем насеља која су припадала областима са којима су се граничила... Сматра се да је подела на жупе у српској средњовековној држави била основ за образовање турских територијално-административних јединица, па би се одређивањем граница нахије Мораве могло открити и подручје истоимене жупе...”³⁷⁷ Чињеница да је обласни назив нахије – Морава преузет из српске средњовековне државе, не говори о подударности у опсегу територије на коју се тај назив односи у средњем веку и у периоду под турском влашћу. Истраживања Гордане Томовић показала су да се северне границе жупе Мораве налазе много јужније од северних граница нахије Мораве, а да је на десној страни реке Мораве жупски део био сужен на моравску долину под северним падинама планине Јелице до леве стране доњег тока реке Ибра, одакле би почињала претпостављена област жупе Крушилнице.³⁷⁸

У границама прве територијалне групе из жичких повеља, жупа *Расина* се налазила на крајњем југоистоку у поречју истоимене реке. У оквиру прве територијалне

³⁷⁴ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2),

Београд 1932, 93 -107.

³⁷⁵ Исто, 100.

³⁷⁶ Г. А Шкриванић, 151-158.

³⁷⁷ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 194.

³⁷⁸ Исто, 203.

групе жичког епархијског властелинства налазили су се делови пет жупа : Крушилнице, „старе жупе Морава”, Гвочанице, Моравице и Борача. Са укупно 32 села у овим жупама, био је то најбројнији али и најплоднији део епархијског властелинства Српске архиепископије. У драгоценом истраживању средњовековних жупа Гордана Томовић је закључила да је „граница између жупе *Мораве* и жупе *Борач*, односно нахије Лепенице и нахије Мораве, водила од реке Мораве преко гребена планине Котленика, Мариног брда, Оштрице, Буковика, Растовљака и Црног врха до подручја планине Рудника и града Островице”.³⁷⁹

Жупа *Борач* се везује за долину реке Груже, а у овом подручју се први историјско – географски подаци проналазе управо у жичким повељама.³⁸⁰ Када је краљ Стефан Првовенчани објавио повеље манастиру Жичи, жупе су углавном биле везане за плодну земљу речних долина а градови још нису били довољно развијени. Жупа *Борач* је у овом случају изузетак. Стојан Новаковић је сматрао да су градови били средишта жупама и наводио пример жупе *Борач*³⁸¹, познатог града по имену *Борча* из времена деспота Стефана Лазаревића где и данас постоје остаци градских зидина. Као што је случај са већином жупа, које су добијале име по речним долинама³⁸², тако су и *Лепенице* обе из жичких повеља, горња и доња, назване по реци у централном делу данашње Шумадије. Обе *Лепенице* су биле најсевернији крајеви жупа додељених жичкој цркви. Ова териоторија названа је по реци Лепеници, чији се ток, дуг 60 километара дели на горњи, средњи и доњи . Први помен Лепенице је у Немањиној повељи манастиру Хиландару (1198–1199) где је, као монах Симеон, навео области којима је, као велики рашки жупан, увећао своју државу. Исти подаци наведени су нешто касније у хрисовуљи великог жупана Стефана Немањића Хиландару (1199–1202), и ту се Лепеница набраја после Левача а пре Белице. У *Житију Светог Симеона* Сава Немањић наводи исте области као и хиландарска повеља, али помиње и неке друге крајеве, а изоставља Лепеницу, после Загрлате, Левче и Белице. Помен обе Лепенице из *Жичких повеља* значи да се област, названа по реци, делила само на горњу

³⁷⁹ Исто, 202.

³⁸⁰ Како наводи Михаило Динић „у долини реке Груже добро су позната два средњовековна града Борач и Честин, чије се рушевине виде поред данашњих истоимених села”. Види: М. Динић, „Област Централне Србије у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 60.

³⁸¹ Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 23-24.

³⁸² *Лексикон српског средњег века*, 196.

и доњу, у горњем и доњем току и долини реке, за разлику од данашње поделе Лепенице на три дела.³⁸³

Југоисточно од обе *Лепенице* налазила се жупа *Белица*, коју је још Немања прикључио својој држави а Стефан Првовенчани је подредио жичкој епархији.³⁸⁴ Јужно од *Белице* простирала се жупа *Левач*, једина у овој групи жупа која није добила назив по имену одређене реке. Када је Немања припојио ову жупу стари назив јој је био *Левче*, док је у жичким повељама убележена као *Левоч*.³⁸⁵ Река *Лугомир*, по којој је названа жупа, први пут је споменута око 1150. године³⁸⁶, када су Византинци ратовали против угарске војске. Како горњи ток реке Лугомира спада у данашњи Левач, у средњем веку је само доњи слив истоимене реке улазио у састав жупе, од кога је *Левач* и природом одвојен као једна котлина.³⁸⁷ Међу десет жупа из жичких повеља, жупа *Расина* се налазила на крајњем југоистоку у поречју истоимене реке. Стефан Немања је владао *Расином* и пре него што је постао велики рашки жупан, а Стефан Немањић је ову стару државну област приложио цркви Светог Спаса у Жичи. У повељи на јужном манастирском зиду *Расина* је последња, девета жупа док се на северном зиду са *Јехошаницом* закључује списак од десет жупа. Гавро Шкриванић је сматрао да је жупа *Јехошаница* у поречју Јошаничке реке, десне притоке Ибра.³⁸⁸

У другој жичкој повељи, на јужном зиду, издвојено је место за четири жупе, *Јелшаницу*, *Пнућу* и оба *Ибра*, као делове Рашке епархије, слободне од протопопова још пре издавања повеље манастиру Жичи. Док је Александар Соловјев жупу *Јелшаницу* идентификовао са жупом *Јехошаницом* из прве жичке повеље, Гавро Шкриванић одбацио је ту могућност, везујући Јелшаницу за област која се простире југозападно од Новог Пазара. Коначно су Војкан Милутиновић и Марија Марић пружили добра решења, потврђујући да је у питању само једна жупа³⁸⁹. Жупа *Пнуће*, која у повељи

³⁸³ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 206-208.

³⁸⁴ М. Динић, *Српске земље у средњем веку...*, 59.

³⁸⁵ Ст.Новаковић, *Законски споменици...*, 572.

³⁸⁶ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 143.

³⁸⁷ Горњи ток Лугомира народ у овом крају зове *Жупањевачка река*. Види: М. Динић, „Област Централне Србије у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку...*, 58.

³⁸⁸ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...*, 165-166.

³⁸⁹ Главни аргумент за разликовање *Јехошанице*, са северног натписа, од *Јелшанице* са јужног натписа, Шкриванић је видео у везивању ове друге жупе за жупу *Пнуће* у дежевском крају. Види: Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство...* 166. В. Милутиновић – М. Марић, *Територијално разграничавање средњовековне жупе Јехошанице*, *Наша прошлост* 13, Краљево, 97-113.

следи за *Јелшаницом*, налазила се у поречју реке Дежевке а име јој је сачувано у називу данашњег засеока Пнуће.³⁹⁰ Ако је жупа Морава лоцирана на делове доњег тока ибарске реке, могуће је да су оба Ибра у жичкој повељи захватала поречје горњег и средњег тока реке Ибра.

Територијални обим Жичког манастирског властелинства обухватао је, уз горе поменутих десет жупа, и делове других жупа у границама српске средњовековне државе. Села и засеоци који су улазили у састав преосталих пет територијалних група жичког епархијског властелинства налазили су такође у оквирима одређених жупа. Тако се у другој територијалној групи у области *Јелца*, које је заузимало подручје горњоибарског, старог Колашина, до данас сачувало име села *Жупа*, једног од највећих у овом крају.³⁹¹ У шестој територијалној групи, жичко властелинство је поседовало *Горску жупу* и у њеном саставу село *Голић*. Положај *Горске жупе*, која је назив добила по изразитим карактеристикама рељефа³⁹², сигурно је био различит у односу на четрнаест жупа из V, X и XIII члана жичких повеља. Одредбе XII члана су се вероватно односиле на *Горску жупу*, где је дворски протопоп узимао половину *поповског бира* а архиепископу се плаћала *врховина*.³⁹³

Без обзира што су делови жупа чинили епархијско властелинство манастира Жиче, у изворима средњовековног права јасно се могу разликовати манастирски и жупски поседи. О жупама као целинама које су имале правни статус сведоче повеље српских владара и посебно *Душанов Законик*. У повељи краља Владислава манастиру Пресвете Богородице Бистричке, Стојан Новаковић је пронашао јасно разграничење земље која је жупска од оне која је црквена.³⁹⁴ Жупе су имале заједничку имовину или *пасишта*, и „заједничко жупско пасиште није смело да се забрани ниједном селу из жупе, било да је царско, црквено или властeosко”.³⁹⁵ Од објављивања жичких повеља до успостављања Патријаршије и Царства, у српској држави су се мењале границе властелинстава али и правни статус појединих жупа. Тако се у *Душановом Законику* наводе жупе које немају једнога господара односно „жупе мешовите, са селима

³⁹⁰ Исто, 166.

³⁹¹ Видети у поглављу: *Границе и територија жичке епархије од XIII до XV века*, 62.

³⁹² *Лексикон српског средњег века*,...,196.

³⁹³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*....

³⁹⁴ Ст. Новаковић, *Село*..., 25.

³⁹⁵ Исто, 25.

црквеним, и царевим, и властеоским”.³⁹⁶ Иако не постоје подаци о „господарима” свих села у оквиру жупа из жичких повеља, са сигурношћу се може тврдити да су ове жупе имале положај „смесних” или „мешовитих по имању”.³⁹⁷

Премештање седишта архиепископије и патријаршије из манастира Жиче у Пећ, а у другој половини XIV века поново у Жичу, праћено је променама у величини граница властелинства али и променама у називима за жупе. У знаменитој повељи за манастир Дренчу из 1382. године, објављеној у Жичи у време патријарха Спиридона, између осталог се додељује и „Река Дренча са свим селима, засеоцима, међама и правинама места тога ... Река Тулешу са свим селима и засеоцима и правинама места тога. И на Расине село Нугјале и село Лукари ... И реку Ломницу са свим селима, засеоцима и међама ... и реку Пешчаницу ... са свим селима, засеоцима и међама”.³⁹⁸ Уз Расину, као већ познату жупу, наведене су *реке Дренча, Тулеш, Ломница и Пешчаница* као плодне жупе у бреговитом крушевачком крају.³⁹⁹ Овим се потврђује богатство средњовековног топономастичког развоја Жичког властелинства, што би требало да буде подстрек за будућа научна истраживања.

³⁹⁶ *Законик цара Стефана Душана* (Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис), Београд 1981, 211.

³⁹⁷ Ст. Новаковић, *Село...*, 28.

³⁹⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 763.

³⁹⁹ Ст. Новаковић, *Село...*, 93-94.

Жички архиепископи и патријарси средњег века и однос према суседним епархијама

Од 1219. до 1463. године на црквеном трону у манастиру Жичи и Пећком манастиру, а у последњим годинама Српске Деспотовине и у граду Смедереву, управљало је дванаест архиепископа и дванаест патријараха, с тим што је Јоаникије II (1337–1354) био архиепископ до 1346. а потом и први патријарх. Када су приказивали средњовековни период, у објављеним *Историјама Српске православне цркве*⁴⁰⁰, аутори су углавном највише простора давали делатности Светог Саве што је и потпуно разумљиво имајући у виду непроцењив значај првог архиепископа жичког. О осталим црквеним поглаварима писало се у складу с фрагментарним изворним подацима, али се може приметити да је недовољно проучавано питање односа српских архипастира према суседним епархијама и другим, помесним православним црквама.

У истраживању ове интересантне области требало би јасно разграничити Жичку архиепископију као територију под духовном јурисдикцијом *по Божјој милости архиепископа свих српских и поморских земаља*, и посебну област жичке епархије којом је управљао архиепископ, као и сви други епархијски епископи. Са сигурношћу се може тврдити, да је Свети Сава, организујући аутокефалну цркву са седиштем у манастиру Жичи, пружио прави пример својим наследницима како да правилно

⁴⁰⁰ О свеобухватној историји Српске Цркве писали су до сада: Н. Дучић, *Историја српске православне цркве од првијех десетина VII века до наших дана*, Београд 1894; Р. М. Грујић, *Православна Српска црква*, Београд 1921; Г. Микић, *Преглед историје хришћанске цркве – Српска Црква*, Београд 2000; Р. Поповић, *Кратак преглед историје Српске Цркве*, Београд 2000; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске Цркве I и II*, Београд 2001.

управљају Архиепископијом, а посебно када су у питању односи између епархија и односи са другим помесним црквама у тадашњем свету.

Иако су акт о аутокефалности Српске цркве благословили ромејски цар Теодор I Ласкарис и патријарх Манојло Сарантен Харитопул, архиепископ Сава је од самог почетка управљања црквом био изложен жестоком вербалном нападу охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, који је доводио у питање каноничност рукоположења српског архиепископа.⁴⁰¹ Оштре речи охридског архиепископа претиле су да озбиљно поремете односе између Никеје, Охида и Жиче, у тадашњем времену три средишта православне Цркве, али спор се није продубио пре свега због несумњивог ауторитета византијског цара и цариградског патријарха, као и мудре одлуке жичког архиепископа да се „не брани од напада али и да не одустане од потискивања охридске грчке сфере из српске државе”.⁴⁰² Да је одлука жичког архиепископа по питању односа са архиепископом Хоматијаном била мудра и промишљена, говори чињеница да је Сава приликом путовања по Светој Земљи дочекан од православних патријараха Јерусалима, Александрије и Антиохије са усрдношћу и уважавањем. Ако се зна да је пре другог путовања у Свету Земљу, архиепископ Сава заједно са црквено-државним сабором изабрао за свог наследника у Жичи архиепископа Арсенија Сремца, онда је признање Српске цркве од стране древних, источних патријараха, најпре у црквено-литургијском смислу, било признање смиреноумљу српског архипастира и његовим промишљеним корацима у дотадашњем управљању Архиепископијом.

Христољубив и целомудрен однос према архијерејима цркве, Свети Сава је показао и у последњим данима свог овоземаљског живота, када је после напорног путовања из Свете Земље, преко Цариграда стигао у бугарску престоницу Трново. Ту је дочекан од стране бугарског цара Јована Асена (1218–1241) и патријарха Јоакима, и по речима Теодосија: „Кад дође светли и велики празник божанственог Богојављења, цар и блажени Јоаким патријарх, претпостављајући Светога, заповедише му да одслужи свету службу, а сутрадан ће опет патријарх служити”.⁴⁰³ У осми дан после Богојављенске литургије упокојио се у Трнову први жички архиепископ, „а блажени

⁴⁰¹ О спору око аутокефалности Српске цркве видети у расправама: Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године*, Свети Сава – Споменица, Београд 1977, 33-77; Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп – децембар 1976), Београд 1979, 65-72.

⁴⁰² Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 321.

⁴⁰³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност II, Нови Сад – Београд 1970, 280.

Јоаким патријарх дође с епископима и с игуманима и с начелницима града да погребје свето тело његово”.⁴⁰⁴ Објашњавајући Савин долазак у Трново, Станоје Станојевић је сматрао да је српски архиепископ испуњавао молбу бугарског цара Јована Асена „да код јерусалимског, александријског и антиохијског патријарха изрази и добије њихов пристанак да се бугарска црква прогласи за патријаршију”.⁴⁰⁵ Одлазак Светог Саве у Трново имао је потпуно другачији циљ, јер је потврдио његову архипастирску одлучност да положај Српске цркве оснажи тако што ће после литургијских сусрета са источним патријарсима посетити и бугарског патријарха који му је просторно био најближи.⁴⁰⁶ На тај начин је Свети Сава заокружио своју мисију у успостављању хришћанско-братских односа са помесним православним црквама.

Дипломатску даровитост и нелицемерну хришћанску љубав архиепископ Сава је посведочио у свом односу према римокатоличкој црквеној организацији.⁴⁰⁷ У приморским земљама које су улазиле у састав српске државе римокатоличка црква је деловала из Сплита, Бара и Дубровника. Римска црква је имала вишевековну традицију у српским земљама још од периода раног средњег века, да би од Великог раскола, у другој половини XI века, центар њеног деловања на јадранском приморју постала држава Војислављевића у Зети.⁴⁰⁸ Господарећи Зетом, најстарији син Стефана Немање, Вукан се потпуно приклонио римокатоличкој цркви, угарском краљу и папи, нарочито у току борбе са својим млађим братом Стефаном.⁴⁰⁹

После оснивања нових епископија аутокефалне Српке цркве и рукополагања епископа у манастиру Жичи, 1220. године, на Приморју су успостављене две епископије: *Хумска* са седиштем у храму Пресвете Богородице у Стону, и *Зетска* са

⁴⁰⁴ Исто, 281.

⁴⁰⁵ Ст. Станојевић, *Свети Сава и проглас бугарске патријаршије*, Глас СКА CLVI, Београд 1933, 77.

⁴⁰⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I.*, Београд 2001, 116.

⁴⁰⁷ Пажња многих историчара је била заокупљена питањем односа архиепископа Саве према Римској цркви. Ово питање је посебно оптерећено стереотипима и пројекцијама времена у којима су аутори живели на средњовековну прошлост. Видети: I. Kukuljević – Sakcinski, *Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. LIX, Zagreb 1881, 133-134; Н. Дучић, *Историја српске православне цркве*, Београд 1894, 97-98; Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, Београд 1912, 93-94.

⁴⁰⁸ С. Хафнер, *Светосавска црква и Рим у XIII и XIV веку*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп 1976), Београд 1979, 382.

⁴⁰⁹ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава (1979), 52.

седиштем у храму Светог Архангела Михаила на Превлаци. Новоуспостављене епархије у Хуму и Зети омогућиле су православном живљу у овим крајевима да добије своје црквене катедре, док је римокатоличка црква задржала старе позиције јер ниједна њена дијецеза није била укинута, нити је у седишту латинских бискупа био православни епископ.⁴¹⁰ Уважавање вишевековног присуства римокатоличке цркве на Приморју и исказано поштовање према епископу града Рима, посведочено у Доментијановом делу, говоре о изванредном дипломатском дару жичког архиепископа. Доментијанов опис Савиног обраћања „сапрестолнику светих апостола Петра и Павла” и епископу „велике римске државе” за благослов „светих и славних апостола” како би крунисао свог брата Стефана краљевском круном, који је код каснијих биографа Светог Саве изостављен због познатог заоштравања односа између Рима и Цариграда, у први план истиче дар расуђивања код првог жичког архиепископа. Епископ Методије, ученик Саве Немањића и „богоразумни муж”, упућен је у Рим да би од „сапрестолника светих апостола” добио благослов и међународно признање српске државе. Када се узме у обзир да је Доментијан, описујући одлуку жичког архиепископа да упути Методија у Рим, пажљиво бирао речи као што су „сапрестолник светих апостола” за папу и „велика римска држава” за римску цркву⁴¹¹, а да су сви потоњи аутори *Савиног житија* из познатих разлога изостављали овај догађај, тек тада се може разумети тежина ове мудре одлуке коју је Сава Немањић донео заједно са својим братом, првовенчаним краљем Стефаном.

Епископ Методије био је архијереј који је уживао велико поверење Светог Саве и који је вероватно долазио из Хума, Травуније или Зете, односно Хумске или Зетске епархије у којима су једни са другима живели православни и римокатолици. У Методију можда треба видети једног од првих хумских епископа, будући да је Иларион⁴¹² био први зетски епископ, рукоположен 1220. године у Жичи. Хронолошки посматрано, мисија епископа Методија била је између два историјски важна сабора у цркви Светога Спаса, првог из 1220. када су рукоположени епископи Српске цркве, и

⁴¹⁰ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 320.

⁴¹¹ С. Хафнер, *Светосавска црква и Рим у XIII и XIV веку*..., 385.

⁴¹² О Илариону као првом зетском епископу видети: Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 576; У *Пљеваљском синодику* православља међу првим епископима хумске епископије спомињу се Иларион, Теодосије, **Методије**, Неофит, Никола. Видети: Љ. Стојановић, „Требник” *манастира Свете Тројице код Плеваља*, Споменик СКА LVI (други разред 48) Сремски Карловци 1922, 25.

другог када је извршено миропомазање и крунисање краља Стефана Првовенчаног, и када је Свети Сава изговорио чувену беседу *О истинитој вери православној*. Методијева мисија била је успешна, јер „Бог који одасвуд даје силу... и томе светоме сапрестолнику светих апостола заповеди Духом светим да му пошаље Богом благословени венац, истинитом испунитељу његових светих заповести, да буде благословен Богом, и брат његов по телу венчан”.⁴¹³ У светлу историјских догађаја првих деценија XIII века, мисију епископа Методија у Рим требало би посматрати искључиво као борбу архиепископа Саве и краља Стефана Првовенчаног за међународно признање Србије од стране Папске државе која је у том времену била највиши ауторитет за већину европских држава. Жички архиепископ је имао на уму и чињеницу да је на територији новостворених, приморских епархија, Зетској и Хумској, живело доста римокатолика који су припадали српској држави. Толерантан став према римокатоличкој цркви, утврђен у периоду стварања државне и црквене самосталности, постаће једна од најважнијих карактеристика Српске цркве.

Унутрашња организација цркве, која је подразумевала читав низ активности у вези са спровођењем одлука о новим епархијама и променама на челу већ постојећих епархија (Рашке, Призренске и Липљанске), изискивала је огроман труд. Архиепископу жичком и краљу српском највише су помагали рукоположени „богоразумни и богобојажљиви и часни мужеви”, највероватније одабрани Савини ученици из Хиландара, Студенице и Жиче. Њих је српски првојерарх послао „у своје енорије по достојању како кога знађаше, научивши их богоподобно и предавши им свакоме законске књиге, и заповедивши свакоме од њих да са сваком богобојажљивошћу и са чистом вером непорочно ходе”.⁴¹⁴ Епископи су у своје епархије понели „законске књиге”, састављене по „предању светих апостола и светих отаца”, јер је било потребно да се људи на територији тадашње српске државе уче „исправљању у вери у Господа нашег Исуса Христа”.⁴¹⁵ Поред *Номоканона* у „законске књиге” улазили су и богослужбени списи, потребни епископима „за рукополагање свештеника и ђакона, за вршење монашког пострига и произвођење нижих црквених чинова”.⁴¹⁶ Оригинал Савиног *Номоканона* био је рукопис изворне српске редакције, намењен потребама

⁴¹³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 227.

⁴¹⁴ Исто, 216.

⁴¹⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност II, Нови Сад – Београд 1970, 237.

⁴¹⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 95.

аутокефалне цркве⁴¹⁷, и служио је касније многим епископима за исправљање текстова на основу преписивања из „архиепископских књига”.⁴¹⁸

Међу рукоположеним епископима у манастиру Жичи из 1220. године, највише се у изворима спомиње зетски епископ Иларион. У *Житију Светог Саве*, Доментијан је забележио да је Сава послао са Свете Горе своје брату „једнога чрнца од ученика својих, попа Иларију”.⁴¹⁹ У „попу Иларију”, јеромонаху и ученику Саве Немањића, треба видети будућег епископа зетског, рукоположеног од стране жичког архиепископа 1220. године. У објављеној повељи манастиру Светог Николе у Врањини, на Скадарском језеру, Стојан Новаковић је навео Илариона као „првог од светог Саве постављеног епископа зетског”⁴²⁰, а на једној од гробница у истоименом скадарском манастиру било је забележено око 1250. године да се „овде престави раб божји Иларион јепископ зетски”.⁴²¹ У већ споменутој Врањинској повељи наглашено је да се „у овом божаственом храму помиње архиепископ уместо епископа зетског”⁴²² и да „кога епископ постави за старешину... у овом месту светом, тај да пође архиепископу, да га благослови архиепископ, да им буде старешина у месту овом”.⁴²³ Манастир Светог Николе на острву Врањини је тако био на територији зетске епархије у коме је архиепископ жички остваривао своје ставропигијално право.

Од епископа чије су епархије до 1220. године биле под јурисдикцијом Охридске архиепископије а потом ушле у састав Жичке архиепископије, одређени подаци у изворима постоје о Леонтију, Јевтимију и Калинику, рашким епископима из Немањиног времена. Први споменути рашки епископ у *Пљеваљском синодику православаља*⁴²⁴ био је управо Калиник у коме треба видети епископа који је 1196. године замонашио Стефана Немању.⁴²⁵ Намера Саве Немањића била је да све епископе

⁴¹⁷ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 322.

⁴¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, (38) 17-18;

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*..., 96.

⁴¹⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*..., 201.

⁴²⁰ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*..., 576.

⁴²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*..., (16), 6-7.

⁴²² Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*..., 576.

⁴²³ Исто, 576-577.

⁴²⁴ Љ. Стојановић, „Требник” манастира Свете Тројице код Плеваља..., 25.

⁴²⁵ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић – Свети Сава (1979), 49-50; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938, 7.

Грке из „старих” епископских седишта, који се не би повиновали канонском поретку аутокефалне Српске цркве, замени српским архијерејима, пажљиво их бирајући међу својим ученицима. Жички архиепископ имао је на уму њихову мисионарску делатност у српском народу и даље хришћански неутемељеном и снажно везаном за паганску традицију. Да је призренски епископ био протеран, посведочио је сам архиепископ Димитрије Хоматијан, посебно истичући своје канонско право на рашку епархију.⁴²⁶ Оснивање топличке епископије имало је за последицу издвајање, практично, целог подручја нишке епископије која је од 1020. године била у саставу Охридске архиепископије, али је жички архиепископ био руковођен „хитним ослобођењем словенског, српског становништва на том подручју и отварањем могућности за словенску мисију аутокефалне цркве”.⁴²⁷ Погрешно би било да се организација цркве у рашкој, призренској, липљанској и топличкој епископији после 1220. године поистовећује с некаквим антигрчким ставом жичког архиепископа, јер је сигурно да су и грчки епископи који су тада прихватили канонски поредак Српске цркве и даље вршили своју архијерејску власт. У прилог овог мишљења треба навести и податак из *Пљеваљског синодика православља*, где се као први липљански епископ наводи Грк Мавројан.⁴²⁸ Могуће је да се липљански епископ није противио уласку своје епархије у састав Жичке архиепископије и да је прихватио новостворени канонски поредак, због чега Димитрије Хоматијан и не спомиње његово име у писму Сави Немањићу.

О првим епископима из 1220. године, изузев Илариона, могу се износити само претпоставке. *Пљеваљски синодик* садржи имена првих епископа из зетске, рашке⁴²⁹, хвостанске, будимљанске, хумске, призренске, топличке, ибарске⁴³⁰, липљанске, дабарске и моравичке епархије. Претпоставку да су прва имена уписаних епископа, у рукопису из пљеваљског манастира Свете Тројице, била имена првих архијереја које је

⁴²⁶ Писмо Димитрија Хоматијана упућено архиепископу Сави види код: Г. Острогорски, *Сабрана дела IV*, Београд 1970, 170-189.

⁴²⁷ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 320.

⁴²⁸ Љ. Стојановић, „Требник” манастира Св. Тројице код Плеваља..., 25; V. Mošin, *Rukopis Pljevaljskog sinodika pravoslavlja*, Slovo 6-8.

⁴²⁹ После имена зетских епископа у *Пљеваљском синодику* ређају се имена Калиника, Кирила, Козме, Герасима, Михаила, Глигорија. Иако једино иза имена ових епископа не постоји одредница којом су епархијом управљали, може се претпоставити да су у питању рашки епископи будући да једино рашка епископија недостаје. Видети: Љ. Стојановић, „Требник” манастира Св. Тројице код Плеваља... 25.

⁴³⁰ О настанку ибарске епископије и њеном епископу Данилу који је споменут у *Пљеваљском синодику*, видети код: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 41-42.

рукоположио Свети Сава у Жичи требало би прихватити с резервом. Тако се у *Пљеваљском синодику* као први епископи наводе: Герман у зетској епархији, Јенофрије у хвостанској епархији, Јаков у будимљанској епархији, Иларион у хумској епархији, Јован у призренској епархији, Јоаникије у топличкој епархији, Мавројан у липљанској епархији, Христорфор у дабарској епархији и Дионисије у моравичкој епархији. Ако се зна да је сваки епископ у току своје архијерејске службе могао заузимати више различитих епископских катедри, онда је најверљивије објашњење да се имена епископа из *Пљеваљског синодика* односе на упокојене архијереје и епархије које су пред своју смрт заузимали. О епископу Методију, изасланику жичког архиепископа упућеног у седиште римокатоличке цркве, не постоје други изворни подаци изузев податка у *Пљеваљском синодику* где је међу првим хумским епископима наведено и име епископа Методија. Највероватније је то био изузетно образован Савин ученик, добар познавалац грчког и латинског језика, због чега је и постављен за архијереја у хумској епархији где су измешано живели православни и римокатолици.

После смрти краља Стефана Првовенчаног и доласка на власт краља Радослава (1228–1234), архиепископ Сава је „наставио да ради на учвршћивању унутрашње организације српске цркве и на њеној међународној афирмацији”.⁴³¹ Жички архиепископ је у овом периоду први пут обишао Свету Земљу, где је добио благослов да подигне српске манастире у Палестини. По повратку у Србију, Свети Сава је, на основу узора из Јерусалимске патријаршије, наставио да трудољубиво учвршћује црквену организацију и у том периоду се највише посветио архипастирском раду. Светогорско-јерусалимски образац устројења српске цркве био је коначно уоквирен о чему говори Теодосије следећим речима: „Потом и сам пропутова по земљи народа свога, све утврђиваше учењем у вери, у свима манастирима предаваше уставе и обичаје иночкога живота да их се држе како је видео у Светој Гори и у Палестини”.⁴³² Определивши се изнад свега за Христа и предање светих отаца цркве, а примивши архиепископско достојанство из руку цариградског патријарха који је привремено столовао у Никеји, Сава Немањић је основао и сачувао Српску цркву у бременим историјском времену.

Други по реду жички архиепископ, Арсеније I, дошао је на чело Српске цркве после повлачења Саве Немањића са архиепископског трона. Родом из *сремске земље*,

⁴³¹ Д. Богдановић, „Преображај српске цркве”..., 321.

⁴³² Теодосије, *Житије Светог Саве*..., 263.

од побожних и христољубивих родитеља, Арсеније је био јеромонах у манастиру Жичи за време Савиног управљања архиепископијом. У првим деценијама постојања манастир Жича је имао многобројно монашко братство и требало је да, по примеру манастира Хиландара, постане расадник будућих архијереја Српске цркве. Животни пут Светог Арсенија Сремца јасно сведочи о духовној снази седишта Архиепископије. Издвајајући свог ученика Арсенија, јер је на свакодневним богослужењима и у испуњавању монашких правила уочио „да се јаче подвизава у угодним стварима Богу”⁴³³, архиепископ Сава га је поставио за манастирског еклесијарха, вероватно уочи свог првог путовања у Свету Земљу. По речима архиепископа Данила, Свети Сава је дао Арсенију „савршену власт над онима који су у том манастиру, тако да нико није прекршио оно што је он заповедио”.⁴³⁴ Припрема за највише достојанство и најодговорнију дужност у оновременој цркви одвијала се управо у Жичком манастиру, где је Арсеније 1234. године изабран за наследника архиепископа Саве Немањића. Предлог о избору Арсенија потекао је од Светог Саве, али је одлука о избору новог архиепископа саборно донета у Жичи⁴³⁵, 1234. године, уочи другог Савиног пута у Свету Земљу.

Од свих средњовековних српских архиепископа, Арсеније I је најдуже управљао црквом, од 1234. па све до 1263. године, када се разболео од неке „љуте болести” и повукао се у „област велике архиепископије у место звано Чрнча”.⁴³⁶ Српску државу и њену цркву задесиле су драматичне промене у време архиепископа Арсенија I. Период владавине краља Владислава (1234–1243) обележен је био пре свега блаженим упокојењем првог српског архиепископа у Трнову, и настојањем да се његове свете мошти пренесу у манастир Милешеву. Архиепископ Арсеније је извршио велики утицај на краља Владислава да крене у Трново, како би измолио пренос моштију Светог Саве од свог таста, бугарског цара Ивана Асена. Приликом дочека светитељевих

⁴³³ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 160.

⁴³⁴ Исто, 160.

⁴³⁵ Избор Арсенија за жичког архиепископа различито је описан код Доментијана и Данила II у односу на Теодосија. Док се код Теодосија цео догађај приказује искључиво као одлука Светог Саве, Доментијан и Данило II говоре о саборном одлучивању, што је код већине историчара прихваћено. Видети: Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 268; Теодосије, *Житије Светог Саве...*, 266; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 162-163; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I...*, 141-142.

⁴³⁶ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских...* 196.

моштију на граници Србије, где су у литургијском сабрању сасвим сигурно учествовали сви тадашњи епископи, најважнију улогу у организовању свечаног преноса моштију имао је жички архиепископ.⁴³⁷

Скромно заступљена у историјским изворима, Арсенијева архипастирска делатност у односу према другим епархијама ипак је посредно описана у повељи краља Уроша I (1243–1276) издатој манастиру Светог Петра и Павла на Лиму. У овом драгоценом документу, објављеном на црквено-државном сабору између 1254. и 1263. године⁴³⁸, српски краљ је истовремено потврдио Хумској епископији старе поседе и припојио јој земљишне поседе који су чинили властелинство цркве Светог Петра и Павла. Лимски манастир постао је у том периоду седиште хумског епископа.⁴³⁹ На самом почетку повеље, краљ Урош I говори о нападу Бугара на „цркву светог апостола Петра на Лиму, где узеше ризницу и сасуде црквене и златопечатну повељу”⁴⁴⁰, састављену у време краља Стефана Првовенчаног. Зато је, како се даље чита у повељи, српски краљ сазвао сабор на којем су учествовали архиепископ Арсеније и епископ хумски Сава, сви епископи, игумани и властела велика и мала. Саборност и симфониичност представника световне и духовне власти у овој повељи су посебно истакнути, јер по речима Уроша I „постави краљевство ми златопечатни хрисовуљ исто као што су поставили господин мој отац са архиепископом Савом, и ја, такође по милости Божјој, саставих и утврдох са архиепископом Арсенијем”.⁴⁴¹ На крају повеље записано је да потпис Светога Саве ставља „Арсеније по милости Божјој преосвећени архиепископ свих српских земаља и поморских”.⁴⁴² Лимска повеља краља Уроша I

⁴³⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 143.

⁴³⁸ Датовање ове повеље заснива се на *Дипломатару, књ. I* у редакцији Владимира Мошина, Симе Ђирковића и Душана Синдика. Закључак редакције да је ова повеља препис из треће четвртине XIII века преноси и Марија Јанковић. Повељу су објавили у целости Љ. Стојановић, *Споменик III*, 8-11 и Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века...*, 593-597; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 102.

⁴³⁹ Седиште хумске епископије премештено је изгледа баш на овом сабору, због земљотреса који је погодио град Стон 1252. године и промењене оријентације хумског жупана Радослава према Мађарима, чиме је била угрожена позиција хумског епископа. О томе видети у поглављу овог рада *Жичка архиепископија од 1219. године до пресељења у Пећ...*, 35; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 38.

⁴⁴⁰ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 593.

⁴⁴¹ Исто, 594.

⁴⁴² Исто, 597.

сведочи о односима између владара, архиепископа, епископа, игумана и властеле у српској средњовековној држави, где се утврђени принцип саборног одлучивања из времена првих Немањића строго поштовао. Посебна вредност садржаја Лимске повеље је у томе што се у њој врло прецизно приказује утврђивање промена у оквиру једне епархије и једног манастирског властелинства. Прва промена односила се на премештање седишта хумске епископије из Стона у Полимље, док је другом одлуком било потврђено да се властелинство цркве Светог апостола Петра и Павла припоји постојећем властелинству хумске епархије.⁴⁴³ Наследници краља Стефана Првовенчаног и архиепископа Саве прихватили су од својих претходника начин доношења одлука о црквено-државном устројству, а на сабору који је донео одлуку о премештању седишта хумске епископије значајно место је несумњиво заузимао и сам хумски епископ Сава, брат краља Уроша I и потоњи архиепископ. Епископ Сава је, као добар познавалац граница хумске епископије и као „главни сведок који је потврђивао тачност поседа епископије и имања Петровског властелинства”⁴⁴⁴, учествовао заједно са краљем и архиепископом у одређивању граница епархије чија је катедра премештена на сабору одржаном пре објављивања Лимске повеље.

Вишедеценијско управљање Арсенија I у Архиепископији и жичкој епархији остаће запамћено по постепеном премештању црквеног седишта из манастира Жиче у дотадашњи манастирски метох код Пећи у хвостанској области. Премештање архиепископског трона није био „акт одређеног тренутка”⁴⁴⁵, нити је жички манастир био трајно напуштен, као што није било напуштено ни жичко епархијско властелинство. На то упућује и чињеница да је 1263. године, ослабљен тешком болешћу, архиепископ Арсеније провео последње три године живота у „месту званом Црнча”, у лимској долини недалеко од Бијелог Поља. Историја Жичке архиепископије у време Светог архиепископа Арсенија Сремца, који је био „више духовна него политичка личност”⁴⁴⁶, обележена је великим променама када је било у питању премештање црквеног трона, али и одржавањем континуитета развоја црквене организације из времена Светог Саве, нарочито када се ради о стварању услова за несметан живот епископија, помагању монаштва и продужавању живих веза с

⁴⁴³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 106–107.

⁴⁴⁴ Исто, 107.

⁴⁴⁵ М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града”, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 348.

⁴⁴⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 143.

Хиландаром.⁴⁴⁷ Син Стефана Првовенчаног, Предислав, рођен „пре 1200. или 1201”⁴⁴⁸ замонашио се по угледу на свог стрица врло рано као монах Сава. Прве године монашког живота провео је у манастиру Хиландару и с благословом игумана боравио је у Светој Земљи, где се поклонио гробу Христовом и „видео сва места божаствених и вољних страдања Његових”.⁴⁴⁹ У време архиепископа Арсенија I рукоположен је за епископа хумског и са тог положаја изабран је за архиепископа, као Сава II. По подацима које пружа Данило II, дужност првојерарха преузео је Сава II између 1263. и 1266. године, у време када је Арсеније I због болести био спречен да управља црквом. Одлука о томе морала је бити донета на црквено-државном сабору, најкасније до фебруара 1264. године јер је „живео у чину чреде своје седам година”.⁴⁵⁰ На челу државе и цркве нашла су се опет два брата, Урош I и Сава II, чиме се остваривао идеал симфоније између световног и духовног, постављен као образац одговорног управљања у време Светог Саве и Стефана Првовенчаног.⁴⁵¹ Сава II упокојио се 8. фебруара 1271. године и први је архиепископ, сахрањен у пећком храму Светих Апостола.

Да ли је Сава II био први архиепископ који је трајно напустио манастир Жичу, или је управљао црквом само из пећког манастира, питања су на која се не може дати поуздан одговор. Оно што је сасвим сигурно је, да су од друге половине XIII века и Жича и храм Светих Апостола у Пећи имали равноправни статус архиепископских манастира. Због жестоких напада Кумана и бугарско-татарске војске на манастир Жичу, сигурније место за жичког архиепископа било је на простору његовог некадашњег метоха, у пећком манастиру. Највероватније је, да су се од времена Арсенија I црквено-државн сабори на којима је архиепископ рукополагао епископе и игумане одржавали углавном у пећком манастиру, али и у Жичи када су околности то дозвољавале.

⁴⁴⁷ С. Ћирковић, „Српске и поморске земље краља Уроша I”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 355.

⁴⁴⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 144; Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је отац Саве II*, Богословље I, Београд 1926, 343.

⁴⁴⁹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 182.

⁴⁵⁰ О времену доласка Саве II на архиепископски трон постоје различита мишљења. Нићифор Дучић је сматрао да је Сава II изабран за архиепископа после Арсенијеве смрти, 28. октобра 1266, док је мишљење Слијепчевића „да је почео управљати црквом одмах после Арсенијева обољења”. Види: Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 183; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 145.

⁴⁵¹ С. Ћирковић, „Српске и поморске земље краља Уроша I”, *Историја српског народа I*, 355.

После Саве II изабран је на архиепископски трон Данило I (1271–1272), који је управљао црквом нешто више од годину дана и „који је ради некога дела био смењен таква престола”.⁴⁵² Смењивање архиепископа Данила I можда се може довести у везу с неслагањем српског првојерарха и краља Уроша I око односа према Византији и Карлу Анжујском, који је у настојању да се домогне цариградске круне успео да уједини Латине, Грке, Словене и Арбанасе, односно све непријатеље ромејског цара Михаила VIII Палеолога.⁴⁵³ Насупрот томе, византијски василевс Михаило VIII управо је те 1272. године издао повељу Охридској архиепископији у којој је оспоравао легалност давања аутокефалности бугарској патријаршији и српској архиепископији.⁴⁵⁴ Како је цар Михаило VIII намеравао да одузме аутокефалност и бугарској и српској цркви, а Карло Анжујски био важан чинилац у папином настојању да прикључи унији са римском црквом не само Византију већ и балканске државе, српска држава и њена архиепископија нашли су се тада под изузетно снажним, међународним притиском. Могуће је, да је због неприхватања политике ослонца краља Уроша I на моћног Карла Анжујског дошло до смењивања Данила I са архиепископског трона.

Пети по реду *архиепископ свих српских и поморских земаља*, био је Јоаникије (1272–1276, упокојио се 1279. године) дугогодишњи светогорски монах, хиландарски и студенички игуман, и ученик Саве II. После смене Данила I у Српској цркви „настаде велико тражење, где да се нађе какав достојан и Богу угодан муж у монашком правилу”⁴⁵⁵ и коначно је у тадашњем студеничком игуману Јоаникију пронађен достојан наследник трона Светог Саве. „Благовољењем целога свештеничког сабора”, у чијем саставу су учествовали „свеосвећени епископи и игумани српске земље”, и „љубављу благочастивога краља Уроша”⁴⁵⁶, Јоаникије је уведен на архиепископски трон. Велики углед архиепископа Јоаникија заснивао се на ревносној монашкој посвећености и духовном узрастању уз архиепископа Саву II. Од почетка свог

⁴⁵² Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 189; У историографији нико до сада није пружио аргументовано објашњење за разлоге смењивања архиепископа Данила I. Само је Нићифор Дучић тврдио да је Данило I, као кандидат краља Драгутина, изабран неканонским путем на архиепископски престо и то после одступања Јоаникија I. Видети: Н. Дучић, *Историја српске православне цркве...*, 129; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 145-146.

⁴⁵³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1979, 431.

⁴⁵⁴ С. Ћирковић, „Српске и поморске земље краља Уроша I”, *Историја српског народа I*, 354.

⁴⁵⁵ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 189.

⁴⁵⁶ Исто, 189.

монашког подвига био је целомудрено послушан Сави II и, уз благослов свог учитеља, у Јерусалиму је рукоположен „од епископа који се тамо нашао”⁴⁵⁷ за ђакона и јеромонаха. Извршавајући ревносно дужности хиландарског и студеничког игумана, Јоаникије је већ тада показивао изванредне организаторске способности што га је и довело у позицију да му црквено-државни сабор укаже поверење за најодговорније место у Српској цркви.

Треба имати у виду да је Јоаникије I био на челу Архиепископије од 1272. до 1276. године, када су се у односима између Цариграда и Рима десиле крупне промене. Упркос противљењу већине византијског свештенства, цар Михаило VIII је успео да придобије део црквених кругова и уз њихову подршку прихватио је 6. јуна 1274. године у Лиону унију с римском црквом.⁴⁵⁸ Потпис на документ о унији у цареву име су ставили велики логотет Георгије Акрополит, бивши патријарх Герман и никејски митрополит Теофан.⁴⁵⁹ Иако је унија касније доживела потпуни крах, последице овог догађаја морале су се одразити и на Српску архиепископију, посебно ако се зна да је цар Михаило VIII намеравао да потчини српску и бугарску цркву Охридској архиепископији. Да је архиепископ Јоаникије правилно расуђивао и имао непоколебљив хришћански став по питању уније, на непосредан начин је посведочио и Данило II следећим речима: „Када је овај преосвећени архиепископ држао престо Господњи даровани му, и тада је управљао добрим и непомућеним животом праве вере”.⁴⁶⁰

У управљању црквом и у очувању православне вере, архиепископ је имао снажан ослонац у личности краља Уроша I „који веома љубљаше овога преосвећенога”.⁴⁶¹ Архиепископ Јоаникије био је четврти архиепископ у вишедеценијској владавини краља Уроша I. Када је у пролеће 1279. године српског краља збацио с престола његов најстарији син Драгутин, трон Светог Саве напустио је и архиепископ Јоаникије, сећајући се Урошеве „нелицемерне љубави” и обећања да се од краља неће „разлучити” све до своје смрти. Овим чином, архиепископ Јоаникије постао је пример верности

⁴⁵⁷ Ђоко Слијепчевић је сматрао да је Јоаникије, на молбу Саве II, био посвећен од стране самог јерусалимског патријарха за ђакона и јеромонаха. Видети: Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских...*, 183; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 146.

⁴⁵⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 431.

⁴⁵⁹ Исто, 431.

⁴⁶⁰ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 190.

⁴⁶¹ Исто, 190.

једног црквеног поглавара своје владару.⁴⁶² Сагласје у односима између краља и архиепископа послужили су као основа да се задужбина Уроша I, храм Свете Тројице у манастиру Сопоћани, одреди за нову катедралну цркву Рашке епископије. Војислав Ђурић је сматрао да се у другој половини XIII века у Српској цркви радило на организацији нових епископија и одређивању нових епископских столица⁴⁶³, али су насилна промена на владарском престолу и повлачење архиепископа Јоаникија прекинули рад на реорганизацији постојећих епископија.⁴⁶⁴

Временски период када је Архиепископијом управљао Јевстатије I (1279–1286) представља за историју Жичке епархије посебно значајно раздобље. Архиепископ Јевстатије I изабран је за црквеног поглавара после трогодишњег упражњеног архиепископског престола, када је Србијом по први пут владао краљ из династије Немањића који је збацио свога оца. Успомене на блаженопочившег краља Уроша I, у монаштву Симеона, и тек престављеног архиепископа Јоаникија биле су итекако још живе, због чега се највероватније Јевстатије противио указаном му поверењу и „многу увераваше тога благовернога краља (Драгутина), упућујући му велику молбу да би га оставио”.⁴⁶⁵ Увидевши да је краљ неумољив, Јевстатије је прихватио избор као Божју вољу.

Јевстатијев монашки пут до архиепископског трона био је искуствено врло богат. Рођен у Будимљанској жупи од „богобојажљивих родитеља”, Јевстатије је примио монашки постриг у манастиру Светог Архангела Михаила на Превлаци, тадашњем седишту Зетске епископије. Замонашио га је епископ Неофит, који је у *Пљеваљском синодику православља* наведен после Германа као други зетски епископ, а пре Михаила и Андреја.⁴⁶⁶ Зетски епископ Неофит је, заједно са латинским епископом Марком, учествовао 1270. године у вођењу парнице око црквеног имања пред которским кнезом Војиславом.⁴⁶⁷ Како је Неофит споменут и 1262. године као наручилац *Иловачке*

⁴⁶² Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас СКА СЛШ, Београд 1933, 54;

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 147.

⁴⁶³ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1973, 41-42, 47.

⁴⁶⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*, 42-43.

⁴⁶⁵ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 204

⁴⁶⁶ Љ. Стојановић, „Требник” манастира Свете Тројице код Пљеваља..., 25.

⁴⁶⁷ К. Јиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1978, 74.

кормчије⁴⁶⁸ може се претпоставити, да је зетски епископ замонашио Јевстатија или у последњим годинама вршења архиепископске власти Арсенија I или у време архиепископа Саве II. Подвизавао се као монах на Светој Гори Атонској и ходочастио је у Свету Земљу, „поклонивши се гробу Господњем и свима божаственим страдањима Његовим”.⁴⁶⁹ Касније је изабран за игумана манастира Хиландара, и коначно је рукоположен и за зетског епископа пре него што ће постати архиепископ. Јевстатије је сигурно управљао зетском епископијом од 1276. до 1279. када је архиепископски престо био упражњен и када је Приморјем и Зетом владала краљица Јелена Анжујска. Дугогодишњи монашки стаж, ходочашће у Свету Земљу, игуманско старање о Хиландару као и вођење посебно „осетљиве” зетске епархије у годинама раздвајања власти између побуњеног сина Драгутина и његове мајке Јелене, препоручили су Јевстатија за најдостојнијег у избору на трон Светог Саве.

За време архиепископа Јевстатија I, Српска црква је прославила пренос моштију и канонизацију Јоаникија I. Полазећи од сведочанства Данила II, да „беше минуло две године и девет месеци иза престављења”⁴⁷⁰ архиепископа Јоаникија I (+28. маја 1279), овај догађај се оквирно може узети за период јануар – фебруар 1282. године, када се десио и несрећни пад краља Драгутина под Јелечом.⁴⁷¹ Иницијатива за пренос моштију Јоаникија I из Пилота у манастир Сопоћане, потекла је од краљице мајке „и сама благочастива Јелена са свеосвећеним сабором учинише над телом преосвећенога псалме и божаствена пјенија... и часно славећи положише његово тело у гроб у дому свете Тројице, месту званом Сопоћани”.⁴⁷² У преносу Јоаникијевих моштију, као и раду Дежевског сабора где је донета одлука да старији брат Драгутин пренесе краљевску власт млађем брату Милутину, морао је учествовати и архиепископ Јевстатије. О великим заслугама Јевстатија I, када су у питању односи између краљева Драгутина и Милутина, приликом примопредаје власти, говорио је и Радослав Грујић.⁴⁷³

⁴⁶⁸ Овај податак се наводи у напоменама за *Житије архиепископа Јевстатија I* у оквиру Даниловог зборника *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 319.

⁴⁶⁹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 197.

⁴⁷⁰ Исто, 191.

⁴⁷¹ Љ. Максимовић, „Почеци освајачке политике”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 438.

⁴⁷² Говорећи о овом одломку, Ђоко Слијепчевић преноси тврдњу Св.Вуловића и Ст.Станојевића „да је 27. април 1282. године дан преноса моштију Јанићијевих у Сопоћане”;

видети: Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 191;

Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 148.

⁴⁷³ Р. Грујић, „Јевстатије I”, *Народна енциклопедија СХС II*, 131.

У историографским радовима о Српској цркви занемарен је врло драгоцен податак о епархијском управљању Архиепископијом, који се налази у Јевстатијевом *Житију*. Говорећи о Јевстатијевом седмогодишњем управљању црквом, Данило II је истакао: „А свету и божаствену цркву, која му од Господа беше поверена, коју зовемо велика архиепископија српска, за њу се неослабно бринуо, у свему добропотребном, и хотећи је показати обилну у сваком довољству, да се од таквог неисказаног богатства и предивне лепоте многе свете цркве, које су под њеном облашћу, испуне свакога именованог богатства”.⁴⁷⁴ Динамични живот Цркве, који је подразумевао активно управљање епархијама, обнову храмова и изградњу нових црквених задужбина, спроводио је Јевстатије I за време краља Драгутина и на почетку владавине краља Милутина, владара који су били нарочито посвећени ктиторској делатности. Тако се и може разумети препород манастира Жиче у коме се обнављао живот првог седишта Архиепископије. Последње године архиепископског управљања, Јевстатије I је провео у Жичи, где је крајем децембра 1285. или почетком јануара 1286. године одржан архијерејски сабор.

После архиепископа Арсенија Сремца, први поуздан податак да српски архиепископ дуже борави у Жичи везан је за Јевстатија I. Не може се тачно утврдити колико је времена провео Јевстатије у манастиру Жичи, али на основу казивања Данила II може се претпоставити да је „тешка” и „блажена” болест обузела архиепископа у току његовог дужег боравка у Спасовој цркви. Говорећи о томе, Данило II бележи: „Када је прошло мало неко време живота овога преосвећенога архиепископа Јевстатија... и када је тада био у славној архиепископији, месту званом Жича, ваистину унапред разумеде да иде из овога света у пренебесни”.⁴⁷⁵ Претходно је припремио за своје погребене мраморну раку у „дому Спасову”, и сазвао „сабор власти његове духовнога садржања, тј. околних епископа и свечасних игумана и богобојажљивих црнаца (монаха) и свега клира црквенога”.⁴⁷⁶ Податак о „околним”, односно суседним, епископима посредно потврђује живот Архиепископије као засебне епархијске јединице. Иако поименице нису споменути на сабору и на Јевстатијевој сахрани у манастиру Жичи, вероватно су у тим догађајима учествовали рашки, топлички и

⁴⁷⁴ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 207.

⁴⁷⁵ Исто, 207; Ђоко Слијепчевић је на основу овога закључио „да би ово могло да значи да је његова смрт подуже очекивана и да су се епископи били сакупили и ради сахране”. Видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 150.

⁴⁷⁶ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 208.

моравички епископи, као архиејереји из „околних „епархија, а можда и епископи из зетске, хумске и хвостанске епархије, као архиејереји чије су се области граничиле са архиепископским властелинством.

И после упокојења архиепископа Јевстатија I, црква Спасова у Жичи је била место чудесних исцељења. Данило II говори о чудима која су се десила над Јевстатијевим гробом, о болеснику који је боравио у Жичи јер је веровао у исцељење, о сновиђењу жичког еклесијарха и сабору, предвођеном краљем Милутином и архиепископом Јаковом, који су открили свете мошти Јевстатија I. Полазећи од изворних података које пружа Данило II, може се тврдити да је за време архиепископа Јакова (1286–1292) манастир Жича било место поклоњења гробу архиепископа Јевстатија I и место одржавања црквеног сабора који га је канонизовао. Али у овом периоду „нашла је велика опасност од подизања рата и не мала узбуна на то свето место”⁴⁷⁷, због чега је архиепископ Јаков заједно са „сабором свештеничким” пренео Јевстатијеве мошти из манастира Жиче у цркву Светих апостола у Пећи. Изворни подаци у *Животима краљева и архиепископа српских* омогућавају дефинисање хронолошког оквира у коме се догодило пустошење Жиче. Уз чињеницу да су се током значајног временског периода Јевстатијеве мошти налазиле у првој престоници Архиепископије, следи и сведочанство да су свете мошти „бригом преосвећеног архиепископа Јакова” биле пренете из Жиче у Пећ. Тако се и може закључити да је до пресељења дошло на крају девете деценије XIII века а најкасније 1292. године.⁴⁷⁸

Владавина краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) имала је огроман значај за развој Српске цркве. У овом периоду на челу цркве променила су се петорица архиепископа: Јевстатије I (1279–1286), Јаков (1286–1292), Јевстатије II (1292–1309), Сава III (1309–1316) и Никодим (1317–1324). Како су после освајања краља Милутина границе српске државе значајно проширене према јужним крајевима, док су у исто време северне области под влашћу бившег краља Драгутина „прерасле у посебну државу”⁴⁷⁹, под јурисдикцијом српске Архиепископије нашло се неколико нових епархија. Новоподигнуте цркве и манастири добили су своја властелинства, док су стара епархијска властелинства даривана новим поседима. Коначно пресељење

⁴⁷⁷ Исто, 211. I.

⁴⁷⁸ А. Узелац, *Ко је спалио Жичу*, Браничевски глас 6, Смедерево 2009, 5; С. Мишић, „Српско – бугарски односи на крају XIII века” ЗРВИ XLVI, 2009, 333-340.

⁴⁷⁹ Љ. Максимовић, „Почеци освајачке политике”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 444.

седишта Архиепископије из манастира Жиче у пећки манастир Светих апостола догодило се, по свему судећи, у време архиепископа Јакова.

Период петорице архиепископа, који су управљали црквом у доба краљева Драгутина и Милутина, може се сматрати почетком укључивања новоосвојених територија у састав епархијских области српске Архиепископије. Померање према јужним крајевима, настало као последица снажних бугарско-татарских напада на манастир Жичу, показује се од времена архиепископа Јакова када је и настала Ибарска епархија⁴⁸⁰, као прва нова епархија после 1221. године. Оснивање ове епархије може се везати већ за период архиепископа Јоаникија I и краља Уроша I, када су постојале намере да се оснују нове епархије и да се преместе седишта постојећих епархија.⁴⁸¹ Касније, у првим деценијама XIV века, Ибарска епископија се спомиње у изворима као Звечанска и Бањска епископија⁴⁸², што указује такође на опредељење српских архиепископа и епископа да се седишта нових епископија оснивају ближе Пећком манастиру.

Северно од територија жичког епархијског властелинства од времена архиепископа Јакова простирале су се две новоуспостављене православне епископије: Мачванска (Београдска) и Браничевска. У лето 1290. године папа Никола IV упутио је епископу Еугибину писмо у којем је јасно посведочио да се у Београду налази епископска црква на челу са православним епископом.⁴⁸³ Папа је сматрао да су делатношћу београдског епископа, који је учвршћивао Српску цркву и у Београду и у областима које су му гравитирале⁴⁸⁴, озбиљно угрожене позиције римокатоличке цркве.

⁴⁸⁰ Ибарска епископија споменута је први и једини пут у *Пљеваљском синодику*, који је састављен у време архиепископа Јакова (1286–1292). Ова епископија се највероватније налазила у горњем току реке Ибра. Видети: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 43.

⁴⁸¹ Војислав Ђурић је сматрао да је храм Свете Тројице у Сопоћанима требало да постане у време архиепископа Јоаникија I нова катедрална црква Рашке епископије. Видети: В. Ђурић, *Сопоћани...*, 41-42.

⁴⁸² Марија Јанковић преноси и усваја мишљење Илариона Руварца који је сматрао да су Ибарска, Звечанска и Бањска епископија представљале једну исту епархију. Звечански епископ се спомиње у документима за Хрусијски пирг, док се бањски епископ спомиње у житијима краља Милутина и архиепископа Данила II. Говорећи о истој епархији под три различита назива, Марија Јанковић је закључила да ова епископија није дуго била у саставу Српске архиепископије и да је укинута већ 1314–1316, на сабору који је решавао положај, имовинске односе и ранг игуманије Светог Стефана у Бањској. Видети: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 44.

⁴⁸³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 68.

⁴⁸⁴ Исто, 68.

У Светостефанској повељи краља Милутина налази се и попис епископа Српске цркве, потписан руком архиепископа Никодима (1317–1324), на коме се налазе *мачевски* (београдски) *епископ* Јован и *браничевски епископ* Мојсије.⁴⁸⁵ О дугогодишњој доминацији православних епископа у Београду, за време краљева Драгутина и Милутина, говоре подаци о томе да је 1322. године папа Јован XXII поставио доминиканца Андрију у знатно осиромашену београдску епископију у саставу Римске цркве, а да је 1331. године папа морао чак да ослободи свог београдског епископа плаћања дажбина папској курији.⁴⁸⁶

Присаједињење Скопске епископије и Дебарске епископије десило се крајем XIII и на почетку XIV века, када је под јурисдикцијом Српске архиепископије било укупно шеснаест⁴⁸⁷ епископија: 1. зетска, 2. рашка, 3. хумска, 4. хвостанска, 5. топличка 6. ибарска (звечанска или бањска), 7. будимљанска, 8. дабарска, 9. моравичка, 10. скопска, 11. дебарска, 12. призренска, 13. липљанска, 14. мачванска (београдска), 15. браничевска и 16. жичко-пећка епархија под управом архиепископа.

Време „четворице архиепископа” (1286–1324) је период када су у организовању епархија вршене промене у складу са ширењем граница државе, али и изласком одређених територија из државних оквира. Оне се врло јасно читавају у историјским изворима из последњих деценија XIII века и из прве две деценије XIV века. Упоредивањем спискова епископа у *Пљеваљском синодику православаља, фалсификатима за Хрусијски пирг, Светостефанској повељи* краља Милутина и потврди архиепископа Никодима, као и *Попису епископа* из 1453. године, могу се пратити промене у епископијама Српске цркве. *Пљеваљским синодиком* је потврђено формирање нове, Ибарске епископије, да би објављивањем Милутинових хиландарских повеља за Хрусијски пирг и Светостефанске повеље званично било усвојено укључење нових епархија у састав Српске цркве. Може се закључити, на основу горе поменутих извора, да се примање нових епископија под јурисдикцију Српске архиепископије десило за време Јевстатија II, Саве III и Никодима. Неке од епископија, као што су

⁴⁸⁵ *Косово у повељама српских владара*, Бања Лука – Београд 2000, 51. Архиепископ Данило II забележио је и податак о посети краљице Симониде Београду 1315. године и њен одлазак у тамошњу саборну цркву. Видети: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 49.

⁴⁸⁶ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку...*, 73-74.

⁴⁸⁷ Марија Јанковић је за овај период навела четрнаест епископија. Уз изостављену жичко-пећку епархију под управом архиепископа највероватније је превидела једну епископију. Видети: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 58.

ибарска, звечанска, бањска, лимљанска и мачванска (београдска), налазиле су се само у одређеном периоду у саставу Архиепископије, док су скопска и дебарска сачувале своје границе и свој назив и после владавине краља Милутина.

Увидом у спискове епископа из *Пљеваљског синодика*, насталог у време архиепископа Јакова, *фалсификата за Хрусијски пирг*, насталог у време Јевстатија II и *Светостефанске повеље*, настале у време архиепископа Никодима може се пратити развој промена у епископијама.

Пљеваљски синодик православља: (1286–1292)⁴⁸⁸

Зетски епископи: **Герман, Неофит, Михаило, Андреј**

Рашки епископи: **Калиник, Кирил, Козма, Герасим, Михаило, Глигорије**

Хвостански епископи: **Јенофрије, Јаков, Арсеније, Василије, Никола**

Будимљански епископи: **Јаков, Калиник, Теофил, Спиридон, Герман**

Хумски епископи: **Иларион, Теодосије, Методије, Неофит, Никола**

Призренски епископи: **Јован, Герасим, Иларион, Амвросије, Варлам, Јован**

Топлички епископи: **Јоаникије, Дионисије, Теодор, Јаков, Василије, Дамјан**

Ибарски епископ: **Данило**

Лимљански епископи: **Мавројан, Варнава, Сава, Јован**

Дабарски епископи: **Христофор, Јоаникије, Методије, Никола, Јован, Спиридон, Исаија, Јован, Јован**

Моравички епископи: **Дионисије, Меркурије, Герасим, Јевсевије**

Хиландарска повеља (фалсификати за Хрусијски пирг) 1301–1303/4

Зетски епископ: **Јован**

Лимљански епископ: **Антоније**

Рашки епископ: **Филип**

Скопски епископ: **Никола**

Звечански епископ: **Данило**

Дабарски епископ: **Јован**

Хвостански епископ: **Јован**

Моравички епископ: **Кирил**

⁴⁸⁸ За *Пљеваљски синодик православља* видети: Љ. Стојановић, „Требник” манастира Свете Тројице код Плеваља..., 25; за *Хиландарску повељу (фалсификати за Хрусијски пирг)* видети: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 60 и Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 394; за *Светостефанску повељу* видети: *Косово у повељама српских владара*, Бања Лука – Београд 2000, 51.

Хумски епископ: **Јевстатије**

Призренски епископ: **Дамјан**

Топлички епископ: **Герасим**

Будимљански епископ: **Герман**

Светостефанска повеља (1314–1317)

...Тада светворацка, и савришитељна, и милујућа свемоћна благодат Божија и мене, ако и небогоугодна црнорисца Никодима, учини да будем престоник светог Саве, архиепископа свих српских земаља и поморских, у јединству правоверне вере и са богосаборним сабором српским, свеосвеиштеним епископима и преподобним игуманима чија су имена ово:

Зетски епископ: **Михаил игумани:**

Рашки епископ: **Павле студенички:** **Теодор**

Хумски епископ: **Данил милешевски:** **Гаврил**

Хвостански епископ: **Јован сопотски:** **Атанасије**

Топлички епископ: **Јоаникије бањски:** **Сава**

Будимаљски епископ: **Никола градачки:** **Исаија**

Дабарски епископ: **Јован моравског Градца:** **Јефрем**

Моравички епископ: **Никола рашки:** **Јевстратије**

Скопски епископ: **Стефан кончуљски:** **Јевстатије**

Дабарски (или Дебарски) епископ: **Јован модрички:** **Вартоломеј**

Призренски епископ: **Арсеније хтетовски:** **Теодор**

Липљански епископ: **Игнатије гостиварски:** **Данил**

Браничевски епископ: **Мојсије ораховачки:** **Гаврил**

Мачевски епископ: **Јован нагорички:** **Венијамин**

скопски: **Никодим**

Ако се пажљивом анализом упореде имена епископа из наведених извора, уочавају се у већини случајева нова имена на челу епископских катедри. У периоду од архиепископа Јакова (1286–1292) до архиепископа Јевстатија II (1292–1309) остали су исти само будимљански епископ Герман и дабарски епископ Јован, док су призренски епископ Дамјан и скопски епископ Никола, највероватније, претходно били на челу топличке, односно хумске епархије. Посебно је интересантан спомен „лимљанског епископа Антонија” из *фалсификата за Хрусијски пирг*, за кога су Миодраг Пурковић и

Марија Јанковић⁴⁸⁹ утврдили да је грешком уписани „лимљански” у ствари липљански епископ. Ипак треба имати на уму чињеницу да је баш у време настанка ове повеље архиепископ Јевстатије II боравио у Приморју као изасланик краља Милутина, у циљу вођења преговора с Дубровчанима.⁴⁹⁰ У *Хиландарској повељи за Хрусијски пирг* уписано је име Јевстатија као хумског епископа, што би могло да значи да је сам архиепископ у својству преговарача с Дубровчанима вршио дужност архијереја хумске епархије, док је Антоније као „лимљански епископ”, слично као хорепископи или помоћници епископа⁴⁹¹, управљао хумским епархијским властелинством из манастира Светих апостола Петра и Павла на Лиму.⁴⁹² Да Антоније није погрешно уписани липљански епископ, може се закључити и по томе што у сабору, који је потврђивао Хиландарску повељу за Хрусијски пирг, осим липљанског епископа, нису учествовали ни мачвански (београдски), браничевски и дебарски епископи, иако су тада њихове епархије биле у саставу Српске архиепископије.

И у повељама које су нешто касније објављивали српски владари налазимо потврду за одређене епископе из *Хиландарске* и *Светостефанске повеље*. Тако је у повељи краља Милутина, објављеној римокатоличком манастиру Богородице Ртачке, из марта 1319. године⁴⁹³ споменут зетски епископ Михаил који се налази на врху списка епископа у потврди архиепископа Никодима за *Светостефанску повељу*. Уз епископа Михаила у повељи за манастир Богородице Ртачке, спомиње се и хумски епископ Јован⁴⁹⁴, иако је у *Светостефанској повељи* забележено да је на челу катедре хумске епархије био Данило, будући архиепископ. Ова промена се може довести у везу с чињеницом да се „Данило врло мало бавио у својој епархији и да је већи део времена проводио или на двору, или у Светој Гори или на разним путовањима као поуздана краљева личност”.⁴⁹⁵ И овде се, као и у случају Антонија „лимљанског епископа”, може

⁴⁸⁹ М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1937, 32; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 42.

⁴⁹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I.*, 152.

⁴⁹¹ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 353.

⁴⁹² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 153.

⁴⁹³ Краљ Милутин је овом повељом само потврдио манастиру Богородице Ртачке оно што је претходно даривала његова мајка, краљица Јелена Анжујска. Франц Миклошич је ову повељу датовао у период између 1305. и 1307. године Видети: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 68-69. Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 604-605.

⁴⁹⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 605.

⁴⁹⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 157-158.

претпоставити да је Јован управљао хумском епархијом као помоћник епископа (у првим хришћанским временима хорепископи) уместо епископа Данила. У *Призренској повељи* краља Стефана Уроша III Дечанског из 1326. године налази се потврда за Дамјана и Арсенија, епископе призренске епископије из *Фалсификата за Хрусијски пирг* и *Светостефанске повеље*, али и податак о епископу Илији⁴⁹⁶, који је управљао врло кратко призренском епархијом после Дамјана а пре Саве,⁴⁹⁷ потоњег архиепископа, и Арсенија.

Прикључење нових епископија и реорганизација епархија под јурисдикцијом Српске цркве завршена је под архиепископом Никодимом (1317–1324), који је био личност необичне енергије, „организатор, вредан књижевник, поштовалац традиције али и готов да уведе сваку новину”.⁴⁹⁸ Потврда архиепископа Никодима за Светостефанско властелинство (1317), објављена у последњем делу повеље за манастир Светог Стефана у Бањској⁴⁹⁹, пружа јасне доказе о конституисању Архиепископије са увећаним бројем епископија и краљевских манастира, и њиховим новим рангом.⁵⁰⁰ У тадашњој црквеној хијерархији уведено је, не само ново рангирање епископија, већ и исти број епархија и краљевских манастира којих је било укупно четрнаест, узимајући у обзир да је пећко-жичка епархија била петнаеста. Будући да је сам архиепископ управљао жичко-пећком епархијом⁵⁰¹, непотребно је било наводити га као посебног епископа.

Избор хиландарског игумана Никодима на место српског архиепископа, који је у дугогодишњој владавини краља Милутина био пети по реду архипастир Српске цркве, учврстио је позицију Архиепископије јер се показало да је сабор архијереја имао снагу да изгласа свог кандидата уместо Данила, супротно вољи српског владара. Иако је краљ Милутин у року од годину дана два пута одлагао сабор, вероватно желећи да постепено

⁴⁹⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 640.

⁴⁹⁷ Миодраг Пурковић је изнео податак о Илији који је кратко управљао призренском епархијом. Њега је на положају призренског епископа убрзо наследио будући архиепископ Сава III (1309-1316). Видети: М. Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938, 16.

⁴⁹⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 156.

⁴⁹⁹ Превод *Светостефанске повеље* видети у: *Косово у повељама српских владара*, Бања Лука – Београд 2000, 51.

⁵⁰⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 56.

⁵⁰¹ Назив Жичко-Пећска Архиепископија користи и Радослав Грујић у свом делу о историји Српске цркве. Видети: Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд – Каленић – Крагујевац 1995, 15.

наметне Данила, на трећем заседању је одлучено да Никодим буде архиепископ.⁵⁰² Велики углед архиепископа Никодима међу српским епископима био је заснован на неисцрпном духовном подвижништву хиландарског игумана, преношењу литургијског искуства Јерусалимске и Цариградске патријаршије у Србију, као и огромном трудољубљу у превођењу *Типика* Светог Саве Освећеног. Пре него што је изабран за архиепископа, Никодим је 1313. године боравио у Цариграду, као хиландарски игуман, где је учествовао на литургији коју су служили васељенски патријарх „Царског града кир Нифон”, патријарх Јерусалима „кир Атанасије” и антиохијски патријарх.⁵⁰³ Православни првојерарси служили су том приликом литургију на грчком језику по правилу Светог Саве Освећеног, што је снажно утицало на духовно укрепљење и смирење хиландарског игумана.⁵⁰⁴ Образован на извору православне вере и као добар познавалац грчког језика, Никодим је по свему судећи већ после боравка у Цариграду започео озбиљне припреме за превођење јерусалимског *Типика*. Одлучност у утврђивању богослужбеног организовања Српске цркве на темељу вишевековног, литургијског искуства Јерусалимске цркве али и сусрети са првојерарсима помесних цркава, морали су 1317. године да одреде епископе у коначном избору Никодима за архиепископа. Чим је уведен на трон Светог Саве, архиепископ Никодим је приступио превођењу *Типика* Светог Саве Освећеног, чији је препис добио из цариградског манастира Светог Јована Крститеља.⁵⁰⁵ Када је обележавана стогодишњица Архиепископије, Никодим је завршио превођење јерусалимског *Типика*.⁵⁰⁶ Показујући својим трудољубљем да је велики поштовалац првог Жичког архиепископа Саве, Никодим је умножио даровани му таланат тако што је преводом јерусалимског *Типика* развио мисионарски рад у ширењу древног поретка литургије и омогућио живу литургијску делатност код других словенских, помесних цркава.

⁵⁰² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 155.

⁵⁰³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, (52), 23.

⁵⁰⁴ www.spcoluzern.ch/index.php?pg=1686&lang=sr.

⁵⁰⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I* (52), 23.

⁵⁰⁶ Ђоко Слијепчевић је закључио да је Никодим 1319. године превео и увео у употребу јерусалимски *Типик*, наводећи речи Лазара Мирковића да је то „први пуни Типик са синксаром у српској Цркви и без сумње први превод јерусалимског Типика код Срба”. Сачувано је неколико преписа који се могу назвати Никодимова цариградска редакција. Видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 210. П. Симић, *Архиепископ Данило II и црквени устави*, Архиепископ Данило II и његово доба (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – одржан 1987), Београд 1991, 100.

Слично својим претходницима, и архиепископ Никодим је обнављао манастир Жичу, а нарочито интересовање је показао за келију Светог Саве у Кареји, одређујући наследницима на црквеном трону да карејској келији дају оно што је први српски архиепископ установио.⁵⁰⁷ Никодим је у току свог релативно кратког управљања Архиепископијом дао велики допринос развоју литургијског живота, реорганизацији и уређењу епархија. Вишеструка даровитост коју је поседовао изнедрила је поштоваоца и чувара добре традиције, али и архипастира спремног да уведе душекорисне новине. Убрзо после упокојења, 12. маја 1324. године архиепископ Никодим је проглашен за свеца и састављена му је Служба.⁵⁰⁸

Једанаести по реду првојерарх пећко-жичке Архиепископије био је Данило II (1324–1337), који је у историографији, после Светог Саве, најзаступљенија личност српске средњовековне цркве.⁵⁰⁹ Иако се о Данилу II више расправљало као о књижевнику и историчару – хроничару, његов дугогодишњи монашки подвиг а потом и архијерејско управљање епархијама пружају драгоцене податке о животу цркве у првој половини XIV века. Од времена Јевстатија II до Никодима, Данило је обављао најодговорније дужности и српски краљеви су у њему видели доброг организатора и црквеног достојанственика од великог поверења.

Данилов животни пут, од тренутка када се замонашио у манастиру Кончул до последњих година управљања црквом, изграђен је по узору на живот првог српског архиепископа. Одлука да се посвети монашком подвигу подсећа на опредељење Светог Саве, јер је Данило, као представник велике властеле и верни пратилац краља Милутина напустио неопажено једне ноћи манастир Сопоћане, где се налазио српски владар и упутио се у манастир Светог Николе Кончулског да би га тамошњи игуман замонашио.⁵¹⁰ Рукоположење Данила за презвитера и постављење за најближег сарадника архиепископа Јевстатија II (1292–1309), а потом и саборна одлука којом је изабран за игумана манастира Хиландара говоре о његовом брзом напредовању у црквеној хијерархији и неуобичајеним почастима које су му указивали носиоци највише световне и духовне власти. Избор за игумана манастира Хиландара у време

⁵⁰⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 155.

⁵⁰⁸ Исто, 156.

⁵⁰⁹ О архиепископу Данилу II објављен је Зборник радова са Међународног научног скупа, одржаног у Београду 1987. године. Видети: *Архиепископ Данило II и његово доба*, (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – одржан 1987), Београд 1991.

⁵¹⁰ М. Пурковић, *Епископи и митрополити средњег века*, 23.

каталанских напада, потом повлачење у карејску испосницу, повратак у Србију где је изабран за бањског епископа и чувара краљеве ризнице, и опет повлачење у молитвено тиховање у пиргу манастира Хиландара, описују необично интересантну личност средњовековне историје. Нема никакве сумње да је краљ Милутин видео у Данилу великог духовника и поузданог црквеног архијереја, због чега је и покушавао да, после смрти Саве III, наметне сабору свог кандидата на место архиепископа. Данило је тада постављен за хумског епископа а његов ученик Никодим је изабран за архиепископа. У проучавању живота средњовековне цркве посебна пажња се мора обратити на одлуку сабора да, противно вољи краља Милутина, изабере Никодима уместо Данила.⁵¹¹ Овај догађај сведочи о снази црквеног сабора, чији је ауторитет утврђен још од Светог Саве, и аутономности највише црквене институције у односу на владара. Иако је Данило до 1317. године вршио поверљиве и важне послове у Српској цркви, сабор се ипак одлучио за Никодима, што је када се шире посматра опет одређена Данилова заслуга будући да је новоизабрани архиепископ био ученик мудрог духовника.

Од 14. септембра 1324. до 19. децембра 1337. године⁵¹² Данило II управљао је Архиепископијом, трудећи се да настави дело својих претходника. О делатности архиепископа Данила II усмереној према историографско-књижевном стварању, дипломатско-државничкој активности, помириатељској улози у политичком посредовању и црквеном градитељству зна се далеко више него о његовом управљању Архиепископијом. Невероватна енергија, предочена из његових многобројних дела, открива архиепископа ктитора (у Бањској, Дечанима, Хиландару и Пећи), писца шест житија и две службе, светогорског монаха који је у хагиографије унео молитву, плач, унутрашњи монолог или дијалог са својом душом, покајничко исповедање, похвалу и поученије.⁵¹³ И делови одређених повеља⁵¹⁴ настали су из пера архиепископа Данила II а сматра се да је он аутор и *Светостефанске повеље* за манастир Бањску.⁵¹⁵

⁵¹¹ О одлуци сабора да изабере Никодима уместо Данила расправљали су : Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, 31-32; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, 24-25; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 154-155.

⁵¹² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 158.

⁵¹³ Д. Богдановић, „Књижевност у знаку Свете Горе”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 610.

⁵¹⁴ С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – одржан 1987), Београд 1991, 53-67.

⁵¹⁵ Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом*, Архиепископ Данило II и његово доба (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – одржан 1987), Београд 1991, 92.

И пре него што је постао архиепископ, Данило II је као игуман и архијереј дао велики допринос јачању унутрашње организације Цркве, посебно утврђујући манастир Бањску док је у њему било седиште истоимене епископије и ширећи манастирско властелинство као истакнуту краљеву ктиторију. Манастир Светог архиђакона Стефана Првомученика у месту Бањска поседовао је изузетно велико властелинство на чијој територији је живело око 514 породица у 75 села и заселака и 9 катунa.⁵¹⁶ Властелинство манастира Бањска захватало је одређена подручја која су територијално припадала Рашкој и Будимљанској епископији⁵¹⁷, а привилеговани црквено – правни положај краљеве ктиторије био је наглашен у следећем делу *Светостефанске повеље*: „И све ово што сам даровао овом светом храму, овим законом нареди и утврди Краљевство ми да не буду епископији него игуманству. А власт духовна да је епископу рашкоме по Ибру горњем и Јелшаници и Ситници и оба Лаба и Дршковини... рашки епископ да попове поставља и ђаконе и дијаке, а игуман да суди сваки суд духовни, а епископа да извести; и протопопа да постави игуман црквенога свог човека. Да су глобе и дохоци цркви, а епископу за све то даде Краљевство ми шест стотина перпера, да скује кандило цркви светих Апостола, и помен духовни сваки да му чини... А игуман на сабору да има место четврто...”.⁵¹⁸ Слично краљевској ктиторији у Бањској, и у стварању властелинства манастира Високи Дечани види се огромна улога архиепископа Данила II.

Дечанско властелинство је по обиму територије, уз хиландарско, било највећи манастирски посед у средњовековној Србији са укупно 89 села и заселака у којима се налазило око 2500 кућа.⁵¹⁹ У *Житију краља Стефана Дечанског*, Данилов ученик посредно помиње и учешће архиепископа Данила II у оснивању Дечанског властелинства: „Постави божаствено и законоположено утврђење свога рукописа да буде непоколебимо и после његове смрти, састави хрисовуље, у којима су сви приноси и дарови његови, и прилози у селима и другим осталим његовим прилозима, и о уставу и давању цркве те са сваким утврђењем састави... И овај свети храм славе господње украси сваким почастима и црквеним потребама довољно... Овај преосвећени сазда трпезарију да је дивно онима који гледају и многа друга исправљења утврди, како је по

⁵¹⁶ *Косово у повељама српских владара*, Бања Лука – Београд 2000, 31.

⁵¹⁷ Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом...*, 92.

⁵¹⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 629-630.

⁵¹⁹ *Косово у повељама српских владара...*, 75. *Дечанске хрисовуље*, приредили Павле Ивић и Милица Грковић, Нови Сад 1976, 73-140.

достојању те свете цркве...”.⁵²⁰ Црквено-правно устројство манастирских властелинстава, конкретно бањског и дечанског, сигурно су били у домену делатности архиепископа Данила II јер је поред оснивачке повеље било потребно објавити и друга црквено-правна акта „којима се ближе регулисао ранг и правни положај манастира, надлежност духовне власти – архиепископа или патријарха, месног епископа и игумана над свештеним лицима по манастирским селима, бревије са пописом покретне имовине, а предаван је и типик по коме су вршена богослужења”.⁵²¹

Истовремено управљање Српском црквом и нарочита посвећеност обнављању и подизању храмова на простору пећко-жичке епархије дошли су највише до изражаја код архиепископа Данила II. Као и код већине његових претходника, старо седиште Архиепископије у манастиру Жичи није било запостављено и архиепископ је сигурно служио литургије у цркви Светог Спаса. Данило се потрудио да обнови манастир „у савршеној лепоти”, да постави нови оловни покривач на цркви и манастирској кули, да саборну трпезарију реконструише и живопише, и да близу ње подигне другу палату од дрвета.⁵²² Настављајући градитељску делатност архиепископа Никодима, Данило II је седиште Архиепископије у Пећи улепшао храмовима Пресвете Богородице Одигитрије и Светог Николе Мирликијског, параклисима Светог Јована Претече и Светог Арсенија, припратом и пиргом са капелом Светог Данила Столпника.⁵²³ Уз многобројне дарове које је имао, Данило II је својим градитељским трудољубљем оснажио углед архиепископа и пружио светосавски пример вођења пећко-жичке архидијецезе. После смрти архиепископа Данила II, 19. децембра 1337. године, убрзо је изабран његов наследник.

Већ 3. јануара 1338. године, сабор⁵²⁴ је изабрао Јоаникија, некадашњег логотета краља Стефана Душана. Од 1338. до 1346. године Јоаникије је управљао црквом као

⁵²⁰ Данилов ученик, *Житије краља Стефана Уроша III*, Стара српска књижевност III, Нови Сад – Београд 1970, 41-42.

⁵²¹ П. Симић, *Архиепископ Данило II и црквени устави*, Архиепископ Данило II и његово доба., 99.

⁵²² М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 38.

⁵²³ О томе детаљније у поглављу овог рада: *Манастири, храмови и метоси Жичке архиепископије и њеног епархијског властелинства*.

⁵²⁴ Неки историчари сматрали су да је краљ Душан без сабора донео одлуку о избору архиепископа Јоаникија. Дилему је разрешио Ђоко Слијепчевић, закључујући да краљ није имао разлога да заобиђе институцију сабора, иако је сам Јоаникије „непосредно пред свој избор за архиепископа, био световњак и убрзано морао да прође све монашке чинове, што се у православној цркви дешавало и пре њега”.

Видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 159.

архиепископ, а од државно-црквеног сабора одржаног у Скопљу, најкасније почетком априла 1346. године⁵²⁵, проглашен је био за патријарха. На свечаном чину Јоаникијевог проглашења за патријарха присуствовали су и учествовали достојни, високопреосвећени православни архијереји из суседних држава и области које су дошле под власт Душанове државе. У изворима је, осим српских епископа и чланова српског државног сабора, забележено присуство бугарског патријарха Симеона, охридског архиепископа Николе, представника светогорских манастира и „архијереја престола грчког”.⁵²⁶ Уз благослов три помесне, православне цркве дотадашња пећко-жичка архиепископија уздигнута је на ранг патријаршије, а на Васкрс 16. априла 1346. године Стефана Душана крунисали су и благословили „преосвећени патријарх Јоаникије и сви архијереји сабора српског, преосвећени патријарх бугарски господин Симеон и сви архијереји сабора бугарског, пречасни збор Свете Горе, Атона, прот и сви игумани и сви старци сабора светогорског, и архијереји престола грчког и свега сабора”⁵²⁷ који су прихватили да српски владар понесе царску титулу. Иако проглашење патријаршије и царско крунисање представљају два највећа сабора Цркве у средњовековној Србији, имена свих тадашњих српских архијереја нису сачувана у доступним изворима.

О питањима односа међу српским епископима и променама на епархијским катедрама у времену Јоаникијеве архиепископске власти не постоје изворни подаци, као што уосталом из периода владавине тројице последњих Немањића није сачуван

⁵²⁵ М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царевања”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 527.

⁵²⁶ О чину проглашења Српске патријаршије доста се расправљало у историјској науци. О томе видети: Ил. Зеремски, *Из историје Пећке патријаршије*, Сремски Карловци 1931, 15; М. Динић, „Душанова царска титула у очима савременика” (Зборник у част шесте стогодишњице *Законика цара Душана*) Београд 1946, 105; Д. Страњаковић, „Срби и Бугари у прошлости”, Гласник Српске православне цркве 9, Београд 1946, 157; С. Троицки, „Црквено – политичка идеологија светосавске Крмчије и Властарове Синтагме”, Глас Српске Академије, ССХП, Одељење друштвених наука. Нова серија 2, 1953, 200; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976; Требало би посебно истаћи закључак Теодора Тарановског који је сматрао да „подизање српске архиепископије на патријаршију, иако се сматрало као потребно за проглас царства, није у ствари ништа додало стогодишњим аутокефалним правима српске цркве”. Видети : Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Београд 1931, 233.

⁵²⁷ *Реч цара Стефана Душана уз његов Законик*, Стара српска књижевност III, Нови Сад 1970, 97.

ниједан списак епископа.⁵²⁸ После проглашења Патријаршије долази до великих промена у црквеној организацији, које су последњи пут у изворима забележене 1317. године, у потврди архиепископа Никодима за *Светостефанску повељу* краља Милутина. Прогласу Патријаршије и увођењу митрополија дато је значајно место у чувеној *Лесновској повељи* из 1347. године. На основу података из *Лесновске повеље*⁵²⁹ добијају се сазнања о великом државно-црквеном сабору, одржаном 1347. године у Скопљу, на којем су учествовали поред цара Душана и патријарха Јоаникија, охридски архиепископ Никола, скопски митрополит Јован и представници црквене и световне властеле.⁵³⁰

Територијално проширење државе у периоду Душанове краљевске власти, али и после конституисања царске власти, одразило се на улазак многих епархија суседних помесних цркава под окриље Српске Царевине. У склопу новонастале државе цара Душана нашле су се многе епархије Цариградске патријаршије, неке катедре Бугарске патријаршије и територија под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Када су у питању Бугарска патријаршија и Охридска архиепископија, територије под њиховом јурисдикцијом углавном су остале непромењене⁵³¹, док се највише променио положај епархија Цариградске патријаршије. Под влашћу Српске Царевине тада су се нашле Мелничка епархија, Филипејска епархија, Христовољска епархија, Серска епархија, Драмска архиепископија у источној Македонији, Веријска епархија у западној Македонији, Лариска епархија у Тесалији, Наупактска епархија и Јањинска епархија у Епиру.⁵³² Неки од архијереја Цариградске патријаршије напуштали су испред српских освајања седишта својих епархија, али је било и оних који су прихватили новоуспостављени црквени поредак.

Од оснивања аутокефалне Српске цркве 1219. године, први патријарх Јоаникије (1346–1354) био је суочен са стварањем највеће и најсложеније организације митрополија и епархија. У границама старе Архиепископије основане су Злетовска епархија и Доњополошка епархија, док су црквене области Скопља, Призрена и Зете

⁵²⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 63.

⁵²⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици ...*, 676-681.

⁵³⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 63-64.

⁵³¹ О развоју промена епархија у Српској цркви на рачун Бугарске патријаршије и Охридске архиепископије видети код: М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити...*, 36-50; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 61-63.

⁵³² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 165.

уздигнуте на ранг митрополије. У релативно кратком временском раздобљу под јурисдикцијом Пећко-жичке патријаршије нашла се територија која је била два пута већа од територија епархије некадашње Архиепископије. Припајањем епархије у Морозвизду епископији у Леснову, а нешто касније и уласком Лесновске епископије у састав Скопске митрополије, издвојена је једна епархија из оквира Охридске архиепископије и прикључена Пећко-жичкој патријаршији. Тако се остварила непосредна територијална веза између старих и припојених епархија Српске патријаршије, јер су се жупе Пијанец и Малишево простирале у непосредном суседству митрополије Мелника.⁵³³

Уредити међуцрквене односе на подручју под јурисдикцијом три помесне цркве а не повредити канонско право, нарочито Цариградске патријаршије, било је просто немогуће јер на простору „једне исте државе нису могле бити две патријаршијске власти”.⁵³⁴ Најосетљивије је било питање митрополија и епархија које су пре Душанових освајања биле под црквеном јурисдикцијом Цариградске патријаршије, имајући у виду нејединствен став грчких архијереја од којих су неки напуштали своје катедре и бежали у Цариград, а други опет прихватили новонастале прилике.⁵³⁵ Спор између Цариградске и Пећке патријаршије односио се пре свега на питање црквене јурисдикције над грчким митрополијама и епархијама. Насупрот претпоставкама које су преувеличавале границе новостворене Српске патријаршије, спорне митрополије под директном јурисдикцијом пећког првојерарха биле су једино „на територији између долине Струме и долине Месте, конкретно митрополије: Мелника, Сера, Зихне, вероватно Дrame, Филипија, па и Христопоља”.⁵³⁶

⁵³³ М. Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, 371.

⁵³⁴ Исто, 169.

⁵³⁵ О односу грчких архијереја према Српској Царевини и патријаршији видети: Г. Острогорски, *Српска област после Душанове смрти*, Београд 1978, 106-107; Г. Острогорски, *О серском митрополиту Јакову*, Зборник Филозофског факултета X – 1, Београд 1968; В. Мошин, *Св. патријарх Калист и Српска црква*, Гласник СПЦ XXVII, Београд 1946; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 264-265.

⁵³⁶ М. Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, ЗРВИ XXXVIII 1999/2000, 371.

Иако се чинило да је достигнут врхунац моћи, пред државом и Црквом никада није стајало веће искушење него када је између 1350. и 1353. године⁵³⁷ цариградски патријарх Калист донео одлуку да цара Душана, патријарха Јоаникија и српско свештенство искључи из заједнице православних хришћана. Будући да је иза ове одлуке стајао, тада владајући, византијски цар Јован VI Кантакузин (1347–1354) „анатема” је требало да буде „коришћена као средство политичког притиска”, што је српски владар успео благовремено да предупреди признавањем јединог легитимног ромејског цара Јована V Палеолога (1341–1391).⁵³⁸

У време патријарха Јоаникија II (1346–1354) и патријарха Саве IV (1354–1375), због казне изречене Србима из престонице Царства Ромеја, односи између Цариградске патријаршије и Пећко-жичке патријаршије били су озбиљно угрожени. Покушаји измирења учињени су већ у последњим годинама владавине цара Душана, а за време царице Јелене и деспота Јована Угљеше сам патријарх Калист преговарао је 1364. године о помирењу на двору Душанове удовице. Тада је патријарх Калист ступио у општење са српском црквом, а како је 21. јуна 1364. године преминуо баш на двору царице Јелене, опело цариградском патријарху служили су српски свештеници.⁵³⁹ И деспот Јован Угљеша направио је одређене кораке у циљу превазилажења раскола, тако што је 1368. године „покајнички” прихватио враћање свих грчких епархија у Српској држави под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Благодарећи непрестаним напорима кнеза Лазара Хребелјановића и монаха Исаије, током 1374. и 1375. године, биће успостављено коначно измирење Цариградске и Пећке патријаршије.

Период двојице патријараха, Јоаникија и Саве IV, може се издвојити као време највећег територијалног проширења Пећко-жичке патријаршије, али и необично брзог губитка „нових епархија”, што је морало утицати на подрхтавање до тада несумњивог ауторитета Српске цркве. Улога патријарха Саве IV у коначном измирењу Цариграда и Пећи није у историографији довољно разјашњена. Српско изасланство, на челу са старцем Исаијом и попом Никодимом, кренуло је 1374. године с благословом Саве IV у Цариград. Споразум о измирењу између два важна средишта, тада угроженог,

⁵³⁷ У историографији још није прецизно утврђен датум изрицања црквене казне српском цару и патријарху од стране патријарха Калиста. О томе видети код: Г. Острогорски, *Серска област ...* 129; В. Мошин, *Свети патријарх Калист...*, 192-206.

⁵³⁸ М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царевања”, *Историја српског народа I*, 530.

⁵³⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 172.

хришћанства подразумевао је превазилажење неприродног стања у Цркви, насталог као последица привремених политичких промена између Ромејског и Српског Царства.

Изасланици пећког патријарха гарантовали су да Срби више неће припајати грчке епархије, а Цариград је српску државу и цркву разрешио од казне одлучења, и признао аутокефалну патријаршију.⁵⁴⁰ Свечани чин измирења обављен је у манастиру Светих Арханђела у Призрену, над гробом цара Душана, када су двојица јеромонаха⁵⁴¹, као изасланици цариградског патријарха Филотеја, прочитали грамату о „скидању анатеме са цара Душана, патријарха Јоаникија и са Српске цркве и народа”.⁵⁴² Свечано измирење Цариградске и Пећке патријаршије догодило се највероватније уочи смрти патријарха Саве IV, 29. априла 1375. године, јер се у „то време престави Сава патријарх”.⁵⁴³

Смрћу патријарха Саве IV у историји Пећко-жичке патријаршије завршава се једно раздобље праћено снажним политичким и економским успоном државе и цркве, а започиње изузетно бременисто време, када су политичке неприлике, поделе и свађе међу великашима, продор Османлија и њихова трајна освајања на Балканском полуострву озбиљно нарушавали положај Српске цркве. Припреме за избор патријарха врло јасно одсликавају неусаглашене односе у српској држави, али и очигледни морални пад у високој јерархији.⁵⁴⁴

Почетком октобра 1375. године, на сабору који су заједнички сазвали кнез Лазар Хребељановић и Ђурађ I Балшић, за патријарха је изабран Јефрем, угледни светогорски монах бугарског порекла. Избором новог патријарха „одмах се утиша бура, која се била подигла око цркве, и свака се свеза разреши, и би патријаршија Константинова града са српском патријаршијом у љубави, миру и јединству”.⁵⁴⁵ Богонадахнута саборска одлука показала је, као и много пута у животу Цркве Христове, да се привремена људска

⁵⁴⁰ Д. Богдановић, „Оживљавање немањихких традиција”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 13.

⁵⁴¹ Код Слијепчевића су „свештеномонаси Матеја и Мојсије” а код Богдановића „јеромонаси Матеја и Марко”. Видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 175; Д. Богдановић, „Оживљавање немањихких традиција”..., 13.

⁵⁴² Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 175.

⁵⁴³ Исто, 175.

⁵⁴⁴ *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II и други, Загреб 1866, 384; Н. Дучић, *Историја српске православне цркве*, Београд 1894, 165; Д. Богдановић, „Оживљавање Немањихких традиција”... 14.

⁵⁴⁵ *Животи краљева и архиепископа српских*..., 386; Д. Богдановић, „Оживљавање Немањихких традиција”..., 16.

трвења и несугласице могу превазићи само мудрошћу христоносних подвижника, какав је без сумње био новоизабрани патријарх. Измирење Цариградске и Пећко-жичке патријаршије крунисано је избором патријарха Јефрема, јер су се у црквеним односима успоставили законитост и јединство. За живот Српске цркве и њен однос према другим помесним црквама било је необично важно што се на њеном челу нашао „представник и поборник светогорских, исихастичких схватања ортодоксије, духовног живота и црквеног поретка”.⁵⁴⁶ По сведочењу другог настављача архиепископа Данила, српски патријарх је својим подвижничким и аскетским животом водио и учио, не само „многочасне и цноризачке зборове”, већ и „свештене митрополите и епископе и часне игумане”.⁵⁴⁷ Од патријарха Јефрема (1375–1379; 1389–1392) започиње јачање монашког живота у Моравској Србији и у оним крајевима државе који су још били поштеђени сталних турских упада. Први период управљања црквом патријарха Јефрема (1375–1379) било је и време успостављања нових односа између митрополија и епархија Цариграда, Охрида и Пећи, када је велика пажња морала бити усмерена на „видање рана” због дводеценијског раскола и када су многи архијереји српског порекла морали да се повуку са катедри грчких митрополија и епархија.

О архијерејима српског порекла на челу грчких митрополија и епархија постоје подаци и из времена патријарха Саве IV, али и из првог периода Јефремове патријаршијске власти. На основу записа старца Исаије, зна се да је и после Маричке битке на челу Серске митрополије био Србин Теодосије.⁵⁴⁸ Поједини митрополити из Серске области нашли су 1375. године уточиште у манастиру Хиландару, док је 1377. године споменут као митрополит Мелника⁵⁴⁹ будући српски патријарх Спиридон. Од 1371. године, када су делови српске државе признали вазалну зависност од Турака Османлија, и после помирења са Цариградском патријаршијом, 1375. године, Пећко-жичка патријаршија и њен првојерарх губили су постепено јурисдикцију над областима некадашњег „Душановог Царства”.

Од патријарха Спиридона до патријарха Арсенија II, слабиле су истовремено и позиције државе и позиције Српске цркве. Неке епархије су биле заувек укинуте, као на пример Злетовска, док се Скопска митрополија после турских освајања наша поново под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Ипак, у време Српске Деспотовине

⁵⁴⁶ Д. Богдановић, „Оживљавање Немањинских традиција”..., 16.

⁵⁴⁷ *Животи краљева и архиепископа српских...*, 386.

⁵⁴⁸ *Antologija stare srpske književnosti*, izbor i prevod Djordja Sp. Radojicica, Beograd 1960, 99.

⁵⁴⁹ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*, 81.

основана је Сребреничка митрополија ⁵⁵⁰ у развијеном рударском центру источне Босне, што говори у прилог зависности црквене организације од прилика у српској држави. Границе државе померале су се према северу, због чега су манастир Жича, Београд и Смедерево добијали све већи значај као црквени центри, све до коначног пада Српске Деспотовине.

Табела бр. 10

Архиепископи и патријарси од 1219. до 1463

архиепископ	године управљања Црквом	изабран са положаја	у изворима се спомиње у Жичи
Сава	(1219–1234)	<i>студеничког архимандрита</i>	да
Арсеније (Сремац)	(1234–1263)	<i>еклесијарха манастира Жиче</i>	да
Сава II	(1263–1271)	<i>хумског епископа</i>	не
Данило I	(1271–1272)	<i>хиландарског игумана ?</i>	не
Јоаникије I	(1272–1276)	<i>студеничког игумана</i>	не
Јевстатије I	(1279–1286)	<i>зетског епископа</i>	да
Јаков	(1286–1292)	<i>нема података</i>	да
Јевстатије II	(1292–1309)	<i>нема података</i>	да
Сава III	(1309–1316)	<i>призренског епископа</i>	да
Никодим	(1317–1324)	<i>хиландарског игумана</i>	да
Данило II	(1324–1337)	<i>хумског епископа</i>	да
Јоаникије II	(1337–1346)	<i>вероватно као јеромонах, претходно логотет</i>	не

⁵⁵⁰ Исто, 91.

патријарх	године управљања Црквом	изабран са положаја	у изворима се спомиње у Жичи
Јоаникије II	(1346–1354)	<i>пећко-жичког архиепископа</i>	да
Сава IV	(1354–1375)	<i>хиландарског игумана</i>	не
Јефрем	(1375–1379; 1389–1392)	<i>јеромонаха из испоснице Ждрело код Пећи</i>	не
Спиридон	(1379–1389)	<i>митрополита Мелника</i>	да
Данило III	(1390–1395)	<i>игуман манастира Дренче?</i>	да, вероватно изабран на сабору у Жичи
Сава V	(1396–1407 ?)	<i>нема података</i>	не
Данило IV ⁵⁵¹	(1406–1407)	<i>нема података</i>	не
Кирил	(1409–1418)	<i>нема података</i>	не
Никон	(1419– после 1435)	<i>нема података</i>	да
Теодосије (Теофан ?)	(после 1435 –1446)	<i>нема података</i>	не
Никодим	(1446–1453)	<i>митрополита рашког</i>	да
Арсеније II	(1455–1463)	<i>митрополита смедеревског</i>	не

⁵⁵¹ Многи историчари изостављају патријарха Данила IV

Епархија жичка у време проглашења Патријаршије (1346)

Од краја XIII века и у првим деценијама XIV века седиште српског архиепископа премештено је у Пећки манастир, али је и поред тога сваки архиепископ чувао нераскидиву везу са првим и централним местом аутокефалне Српске цркве. Жички манастир је после бројних страдања, од силовитих бугарско-куманских и татарских напада, претрпео велику материјалну штету, због чега је било неопходно обновити задужбину првог краља и првог архиепископа. Ако се зна да је Жича била крунидбено место српских владара и центар хиротоније црквених архијереја, онда постају јасни градитељски напори представника државе и цркве у овом периоду да очувају светосавско наслеђе.

Почев од Јевстатија II (1292–1309) до Данила II (1324–1337), сваки архиепископ је настојао да обновом порушених црквених грађевина улепша и оживи манастир Жичу. Тако је у време краља Милутина и Јевстатија II „обновљена Жича али не савршено”⁵⁵², а када је Црквом управљао Сава III (1309–1316) урађен је живопис на јужној капели, посвећеној Светом архијакону Стефану.⁵⁵³ И архиепископ Никодим (1317–1324) се старао да живопис на манастирским зидовима добије свој некадашњи сјај, али је ипак архиепископ Данило II предузео најобимније радове да Жича заблиста у пуној светлости. Описујући градитељски подухват Данила II, Милоје Васић закључује да је архиепископ „обновио Жичу у савршеној лепоти колико му је било могуће”.⁵⁵⁴ Тада је кровна конструкција жичког храма замењена новим оловним покривачем, саборна

⁵⁵² Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 37.

⁵⁵³ Гордана Бабић – Ђорђевић, „Класицизам у доба Палеолога у српској уметности”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 480-481.

⁵⁵⁴ Милоје Васић, *Жича и Лазарица...*, 38.

трпезарија је обновљена и живописана а изграђена је и пространа припрата са катихуменима.⁵⁵⁵ Градитељска активност српских архипастира сведочи о томе да је живот манастира Жиче у првој половини XIV века, и поред многобројних рушења у претходном периоду, био врло динамичан. Обнова манастирских објеката вршена је да би се вратио некадашњи изглед храма, али и да би се манастир уредио за богослужбене потребе. Врло добро је приметио Сима Ћирковић, сматрајући да су „архиепископи тога доба били под двојаким притиском: да остану у Пећи, да би били ближи политичким и државним средиштима, која су у то време била у Призрену, дворцима на језеру на југу Косова (Пауни, Сврчин, Штимља, Неродимље), или да се врате у периферну Жичу и очувају везу са традицијом и својом јурисдикционом базом”.⁵⁵⁶ Мада за такво мишљење нема директне потврде у изворима, чести боравци српских архиепископа у Жичи посредно указују на њихово управљање жичком епархијом и богат литургијски живот у манастиру, барем у периоду Саве III, Никодима I и Данила II, док нису започели напади Мађара на северне крајеве државе Немањића.

У време Душанове краљевске власти, територија око манастира Жича је била поново на мети амбициозних мађарских освајача. Наиме, у лето 1335. године, угарски краљ Карло Роберт (1308–1342) продро је у северне делове српске државе, али је „био изненађен брзом противакцијом краља Душана, чији су одреди стигли до манастира Жиче”.⁵⁵⁷ И 1339. године, када је Карло Роберт предузео напад на Србију, подстакнут папиним обећањем да ће опростити свима „који буду пошли да се боре „*cum paganis et schismaticis*”⁵⁵⁸, угроженост манастира Жиче је била велика, посебно због карактера папиног позива мађарским витезовима. И наследник Карла Роберта, мађарски краљ Лајош I (1342–1381), наставио је да напада северне области Немањићке државе, али је за српског владара у време конституисања патријаршије и Царства то имало споредан значај.⁵⁵⁹

Посредни подаци из историјских извора прве половине XIV века омогућавају једино изношење претпоставки о положају манастира Жиче и њене епархије која је

⁵⁵⁵ Исто, 38.

⁵⁵⁶ Сима Ћирковић, *Жича као архиепископско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 14.

⁵⁵⁷ Божидар Ферјанчић, „Освајачка политика краља Душана”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 515.

⁵⁵⁸ Миодраг Ал. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Горњи Милановац 2002, 39.

⁵⁵⁹ Божидар Фејанчић, „Освајачка политика краља Душана”..., 515.

била под управом пећког архиепископа. Сведочанства о градитељским радовима на обнови манастира, организованим од стране свих архиепископа из овог периода, пружају уверљиве доказе о томе да, и поред тога што је Пећки манастир постао седиште Српске Цркве, од прве престонице архиепископског трона никада се није одустајало. И у време верски инспирисаних напада римокатоличких витезова на „шизматичку” Немањићку државу, можда први отворен „крсташки поход” против Србије, манастир Жича је било важно стратешко место које су бранили одреди краља Душана. Када је српски краљ предузео освајачку експанзију према византијској територији, области Жичке епархије и сам манастир налазили су се на северној граници државе, стално угроженој од мађарских напада.

Од стицања аутокефалности (1219), најважнији догађај за Пећко-жичку архиепископију био је чин проглашења патријаршије (1346), који је у правном устројству црквено – државних односа био неопходан за Душаново царско крунисање, али који „у ствари ништа није додао стогодишњим аутокефалним правима српске цркве”.⁵⁶⁰ Истакнути црквени великодостојници са територија под влашћу Стефана Душана, као и бугарски патријарх, нашли су се на литургијском сабрању на којем је пећко-жички архиепископ Јоаникије проглашен за патријарха. На празник Васкрсења, 16.априла 1346. године у Скопљу, први српски патријарх Јоаникије крунисао је Стефана Душана царском круном. У *Лесновској повељи*, објављеној 1347. године, цар Душан је описао детаљно ове догађаје: „И по милости Божјој уздигох *сан*⁵⁶¹ краљевски на царство, и архиепископију на патријаршију, и епископије на митрополије, тако уздигосмо и свечасну епископију скопску, часног и славног града Скопља на првопрестолну митрополију...”.⁵⁶² Од 1346. године уведена је тако нова црквена организација. Многе епископије уздигнуте су на степен митрополија а основане су и неке нове епископије. Тако је српска црква добила митрополије у: Скопљу, Расу,

⁵⁶⁰ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави књ. I*, Београд 1931, 233.

⁵⁶¹ Термин сан (*сань*) означавао је највиша световна и црквена достојанства. „За свако владарско достојанство, како најниже тако и највише, коришћен је израз „царски сан”, док је за поглавара Српске православне цркве истицано да је украшен „великим архијерејским саном”. Видети. Милош Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, ЗРВИ XXXVIII 1999/2000. 365.

⁵⁶² Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 677.

Топлици, Хвосну и Призрену а и Липљански епископ током XV в. носио је титулу новобрдског митрополита.⁵⁶³

Промене у организацији Српске цркве односиле су се пре свега на увођење патријаршије и уређења новоуспостављених митрополија, као и довођење српских архијереја на одређене црквене катедре у новоосвојеним областима. Тако је Јаков био међу првим архијерејима српског порекла који је дошао на чело Серске митрополије.⁵⁶⁴ Чињеница да су на овај начин поједине митрополије⁵⁶⁵ издвојене из састава Цариградске патријаршије и припојене Пећкој патријаршији, представљала је формалноправни основ за цариградског патријарха Калиста да примени казну „одлучења од цркве” на српског цара, патријарха и свештенство. У светлу ових бурних збивања, која су довела до раскола између Цариградске и Пећке патријаршије, требало би посматрати положај манастира Жиче, надлежне епархије и властелинства пећко-жичког патријарха.

Будући да се у време стварања патријаршије и Јоаникијевог управљања црквом тежиште свих догађаја померило према јужним крајевима српске државе, манастир Жича се нашао на простору који се пружао према северној граници са Угарском, али је и даље био под управом пећког патријарха као надлежног епархијског епископа. Села, засеоци и планине из жичких повеља, с неким мањим изменама које су се десиле у међувремену, и даље су чинили саставни део пећко-жичког властелинства. Територија некадашњег архиепископског властелинства добила је од 1346. године само нови назив, односно постала је властелинство пећко-жичке патријаршије. У повељи краља Душана из 1343. године, издатој манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму, спомиње се област Црнча⁵⁶⁶, познато место из *Затонске* територијалне групе Жичког епархијског властелинства. Трговачки караван из Дубровника стигао је 1365. године

⁵⁶³ Миодраг Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938, 37; Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 64-74.

⁵⁶⁴ Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 104; Георгије Острогорски, *О серском митрополиту Јакову*, Зборник Филозофског факултета X-1, Београд 1968, 219-226; Божидар Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 95-100.

⁵⁶⁵ То су конкретно биле митрополије Мелника, Сера, Зихне, вероватно Дrame, Филипија и Хриштопоља... Милош Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, ЗРВИ XXXVIII 1999/2000, 371.

⁵⁶⁶ Стојан Новаковић, *Законски споменици ...*, 598-599

„све до Црнче у области патријарха”.⁵⁶⁷ У садржају оснивачке повеље манастира Светих Архангела код Призрена, коју је објавио цар Душан 1347/48. године, у врло детаљном опису граница манастирског властелинства између осталог се бележи да је „Архиепископов студенац” једна од граница села Брезе, као и да је „планина Драгољевцима, Ограђеник, а међа јој од хрисовуља архиепископова на студенац”.⁵⁶⁸ Како је Стефан Душан објавио ову повељу у времену већ успостављене патријаршије и проглашеног Царства, може се предпоставити да су, или у време Душанове краљевске власти српском архиепископу додељене планине које су се граничиле са планинским пределима села Драголевац код Истока, или се то можда односило на новог призренског архиепископа.⁵⁶⁹

Престоно место и боравиште првог српског патријарха било је у Пећком манастиру, али од почетка проглашења патријаршије Жича није престала бити архијерејско седиште.⁵⁷⁰ Сусрет између цара Стефана Душана и патријарха Јоаникија у манастиру Жичи половином лета 1354. године, пружа сигурне доказе за овакво мишљење. О томе се овако каже у *Животима краљева и архиепископа српских*: „После неког времена, ђаво, исконски завидник рода човечијега, подиже рат и завист међу царем Стефаном (Душаном) и угарским краљем, И кад је цар Стефан стао на Пакларима (код Рудника) са свима својим војскама, написа и замоли патријарха да дође у Жичу. И кад је патријарх дошао у Жичу, после мало дана упаде патријарх у неисцељиву болест. И сам заповеди да га дигну и однесу у Пећ. И када се тада сабрао сав сабор жички, узеше патријарха и понеше га; и кад је био ношен, престаји се на путу у Полумиру...”.⁵⁷¹ Јуна 1354. године претио је да избије рат између Србије и Угарске, због чега се цар Душан одлучио на преговоре с папом. Намера српског владара била је да за преговоре, који су истини за вољу већ започели, добије благослов и подршку патријарха Јоаникија. „Било је потребно много државничке мудрости поглавару српске

⁵⁶⁷ Михаило Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис III, Београд 1937, 125; Синиша Мишић, *Територијално – управна организација Полимља (XII-XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003, 78.

⁵⁶⁸ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 688-694.

⁵⁶⁹ Радослав Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 107; Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 74.

⁵⁷⁰ Сима Ђирковић, *Жича као архијерејско седиште...*, 14.

⁵⁷¹ Архиепископ Данило (и настављачи), *Животи краљева и архиепископа српских...*, 288.

цркве да одобри овај потез свога суверена”.⁵⁷² Значај овог догађаја потврђује чињеница да је баш манастир Жича изабран за место договора између цара Душана и српског првојерарха. Као архијерејско седиште и прва престоница архиепископа, Жича је требало да буде место тешке, али ипак саборне одлуке. Изненада, за време „жичког договора” Јоаникије се тешко разболео, а одлука жичког сабора је била да се патријарх врати у Пећку патријаршију. У току путовања, недалеко од манастира Жиче у месту Полумир, 3. септембра 1354. године, упокојио се први српски патријарх.⁵⁷³

После смрти првог патријарха српског, цар Душан је у Серу сазвао сабор „српски и грчки”, који је 29. новембра 1354. године за другог српског патријарха изабрао игумана манастира Хиландара Саву. Пре него што је изабран за патријарха, Сава IV је као јеромонах провео више од двадесет година у манастиру Хиландару где је био и епископ, а крајем 1347. или почетком 1348. године је постао и игуман. Подвизавао се у Светој Гори у време њеног процвата, када је тамо српски утицај био нарочито наглашен.⁵⁷⁴

Патријарх Сава IV (1354–1375) управљао је Српском црквом у смутном периоду, када се Царство распадало на више самосталних области а истовремено углед Цркве слабио због раскола између Цариграда и Пећи. Сва важнија црквена збивања била су тада усредсређена на јужне делове Царевине, посебно на Серску област и спорне митрополије Цариградске патријаршије, због чега је српски патријарх највероватније највише времена проводио на релацији између Пећког манастира и града Сера. Тако се и може објаснити ретко навођење података у историјским изворима о Жичи и епархији која је била под српским патријархом.

⁵⁷² Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 76.

⁵⁷³ Константин Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 240.

⁵⁷⁴ „У то време су у Светој Гори живели Свети Григорије Палама и будући цариградски патријарси Калист I и Фотије. Сава је лично познавао Григорија Синаита и пустињака Јефрема потоњег српског патријарха”. www.spcoluzern.ch/index.php?pg=1690&lang

Турска освајања и обнављање Жиче као центра Српске цркве

Освајања Турака Османлија и њихов брзи пробој на Балканско полуострво довели су у критичан положај све хришћанске државе на овом подручју, јер је њихов суверенитет био озбиљно нарушен. Преостали делови некада моћног Ромејског Царства падали су под власт ратоборних освајача, док су распарчане, ослабљене и међусобно сукобљене области српске државе биле под непрестаним притиском одлучних Османлија. Поразом Мрњавчевића на Марици (1371) и силаском династије Немањића са владарског трона, започео је нови период у историји српске државе и цркве. Губитак територија и слом „Душановог Царства” означавани су вековима у колективној народној свести, али и код многих историчара, као заслужена „Божја казна” за самовољу и похлепу српских великаша. Иако се увек може говорити о негативној слици распада и могу се наводити снаге које су водиле рачуна искључиво о сопственим интересима, тако се исто у српским земљама после 1371. године истичу посебно напори да се држава обнови у свом политичком и духовном јединству.⁵⁷⁵

Оно што је било и остало вишевековно својство Цркве Христове, показало се и у овом бременимом времену за српски народ. И поред разједињености носилаца „уздрманог” државног суверенитета, Пећко-жичка патријаршија, предвођена „патријархом свих Срба”, сачувала је народни интегритет преко јединствене црквене организације „са јасним светосавским прејемством”.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Димитрије Богдановић, „Оживљавање немањићких традиција”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 8.

⁵⁷⁶ Исто, 9.

Прворазредну улогу у очувању немањићког, државног наслеђа и јачању ауторитета Српске цркве имао је кнез Лазар Хребељановић. Ожењен књегињом Милицом, из светородне династије Немањића, кнез Лазар је држао под својом влашћу „читаво Поморавље, рудничка места Ново Брдо и Рудник, град Ужице, Мачву и Браничево, све до Саве и Дунава”.⁵⁷⁷ Његов престони град био је Крушевац, а као велики ктитор многих цркава и манастира био је достојан наследник немањићке Србије, односно „у Христа Бога благоверни и самодржавни господин Србљем и Подунавља, Стефан кнез Лазар”.⁵⁷⁸ Харизма кнеза Лазара била је неспорно уважавана међу државним и црквеним великодостојницима још од 1375. године, када је владар Моравске Србије био један од главних иницијатора коначног помирења Цариградске и Пећке патријаршије. Светогорски монаси толико су поштовали личност Лазара Хребељановића, да је он „био омиљенији него ли други српски владари, а народна традиција је његове идеале највише приближила црквеним идеалима”.⁵⁷⁹ Моравска Србија, којом је владао српски кнез, пружала је 70-их година XIV века уточиште многим одбеглим монасима са Истока, а за препород монашког живота у српској држави посебно су значајни синаити, названи тако по свом учитељу и предводнику Григорију Синаиту. Северни делови државе кнеза Лазара постали су уочи Косовског боја најсигурније место за бројно монаштво које је бежало пред нападима Турака-Османлија. Симбол јачања монашког духа представљао је ставропигијални манастир Ждрело у Горњаку на реци Млави, у којем се подвизавао Григорије Синаит – Млађи, заслужан за преданост тадашњих калуђера, строгом, отшелничком начину живота.⁵⁸⁰

Манастир Жича, подручје епархије жичке и део властелинства Пећко-жичке патријаршије који је гравитирао према задужбини краља Стефана Првовенчаног, нашли су се у границама државе кнеза Лазара Хребељановића. Обнављање Жиче као старог архијерејског седишта и центра црквених збивања повезано је с чињеницама да, у односу на Пећку патријаршију, манастир још није био изложен турским нападима, да се

⁵⁷⁷ Константин Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 321; о кнезу Лазару и областима које су се налазиле под његовом влашћу видети: Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, Београд 1989.

⁵⁷⁸ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 449.

⁵⁷⁹ Никола Радојичић, *Грчки извори за Косовску битку*, Гласник скопског научног друштва, књ. VII – VIII, 173; Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I (од покрштавања Срба до краја XVIII века)* Београд 2001, 175.

⁵⁸⁰ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 184.

налазио у централном делу територија под влашћу кнеза Лазара и да је Спиридон (1379–1389) први патријарх, после Јоаникија, чији је боравак у манастиру јасно потврђен у изворима. Наиме, 2.марта 1382. године, на црквено – државном сабору у манастиру Жичи, у присуству кнеза Лазара и патријарха Спиридона, издата је повеља о оснивању манастира Дренче, задужбине монаха Доротеја и његовог сина Данила. Повеља о монашким правилима у манастиру и успостављању властелинства Дренче, са свим „рекама, селима, засељима и међама” састављена је „*въ Моравѣ мјестје рскомјемъ Жича, въ храмје Свѣтаго Възнесеніа предъ всеосвѣщенїишимъ патриархомъ српскимъ кірь ≈ Спиридономъ, и предъ всеъмъ зборомъ великиѣ цркъвѣ*”.⁵⁸¹

Повеља о манастиру Дренчи само је једна у низу повеља којима је посведочено заједничко деловање српског кнеза и патријарха. У периоду од 1379. до 1389. године, кнез Лазар је издао повеље манастиру Ждрело (1379), манастиру Хиландару (1380) и цркви Ваведења Пресвете Богородице у Ибру (1387), а нешто касније их је потврдио и патријарх Спиридон.⁵⁸² Избор манастира Жиче као места где се доносе важне одлуке, говори о настојањима кнеза Лазара Хребељановића и патријарха Спиридона да обнове и оснаже државно-црквену традицију немањихке Србије. Будући да избор патријарха није стриктно био везан за Пећки манастир, јер су Јоаникије и Сава IV били рукоположени у Скопљу, односно Серу, Јефрем на сабору у Пећи а Спиридон можда у Пећи⁵⁸³, не сме се одбацити могућност да је Спиридон био изабран 1379. године баш на сабору у манастиру Жичи. Ако се зна да се Жича налазила у саставу територије „самодржавног господина Србља и Подунавља, Стефана кнеза Лазара”, онда се може закључити да сабор који је донео одлуку о оснивању манастира Дренче, није био једини сабор одржан у првој престоници Архиепископије.

Усклађеност између световне и духовне власти уочи Косовске битке⁵⁸⁴, која се у многим догађајима пројављује преко блиске сарадње између кнеза Лазара и патријарха Спиридона, упућује на закључак да се у тешким временима за српску државу водило рачуна о спровођењу симфоничног обрасца у руковођењу државно-црквеним

⁵⁸¹ Стојан Новаковић, *Законски споменици...*, 764.

⁵⁸² О истовременом спомињању кнеза Лазара и патријарха Спиридона у историјским изворима видети: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ.. I*, Београд 1902 (157), 50; Стојан Новаковић, *Законски споменици...* 449-450, 771-772; 775-777.

⁵⁸³ Миодраг М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 21.

⁵⁸⁴ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 178.

пословима, утемељеног у време краља Стефана Првовенчаног и архиепископа Саве. За оживотворење немањићког идеала, Жича је имала непроцењиво важно место. Сасвим је сигурно да је пред Косовски бој, прво седиште Архиепископије, уз Пећку патријаршију, место честих боравака српског патријарха и одржавања сабора.

Видовданска мученичка смрт кнеза Лазара и упокојење патријарха Спиридона, 11. августа 1389. године, оставили су и државу и цркву, у временском року од непуна два месеца, без две личности од највишег ауторитета и прекинули краткотрајну ренесансу немањићких државотворних стремљења. Књегиња Милица и њени синови, Стефан и Вук, били су принуђени да успоставе сарадњу с Османлијама, док је на патријаршијски трон по други пут дошао Јефрем, али само привремено до избора новог патријарха. У сложеним политичким приликама после Косовског боја, Лазаревићи су настојали да учврсте ауторитет врховне власти покушавајући да одрже континуитет државно-правних традиција из периода Немањића.⁵⁸⁵ У јесен 1390. или у пролеће 1391. године, млади кнез Стефан Лазаревић сазвао је црквено-државни сабор на којем је изабран патријарх Данило III.⁵⁸⁶ Сабор који је изабрао патријарха Данила III највероватније је одржан у манастиру Жичи. Пре избора за патријарха, Данило је био јеромонах у манастиру Бањска а 1382. године, заједно са својим оцем, монахом Доротејем, ктитор манастира Дренче.⁵⁸⁷ Судећи по томе што је потврда за оснивање Дренче објављена у манастиру Жичи и што је Данило, иначе властеоског порекла, био велики пријатељ владарске породице Лазаревића, чини се да је врло аргументовано мишљење о његовој идентификацији и повезаности са првим седиштем Архиепископије као местом избора за патријарха.

Када је у питању однос између државе и цркве после Косовског боја, треба имати у виду подељеност територија између Лазаревића и Бранковића. Обласни господари имали су несумњиво утицај на црквену организацију, а добијали су истовремено подршку од надлежних митрополита и епископа. Осим манастира Пећке патријаршије, у држави Вука Бранковића биле су три митрополије: скопска, призренска и грачаничка

⁵⁸⁵ Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 232.

⁵⁸⁶ Милош Благојевић, „Врховна власт и државна управа”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 109; Ђорђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник скопског научног друштва 21 (1940) 33-81.

⁵⁸⁷ Димитрије Богдановић, „Српска књижевност после Косова”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 129.

(липљанска).⁵⁸⁸ Исто тако, и после турског освајања Скопља (1392), некадашња „првопрестолна” Скопска митрополија није више била под јурисдикцијом Српске цркве већ се нашла у саставу Охридске архиепископије.⁵⁸⁹ Како је патријарх Јефрем већ после првог повлачења боравио у области Вука Бранковића, у чијим се границама налазила и Пећка патријаршија, овај обласни господар „могао је тражити да се без његовог знања и одобрења не врши избор новог српског патријарха”.⁵⁹⁰ Сложене прилике у раздвојеној држави морале су се одразити и на одлуку о избору патријарха. Пећки епископ Марко⁵⁹¹, састављач *Житија* и *Службе Светог патријарха Јефрема*⁵⁹², навео је податак о „младом Стефану кнезу (Лазаревићу) који је сабор сазвао”, што је по мишљењу Ђорђа Сп. Радојичића вероватно учинила кнегиња Милица уместо малолетног сина.⁵⁹³ Знаменити српски историчар сматрао је да се изборни сабор одржао у Жичи, због тога што је овај манастир био на заклоњеном месту и што се манастир Пећка патријаршија тада налазио у држави Вука Бранковића. Сабором који је сазван у Жичи, као „духовном центру” државе Лазаревића враћена је у нормалне оквире стара установа сабора.⁵⁹⁴ Иако на изборном сабору у Жичи није учествовао Вук Бранковић, „архијереји и игумани из његове државе су без сумње дошли”.⁵⁹⁵ Избор Данила III за српског патријарха, вратио је веру у нераскидиво јединство Цркве, која је и поред многобројних тешкоћа показала да је изнад подела водећих личности тадашњих владарских породица.

⁵⁸⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III...*, 80.

⁵⁸⁹ Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 85.

⁵⁹⁰ Ђорђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III...*, 74.

⁵⁹¹ Пећки епископ Марко (око 1360 – после 1411) био је савременик важних историјских догађаја у последњим деценијама XIV века. Рођен је у свештеничкој породици близу Пећи, где се подвизавао као монах и духовно чадо патријарха Јефрема. Изабран је за епископа пећког 1390. или 1391, када и Данило III за патријарха; видети: Димитрије Богдановић, „Српска књижевност после Косова”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 138.

⁵⁹² Служба није издата у оригиналу већ само у црквенословенској верзији у *Србљаку* митрополита Михаила у Београду 1861. Житије видети у издању Ђорђа Трифуновића, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, *Анали* 7 (1967), 67-74.

⁵⁹³ Ђорђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III...*, 76.

⁵⁹⁴ Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота...*, 234.

⁵⁹⁵ Исто, 76.

О патријарху Данилу III, даровитом књижевнику и аутору неколико културних списа⁵⁹⁶, сачувано је изузетно мало података, изузимајући неколико повеља из последње деценије XIV века⁵⁹⁷, у којима је само наведено патријархово управљање црквом. За време патријарха Данила III пренете су мошти кнеза Лазара Хребељановића, из храма Светог Вознесења Христовог у Приштини, преко манастира Нова Павлица у кнежеву задужбину, манастир Раваницу. Како се од Нове Павлице до Раванице путовало Ибарском долином, мошти Светог косовског великомученика сигурно су биле изложене и у манастиру Жичи. Проучавајући канонизацију и пренос моштију кнеза Лазара, Раде Михаљчић утврдио је да се култ косовском светом мученику проширио организовано и то после званичног црквеног сабора.⁵⁹⁸ Где је тачно одржан овај сабор, не може се тачно одредити, али се зна да је од времена Данила III, „Жича поново постала средиште Српске цркве”.⁵⁹⁹

Померање центра црквеног живота према северним крајевима, започето у време кнеза Лазара Хребељановића, наставило се за владавине деспота Стефана Лазаревића (1402–1427). Манастири Дренча, Нова Павлица, Љубостиња, Каленић, донекле и Раваница и Манасија, својом близином седишту прве српске Архиепископије сведочили су о обнављању значаја манастира Жиче. Описујући повратак деспота Стефана из Ангорске битке у отаџбину, Константин Филозоф је истакао „да се приближавао пределима, где је прва архиепископија српска”.⁶⁰⁰ Доба деспота Стефана Лазаревића испуњено је необичном пуноћом црквеног живота, ренесансом ктиторске

⁵⁹⁶ Стварањем културних дела Данило је почео да се бави још пре Косовског боја. Многа дела из тог периода се њему приписују: пролошка житија Светог Саве и Светог Симеона и Служба краљу Милутину са пролошким житијем. *Слово о кнезу Лазару* патријарха патријарха Данила III, највероватније написано између 1392. и 1393. године, по богатству историјских података и својој књижевној вредности представља сигурно најмонументалнији културни спис у славу светог српског кнеза. *Слово* је својеврсно житије у коме се говори поред осталог о пореклу животу и мученичкој смрти кнеза Лазара. Због обиља историјских података ово дело је значајно не само као извор за време које описује већ и као сведочанство за доба у којем је настало; Видети: Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; Владимир Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV и XV века*, Глас СКА 136 (1929), 41.

⁵⁹⁷ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 179-180.

⁵⁹⁸ Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд 1989, 149-155.

⁵⁹⁹ Ђорђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III...*, 80.

⁶⁰⁰ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, (превод Лазара Мирковића) Стара српска књижевност III, Нови Сад – Београд 1970, 214.

делатности и неговањем истинских животних вредности. О том духовном и културном преображају јасно говори Константин Филозоф: „И свака непобожност би згажена и устраши се, одсекоше се руке оних који су чинили неправду и које се простиру на зло, а правда је процветала и плод носила (рађала). Не изгоњаше брзи спорога, нити богати убогога, нити је моћни узимао пределе ближњих, нити је вађен мач силних, нити се крв праведника проливала, нити је постојао зли и глупи говор... А сви са страхом беху као анђели гледани очима оних који долазе и удивљени побожношћу, а сви један према другом (понашали су се) са добрим редом и добрим стидом...”.⁶⁰¹

Игуман манастира Дечани и аутор црквено-књижевних састава, Григорије Цамблак, такође је приметио: „У којој области реци ми има толико манастира и тако великих и славних?... где је толико архијереја, где усрдност Богу и божанским стварима”.⁶⁰²

Као симбол монашког подвижништва и непроцењивог књижевног стваралаштва сијају великом силом у ово време два манастира, Љубостиња и Ресава (Манасија), задужбине монахиње Јевгеније (књегиње Милице) и њеног сина деспота Стефана Лазаревића. Ту се у монашкој тишини и врлинском животу, недалеко од манастира Жиче, која је пружала оновременим преписивачима и књижевницима христољубиво надахнуће немањихке Србије, стварају највреднија дела старе српске књижевности. У преписивању и исправљању књига учествовали су тада многи учени људи међу монасима, световним свештеницима и световњацима – *ђацима*, како су себе називали.⁶⁰³ Близу храма Успења Пресвете Богородице у Љубостињи, монаси Доситеј и Мојсеј превели су 1418. године „четири књиге Царства из грчких књига на српске”⁶⁰⁴, док је поп кир Венедикт преводио „са јеладског на наш језик словенски” *Шестоднев* Светог Јована Златоустог, у „пустињи” близу манастира Љубостиње.⁶⁰⁵

Експанзија Турака Османлија на јужне делове српске државе, пресудно је утицала на премештање престонице и архијерејских седишта у Београд, Жичу, Ресаву (Манасију) и Смедерево. Крај XIV и прве деценије XV века обележени су повлачењем центара Српске цркве на север, што се посебно може приметити у областима Западне

⁶⁰¹ Исто, 216-217.

⁶⁰² Лазар Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, 17; Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 184.

⁶⁰³ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 186.

⁶⁰⁴ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, (224), 71-72.

⁶⁰⁵ Исто, (250) 78-84.

Мораве, областима северно од Рудника према Београду, области Браничева и области Расине. Како је у време деспота Стефана Лазаревића дошло до снажног развоја рударства и трговине, први пут је у дубровачким изворима забележено име Чачка на месту старог насеља Градац. Двовековна традиција коју је уживао манастир Градац као духовни центар, и успон Чачка као трговачког центра и караванске станице на важном путу према Руднику, предодредили су стварање епископског и митрополитског седишта у овом крају Србије.

У изворима XV века Градац се не јавља више као име насеља, већ више као атрибут уз манастир и епископију, потом и митрополију.⁶⁰⁶

Иако су патријарси и даље били везани за Пећки манастир, све чешће се уз Жичу бележи назив „патријаршија”. Тако је у чувеној *Есфигменској повељи* „По неизреченом милосрђу и човекољубљу... Исуса Христа... деспот Ђурађ милошћу бољом... христољубиви господар Срба са од Бога дарованом... христољубивом господарицом госпођом Јерином... приложио за опскрбу манастирску... од новобрдске царине по педесет литара сребра... Задатом речју и заповешћу... записало се године 6938. (1429) месеца септембра 11. у патријаршији у Жичи”.⁶⁰⁷ Када се јеромонах Давид, из манастира Есфигмена, обратио деспоту Ђурђу, с молбом да овај прихвати ктиторство над Есфигменом, српски владар је 11. септембра 1429. године „у патријархији у Житчој” објавио повељу „која се истиче раскошношћу своје опреме исто колико и уздржаношћу свога садржаја”.⁶⁰⁸

Есфигменска повеља деспота Ђурђа Бранковића, први је историјски извор који уз манастир Жичу везује појам „патријаршија”. Мада се врло добро зна да су српски патријарси боравили у Жичи и у претходном периоду, нарочито у доба кнеза Лазара Хребељановића и на почетку владавине његовог сина Стефана Лазаревића, тек од објављивања *Есфигменске повеље* појављује се назив „патријаршија у Жичи”.

⁶⁰⁶ Андрија Веселиновић *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 69-70.

⁶⁰⁷ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, (превод Димитрија Е. Стефановића), Београд – Смедерево 1989, 11; Есфигменска повеља објављена је и код: Стојан Новаковић, *Законски споменици ...*, 541-542; Радослав Грујић, *Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа Есфигмену 1429. године*, Гласник Скопског научног друштва 13 (1934), 213-214.

⁶⁰⁸ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Сима Ћирковић, *Есфигмен и Србија*, 66.

Време објављивања *Есфигменске повеље* требало би довести у везу с догађајима од 1427. до 1429. године. Доласком на власт деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) „престало је двојство у Србији”⁶⁰⁹, јер се коначно пружила прилика за уједињење земаља Бранковића и Лазаревића. Ипак, налазећи се између Мађара и Турака Османлија, српски деспот је морао да се на почетку своје владавине суочи с територијалним губицима, и то стратешки важних градова. Мађарски краљ Жигмунд одузео му је Београд, док су Турци већ заузели Ниш и Крушевац, а у рату против Мађара преузели и тврђаву Голубац на Дунаву. У тешком времену, „смутила се српска земља”, како истичу савремени извори, зато што је била пуна Турака „који су харали од Скопља и Новог Брда до Рудника и Голупца”.⁶¹⁰ Како се у току 1428. године Угарска измирила с Портом, а деспот Ђурађ Бранковић признао врховну турску власт, у Србији је наступило релативно затишје. То је омогућило деспоту Ђурђу да се посвети изградњи Смедерева, нове утврђене престонице подигнуте већ 1430. године. Исте 1429. године, по запису инока из Далше⁶¹¹: *Најсветлији патријарх од престола и богоносни мужеви, и иноци који су се код њега сакупили, отишли су у крајеве дунавске. Тамо је био и сам побожни и господства српке земље нови наследник деспот Ђурђе са сабором христоименитих људи.*⁶¹² Баш у време изградње Смедерева, српски владар је заједно са својом женом Ирином Кантакузин издао *Есфигменску повељу* у манастиру Жичи. Вероватно да је у време изградње Смедерева, Жича била оаза мира и најсигурније место за деспота Ђурђа и за патријарха Никона (1419– после 1435). Сабор на којем је објављена *Есфигменска повеља*, у манастиру Жичи, и сабор у „крајевима дунавским” одржани су 1429. године, можда и у врло блиском временском раздобљу.

Могло би се претпоставити, да је назив „патријаршија у Жичи” почео да се користи од владавине деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића, када се центар државе померио према северу и градовима Београду, Смедереву и манастиру Ресави (Манасији). На крају владавине деспота Стефана Лазаревића и у првим годинама владавине деспота Ђурђа Бранковића, Турци су заузели многе градове, Пећка

⁶⁰⁹ Момчило Спремић, „Почетак владавине Ђурђа Бранковића”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 219.

⁶¹⁰ Исто, 220.

⁶¹¹ О датирању овога записа видети код : Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота...*, 65, (напомена 178).

⁶¹² Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I ...*; превод Ђорђе Трифуновић, *Књижевни радови*, 188-189; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота...*, 238.

патријаршија се нашла на периферији државе а тек је започела изградња Смедерева. У том периоду уз манастир Жичу везује се назив „патријаршија”, јер су ту патријарх Никон и деспот Ђурађ сазивали саборе. Као најстаријем седишту црквеног првојерарха, Жичи се враћа место које овај манастир, ни у правном ни у духовном смислу, никада и није изгубио. Архиепископи, а потом и патријарси нису трајно напустили своје прво седиште, о чему и сведочи ова повеља с почетка владавине деспота Ђурђа Бранковића. *Есфигменска повеља*, објављена 1429. године у Жичкој патријаршији, сигуран је доказ да се у време турских освајања патријархово седиште премешта из Пећи у Жичу.

После 1430. године, када је престоница Српске Деспотовине премештена у Смедерево, сва значајнија збивања везана су за овај град. У Смедереву је деспот Ђурђе издао највише повеља а од 1439. године⁶¹³ и седиште митрополије се налазило у овом граду, где је подигнута и посебна митрополијска црква.⁶¹⁴ Док је престоница Деспотовине била у Београду, београдски митрополит је носио титулу „егзарха свију српских земаља”, а када је у новој престоници деспота Ђурђа смедеревски митрополит добио високо рангирано црквено достојанство, могао је он понети титулу и првопрестолног митрополита, и имати свог суфраганог епископа, или викара.⁶¹⁵

Жича је и после овог времена задржала назив „патријаршија”, али је за период између патријарха Никона (упокојио се 1435. године) и патријарха Никодима II (1446–1453) у историјским изворима остала велика празнина. У црквеном поменику из времена деспота Ђурђа Бранковића, после патријарха Никона забележено је име патријарха Теодосија⁶¹⁶, за кога се сматрало да је погрешно уписани патријарх Теофан. Време између патријарха Никона и патријарха Никодима II познато је и по првом паду Смедерева, и по томе што је деспот Ђурађ је 1439. године напустио Србију у пратњи три митрополита – рашког Никодима⁶¹⁷, београдског Григорија и смедеревског Атанасија.⁶¹⁸ Изузимајући Поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића као једини

⁶¹³ Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 92.

⁶¹⁴ Момчило Спремић, „Почетак владавине Ђурђа Бранковића”, *Историја српског народа II...*, 226.

⁶¹⁵ Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 93.

⁶¹⁶ Љубица Штавланин – Ђорђевић, *Један недовољно познати поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића*, Археографски прилози 9 (1987), 331-347; Драгољуб Даниловић, *Стари српски поменици*, (рукопис магистарског рада у библиотеци Филозофског факултета – група за историју), Београд 1994, 66-67.

⁶¹⁷ Рашки митрополит Никодим је будући српски патријарх.

⁶¹⁸ Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку...*, 92.

извор где се спомиње име патријарха Теодосија, прекид изазван првим падом Смедерева под турску власт имао је за последицу и недостатак вести о животу „патријаршије” у Жичи. Већ у лето 1446, две године након обнављања Српске Деспотовине, „у дане благочастивог и христољубивог господина деспота Ђурђа и његових синова... Никодим по милости Божјој патријарх, приложио је књигу великој цркви патријаршије у Жичи”.⁶¹⁹ И године 1452. патријарх Никодим II приложио је књигу „великој цркви патријаршије”⁶²⁰, али није забележено да ли у Жичи или у Пећи. Последњих година Српске Деспотовине патријархово седиште било је у Пећи, али се по ономе што сведоче извори, поглавар цркве налазио повремено и у „великој цркви патријаршије у Жичи”.⁶²¹

Од друге половине XV века, када је територија Српске Деспотовине коначно ушла у оквире Османлијске Царевине, постепено се губи црквено-правни статус који је припадао манастиру Жичи у средњовековно доба. Период између 1459. и 1557. године оставио је за собом несагледиву празнину, чије се далекосежне последице на заборав некадашње улоге Жичког манастира и до данас осећају. У првом веку турске владавине, Српска црква преживела је постепено гашење својих престоних манастира и у Жичи, па и у Пећи. Архијереј у центру Патријаршије био је тада хвостански митрополит, док је „Жича, која ишчезава из хијерархијске номенклатуре, била преслаба да прими оне територије које су некад Архиепископији биле потчињене”.⁶²² ...

У турским катастарским пописима Смедеревског санцака који обухватају ужички, пожешки, чачански, руднички и краљевачки крај године 1476. било је 11.275 хришћанских домова, на чијем су се челу налазили мушкарци у мужевним годинама и удовице. На истом подручју тада је по селима живело свега 13 муслимана са породицама, уз 20 муслимана тимарника. Хришћанских тимарника је било 12, кнезова 14 и примићура 200 (који нису укључени у наведену цифру).⁶²³

⁶¹⁹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, (283) 90.

⁶²⁰ Исто, (297), 93.

⁶²¹ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 182.

⁶²² Сима Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 14.

⁶²³ Богумил Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године* „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 129.

Територији тадашњег Смедеревског санџака припадали су кадилук (каза) Брвеник, у чијем су се саставу налазиле нахије Островица, Маглич, Рујна, Морава и Ужице. Рудник је 1476. представљао најатрактивније насеље у простору централно – западне Србије. Био је ту стари рудник, славан још за време Деспотовине. У самом Руднику регистровани су само синови попова. Нахији Магличу припадали су Трстеник са попом Радосавом, Конарево (јужно од Краљева) са једним поповским сином и Косорићи (можда Косјерићи) са попом Божидаром и његовим сином, братом и рођаком, али и поп Радован. У нахији Островица попова је било у 13 села, од којих су четири припадала категорији до 10 домаћинстава.⁶²⁴

Организација српске цркве била је још од Светог Саве природно везана за државну организацију. У периоду када су се шириле државне границе, и црквене области су прошириване а многе српске владике су заузимале места грчких архијереја. Када су се смањивале границе српске државе и црква је морала да трпи последице. Изузетак представља време цара Душана, када су постојале две помесне цркве у држави, Пећка и Охридска. После освајања Турака Османлија, поједине епископије су биле одвојене од Пећке патријаршије, чиме се отворила могућност за ширење јурисдикције охридског архиепископа, и то вероватно непосредно, а не преко епископа које је сам постављао. Падом Српске Деспотовине под османлијску власт и смрћу патријарха Арсенија II организација српске цркве престала је да постоји, јер се није могао састати сабор да изабере новог патријарха.⁶²⁵ Тако је 1481 г. помиње се „новоосвештени” митрополит београдски Филотеј, а око 1500 године деспот Максим када се монашио звао је софијског митрополита Калевита да га произведе за јеромонаха. И после пада Смедерева било је представника српске цркве који нису били потчињени охридском архиепископу. Милешевски митрополит Давид (1466–1470), у држави херцега Стефана Вукчића, самим тим што османлијска власт још није била присутна на територији његове митрополије није ни могао бити потчињен Охридској архиепископији. Исти је случај са београдским митрополитом Филотејем (1481), јер су Београд од 1427 до 1521 држали Мађари. Убрзаном исламизацијом у првим деценијама XVI века почела је да се мења слика међу православним свештенством и хришћанима, чији је број рапидно опадао. У попису Смедеревског санџака, који је обухватао поречје

⁶²⁴ Исто, 130.

⁶²⁵ Љуба Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459–63. до 1557. г.)*, Глас СКА, CVI, II разред 61, Сремски Карловци 1923; Споменик СКА LVI, Београд 1922, 113-131.

Западне Мораве, регистровано свега 3128 хришћанских домаћинстава.⁶²⁶ Села и засеоци, споменути у повељама XIII века као делови жичког властелинства, припадали су од XVI века Магличу и кадилуку Пожеги. Поред *Ратине, Заклопаче, Рибнице, Горње и Доње Врбе, Замчана, Конарева*, први пут се бележи манастир Жича у турским пописима смедеревског санџака из 1572. године.⁶²⁷ У попису из 1540. године уписано је да село *Жича, припада Пожеги*, док је у попису из 1572. године наведено да *манастир Жича код села Крушевице припада Пожеги*.⁶²⁸ Турски дефтер из 1570. године настао је у време обнављања црквеног живота у оквирима Пећке патријаршије. Тада је вероватно и у манастиру Жичи обновљен монашки живот, и то од стране калуђера који су основали на Фрушкој Гори манастир Шишатовац.

После обнове 1557. године, назив патријаршија се везује искључиво за Пећ, док Жича престаје да буде архијерејско седиште српских патријараха. Прве вести о манастиру Жичи, после турског заузимања Србије, односе се на саму средину 16. века, око 1545. године, када су жички монаси Теофило, Иларион и Висарион прешли у Срем и основали манастир Шишатовац. По предању, и манастир Ковиљ био је жички метох, а памћење значају манастира Жиче пробудио је својим књижевним списима патријарх Пајсије (1614–1647).⁶²⁹

⁶²⁶ Богумил Храбак, *Бројност свештенства и манастира...* 131.

⁶²⁷ *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига III, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак 1985, 421-459

⁶²⁸ Исто, 424– 459.

⁶²⁹ О изворима у којима се спомиње манастир Жича између XVI и XVIII века видети: Живорад Јанковић, *Писмена историјска сведочанства о манастиру*, Православље, 947.

Манастир Жича као центар духовног и културног живота црквене епархије и српске државе средњег века

Оснивање „дома Спасовог, званог Жича”, на почетку XIII века, увело је Србију у круг добро организованих и уређених држава, чија је респектабилност почивала на усвајању правила владарске идеологије Ромејског Царства, али и прихватању промењених односа између држава које су имале највећи утицај у југоисточном делу Европе. Посебан положај српске државе у тадашњем хијерархијском поретку утврдио је у току своје владавине велики рашки жупан Стефан Немања, и као монах Симеон врло промишљено и разложно описао у оснивачкој повељи манастира Хиландара из 1198. године. Усвајање плана Премудрости Божје као основе за конституисање самосталне државе и цркве, Немања је описао следећим речима: *У почетку Бог створи небо и земљу, и људе на њој и благослови их и даде им власт над створењима својим. И постави једне за царе, друге за кнезове, треће за владаре и свакоме даде да пасе стадо своје... Због тога браћо, премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ оделивши и закон давши, и обичаје установи и владаре над њима по обичају и закону подели својом премудрошћу. Због тога, по многој његовој и неизмерној милости и човекољубљу, дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају српском земљом. И Бог свакојачко управљаше на боље људима, не хотећи људске погибелји. И постави мене за великог жупана, нареченог на светом крштењу Стефана Немању.*⁶³⁰ Овај често цитирани текст *Хиландарске повеље* послужио је

⁶³⁰ Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Димитрије Богдановић, Београд 1986, 31-33.

многим историчарима⁶³¹ у тумачењу главних карактеристика владарске идеологије Немањића и њихових наследника. Управљање државом у складу с Промислом Божјим донело је плодове у време Немањиних синова, Стефана и Саве. Оно што је Стефан Немања започео оснивањем многих манастира, а нарочито заједничком ктиторском делатношћу са најмлађим сином Савом у изградњи Хиландара, представља почетак стварања аутокефалне Српске архиепископије. Излазак изван граница српске државе и добијање права да се на Светој Гори Атонској оснује манастир, постају на крају XII века историјска прекретница у признању Србије и њене будуће осамостаљене црквене организације.

Преврат који је на српском престолу направио Вукан Немањић, Четврти крсташки рат (1202–1204) и настанак нових држава на деловима територије некада моћног Ромејског Царства, донекле су зауставили државотворни пројекат Немањине владавине. Мудрим потезима најмлађег брата Саве, многопоштованог светогорског монаха, дошло је до помирења Стефана и Вукана, и превазиђен је краткотрајни несклад у развоју немањићке државе, или трагичан грађански рат, како га описује Доментијан. Као старији писац *Житија Светог Саве*, Доментијан је оштро осудио братоубилачки рат и указао на његове застрашујуће последице, сматрајући да „правог победника ту није ни могло бити”.⁶³² О сукобу између Немањиних синова и улози архимандрита Саве у превазилажењу овога спора, Теодосије пише у *Житију Светог Саве* следећим речима: *Доласком Светога браћа се сјединише у многој љубави; велим, самодржац Стефан и велики кнез Вукан, тако да се поуком Светога Вукан, кнез, срамио и стидео што је преступио очеву заповед... Српска земља је тада била великога пространства, вера благочашћа се свуда по њој распрострањавала молитвама светих отаца наших Симеона и Саве. Тада почеше зидати и велику цркву господњега вазнесења у Жичи, звану архиепископију.*⁶³³ У историографији до сада није обрађана нарочита пажња на повезаност ова два догађаја, братског помирења са изградњом манастира Жиче. Позивајући се на неприкосновеност очеве одлуке, Сава Немањић је, по Теодосијевом

⁶³¹ Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд 1989; С. Марјановић – Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, дипломатичка студија, Београд 1997; М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.

⁶³² М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 130.

⁶³³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 205.

сведочењу, благотворним речима укорио „великог кнеза Вукана” и у изразито духовном смислу подржао „самодршца Стефана”. На темељу обнове светосимеоновског завета и праведне арбитражне одлуке архимандрита Саве да подржи брата Стефана, настало је заједничко ктиторство у изградњи манастира Жиче. Крунисање братског помирења и прихватање међусобног уважавања у руковођењу државом и црквом, по византијском узору, симболично је отелотворено у Жичком манастиру. Када се посматра почетак зидања будућег седишта Српске архиепископије, требало би увек имати у виду какви су били временски оквир и амбијент прерасподеле моћи на Балканском полуострву, јер је након Четвртог крсташког рата дефинитивно дошло до потреса трагичних размера, проузрокованог стопедесетогодишњим црквеним расколом. Зато је Византија заувек изгубила позицију универзалног царства, а настанком неколико нових држава смањио се и распон у хијерархији владара.⁶³⁴

На почетку XIII века, у временском раздобљу праве револуције у нестајању и настајању држава, њиховог умањења, увећања и прекрајања, архимандрит Сава и севастократор Стефан предузели су градитељски подухват у месту које ће постати центар крунисања краљева и хиротонисања представника црквене власти у средњем веку. Почетак оснивања Жиче повезан је и с великим жртвовањем Саве Немањића, јер је *„овај богоносац неодступно желео у Свету Гору али сапрестолник Светог Симеона, извољеник кир Стефан, умоли га да не отиде од отачаства својега.”*⁶³⁵ И када је преломио да испуни братовљеву молбу, *хотећи по Божјој вољи све уместити у Царство Небесно... ваистину би Богом наречена архимандрија, од које овај богољубац основа велику архиепископију, дом Спасов, звани Жичу, коју почевши и саврши са благоверним братом својим, великим жупаном кир Стефаном.*⁶³⁶ Између 1206. и 1208. године, када је изабран да врши дужност студеничког архимандрита, Сава Немањић је заједно са старијим братом Стефаном започео изградњу цркве Вазнесења Господњег у Жичи.

Избор места за изградњу манастира Жича био је сврсисходан и нимало случајан. Близина манастира Студенице и простор североисточног дела тадашње државне територије пружали су довољно разложне аргументе да се будуће средиште Архиепископије подигне на „заклоњеном месту”. Налазећи се између Рашке епархије и

⁶³⁴ М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи...*, 252.

⁶³⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970, 191.

⁶³⁶ Исто, 192.

северне границе према Угарској, грубо узев, између речних долина Ибра и Велике Мораве, Жича је била грађена на самом граничном појасу православља и истовремено у једном од најплоднијих и густо насељених делова државе, који ће чинити језгро манастирског властелинства.⁶³⁷

Као студенички архимандрит, Сава се у потпуности посветио ктиторској делатности, организујући изградњу храмова у српској земљи. Где се није могло градити од камена, наређивао је да се сагради од дрвета, тако да је „Савина делатност имала за циљ потпуну християнизацију српског народа, и у том погледу учинио је много више него што је за достојанство архимандрита било предвиђено”.⁶³⁸ Укратко, неуморно ангажовање најмлађег сина Стефана Немање на пољу црквеног градитељства, у првим деценијама XIII века, створило је контуре будуће аутокефалне Архиепископије са мрежом епархија које ће ући у њен састав после 1219. године. „Дом Спасов, звани Жича” грађен је полако и стрпљиво, као круна заједничких намера Стефана и Саве да се изборе за признање суверенитета државе и самосталност цркве. Иако се можда чини да је изградња манастира споро напредовала⁶³⁹, мора се поћи од чињенице да је план студеничког архимандрита био не само да Жича постане средиште Архиепископије, већ да постане и центар једне од новостворених епархија. То се могло постићи само оснивањем бројних храмова који су се налазили у непосредној близини Жиче.

Код оба Савина биографа проналази се истоветни податак, о томе да је током изградње Жиче студенички архимандрит и многе друге цркве подигао и обновио. Доментијан је нешто детаљнији када описује Савину ктиторску делатност: *И друге свете цркве у свима изабраним местима почевши и сврши, и старе утврди, а нове сазда и све постави на сваком добром закону, и пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство..., а где не стиже сатворити цркве, ту постави крст, да се на сваком месту прославља име Божје.*⁶⁴⁰ Иако је Теодосије краћи у излагању, он врло јасно повезује изградњу Жиче и истовремену Савину преданост црквеном градитељству: *Тада почеше зидати и велику цркву Господњега Вазнесења у Жичи, звану архиепископију. Друге многе цркве, мале и велике, сазида Свети, докле је био*

⁶³⁷ С. Ђирковић, *Жича као архијерејско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 13

⁶³⁸ М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи...*, 75.

⁶³⁹ У драгоценом истраживачком раду Милоша Благојевића о *Основним знамењима српских краљева и архиепископском достојанству* наилази се на овакав став. Видети: М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи...*, 75.

⁶⁴⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 192.

архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави.⁶⁴¹ Да је у току зидања Спасове цркве, архимандрит Сава врло активно учествовао у изградњи, посведочили су и Доментијан и Теодосије, приказујући *Чудо о подизању ослабљеног*. Доментијан је и овде хронолошки неодређен јер каже: *А једном, када је био у дому Спасову, у месту званом Житча, и ту беше неки човек, сав ослабљен рукама и ногама, тако да није могао право стати*⁶⁴², док је код Теодосија наглашено да се чудо догодило баш у време зидања манастира: *У неко време дође са самодршцем (Стефаном) да разгледа како зидају архиепископију...Једнога дана изишав, нађе човека ослабљена рукама и ногама.*⁶⁴³ Колико је било важно описати исцелитељски дар Светога Саве, толико је, чини се, код оба састављача *Житија* наглашено место исцељења, јер ће се ту ускоро наћи центар Архиепископије и средиште новостворене епархије.

У периоду између 1217. и 1221. године, манастир Жича је средиште најважнијих догађаја за историјски развој српског народа, нарочито за његово одређење као *другог, новог Израиља*⁶⁴⁴, за његову приврженост Христовом путу и зрелу државотворну идеологију. Задужбина Стефана и његовог брата Саве постаје угаони камен немањићке државе и аутокефалне цркве, јер на том светом месту врши се крунисање Првовенчаног краља, рукополажу се новоизабрани епископи, игумани и презвитери, произноси се молитва и излаже се православна вера и светоотачко предање. За време Савиног архиепископског управљања, Доментијан је потврдио пет догађаја у Жичи у којима је светитељ учествовао. Први се десио после Савиног повратка из Никеје, дакле у 1220. години, када су рукоположени епископи Српске цркве: *И опет оде у дом Спасов, у велику архиепископију звану Житчу... И ту помоливши се по Богом преданом своје обичају, и благословивши сва чеда своја која су ту у дому Спасову, изабра ту од својих ученика богоразумне и богобојажљиве и часне мужеве који могу управљати људе по божаственом закону и по предању светих апостола, и чувати указање светих богоносних отаца.*⁶⁴⁵

⁶⁴¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 205.

⁶⁴² Доментијан, *Житије Светог Саве*, 197.

⁶⁴³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 205-206.

⁶⁴⁴ М. Благојевић, *Срби – избрани народ, О националним и државним интересима у делима Доментијана*, у публикацији *Немањићи и Лазаревићи...*, 115-132.

⁶⁴⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 215.

Други по реду догађај односи се на сабор из 1221. године, када је миропомазан и крунисан Стефан Првовенчани и када је архиепископ Сава изговорио чувени *Синодик православља*. Како је ово био сабор од прворазредног значаја у средњовековној историји Србије, Доментијан је посветио велику пажњу овом догађају: *...И призвавши благовернога брата свога, превеликога жупана кир Стефана, у велику архиепископију, звану Житчу, у рукотворени му манастир, и по заповести небеснога стројитеља и свога добротвора, преосвећени кир Сава сатвори по обичају свеноћно стојање, и двоструко прослави онога који га је прославио... И у богоподобно време сатворивши свету литургију, и после великога исхода свете литургије узевши Свети венац у великом светилишту, венча благовернога брата свога, и помаза га Духом светим на краљевство да се зове самодржавни господар кир Стефан краљ свих српских и поморских земаља...*⁶⁴⁶ Потврђивање државног и црквеног легитимитета, у средњовековном значењу, догодило се управо у Жичи која је узрасла богонадахнутом делатношћу тројице Немањића, Симеона, Саве и Стефана: *...Да од Бога буду венчана сва три помоћника Христова, још у телу бише венчани обилном благодаћу од живота Бога ... И три сатворише на земљи вољу Тројице, отац са два вазљубљена чеда, свети Симеон са богоносним кир Савом, и са њима помоћник божји кир Стефан, првовенчани краљ, сатворивши вољу божју на земљи, јавише се и небесни грађани на небесима.*⁶⁴⁷ Благодарeћи пре свега промишљеној, државоторној политици родоначелника династије Немањића и његових синова, Србија је на жичком сабору 1221. године дефинисала свој статус као важан међународни чинилац у југоисточном делу европског континента.

На црквено-државним саборима у манастиру Жичи из 1220. и 1221. године, када су рукоположени епископи Српске цркве и крунисан краљ Стефан Првовенчани утврђене су и границе новостворених епархија. Архиепископ Сава и краљ Стефан морали су, уједињеним напорима, да ураде огроман посао како би обезбедили економско издржавање епархија, због чега су и створена епархијска властелинства. На основу тада издатих повеља, даровани су и потврђени земљишни поседи и утврђене повластице првим саборним црквама у којима су се налазила седишта епархија.⁶⁴⁸

Пренос моштију Светог краља Стефана Првовенчаног, званог Симон монах, из Студенице у Жичу био је трећи догађај описан код Доментијана: *И опет после неког*

⁶⁴⁶ Исто 227.

⁶⁴⁷ Исто, 227-228.

⁶⁴⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве...*, 33.

времена пренесе га са великим частима у дом Спасов, у рукотворени му манастир, у велику архиепископију звану Жичу, где и данас лежи телом сав неповредим.⁶⁴⁹ Пренос моштију Светог краља морао је да буде пре 1229. године, јер се по повратку са првог путовања по Светој Земљи Сава поклатио братовљевом гробу у манастиру Жичи.⁶⁵⁰ Четврто спомињање Жиче, Доментијан је везао за повратак архиепископа Саве с првог путовања по Светој Земљи: *...И отуда оде у дом Спасов, у велику архиепископију звану Жичу. И ту поклонивши се Спасу своме водитељу и пречистој његовој Матери, и сатворивши упокојену молитву над гробом свога љубазнога брата краља кир Стефана... И добивши мир, сагледа сва своја дела која се творе у дому Спасову.*⁶⁵¹

Најупечатљивији приказ Савиног епархијског управљања на територији архидијезезе, Доментијан је оставио у петом спомињању Жиче: *Преосвећени, пребивајући у великој архиепископији, богогласни и богомисани крманош, управљајући премудрошћу речи цркву божју пресветлу као невесту Христову, хотећи је представити небесном женику и свима правовернима слатку виђењем и красну божаственом премудрошћу, вештинама разума свога постави је пречудну, извајану с обе стране; у њој се срца свих верних исповедише Оцу небесноме, и кроз верне се извести слава Оцу и Сину и светоме Духу.*⁶⁵² И други биограф, Теодосије, говори о Савином ревносном архипастирском раду, управо између два путовања у Свету Земљу: *Потом и сам пропутова по земљи народа свога, све утврђиваше учењем о вери, у свима манастирима предаваше уставе и обичаје иночкога живота да их се држе, како је видео у Светој Гори и у Палестини и у Азији.*⁶⁵³

На основу изворних података код Теодосија и архиепископа Данила II, зна се да је Сава крунисао Радослава и Владислава у Жичи, док је последњи догађај из овоземаљског живота прослављеног светитеља, везан за центар архиепископије, био сабор сазван ради његовог повлачења с црквеног трона и избора новог архиепископа. Теодосије пружа уверљиво сведочанство о чињеници да је у Жичи центар свих политичких и црквених збивања: *Дозва у велику архиепископију, у звану Жичу, благочастивог Владислава краља и његове велике благороднике, и заповеди им да се*

⁶⁴⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 238-239.

⁶⁵⁰ С. Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 12.

⁶⁵¹ Исто, 255-256.

⁶⁵² Исто 259.

⁶⁵³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 263.

много старају о светим црквама, и изабра једнога од ученика својих, Арсенија јеромонаха, за кога испитније знађаше да је украшен безлобношћу и правдом више од других... Овога Свети освети, вршећи свету и божанствену службу са свима епископима. Даде му сву власт коју је примио од Духа светог... Пошто Свети довољно угости у архиепископији самодрица и великаше његове, новог архиепископа и епископе и све који су дошли, измоли од свих молитвама отпуст.⁶⁵⁴ У сачуваним жичким повељама из 1219. и другој, насталој између 1224. и 1227. године, објављене су саборске одлуке по којима су седиште архиепископије, жичко епархијско властелинство и њена посебна епархија добили привилегован положај. Шеснаестом одредбом жичке повеље игумане четири „краљевска манастира”, Студенице, Ђурђевић Ступова, Хиландара и Градца, благословио је архиепископ, а игуманско жезло и целив давао је сам српски краљ.⁶⁵⁵ У претходном члану повеље предвиђено је да жички архиепископ предлаже попове у областима ових манастира и у њима се стара о сваком „духовном исправљању”.⁶⁵⁶ Три одредбе жичке повеље (XIV, XV и XVI), којима се утврђује положај „краљевских манастира” и њихов однос према архиепископу, имале су за циљ да нагласе самосталност ових манастира према епископу надлежне епархије али и специфичну црквену потчињеност архипастиру Српске Цркве, у смислу монашког послушања. То се посебно уочава у делу о предлагању парохијских свештеника и „духовном исправљању” у областима „краљевских манастира”. Будући да су властелинства четири манастира из Немањиног доба заузимала велики део територије, архиепископска надлежност протезала се и на њиховом подручју, али само у погледу избора достојних парохијских свештеника и исправног црквеног живота у парохијама.

Посебну одговорност за рукополагање достојних архијереја Српске Цркве, за парохијско свештенство, „духовно исправљање” у црквеном животу, саветодавну и старечко-руководитељску улогу имао је српски архиепископ Сава, не само када се ради о властелинствима „краљевских манастира” и областима жичког епархијског властелинства, већ и када је реч о целокупној територији тадашње српске државе. О

⁶⁵⁴ Исто, 266-267.

⁶⁵⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 573.

⁶⁵⁶ О XV члану Жичке повеље расправља и Ђоко Слијепчевић, преносећи мишљење Тарановског који је сматрао да су парохијски попови ових манастирских властелинстава „једна врста насељеника, једна врста црквених људи, који су се налазили у патримонијалној зависности од господара земље”.

Види: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 218.

духовном старчеству жичког архиепископа Доментијан говори: *Опет изабра од својих ученика богоразумне мужеве и постави их као протопоне; и опет посла у све крајеве отачаства свога да попуњују недостатке... и опет на њему једином остаде сва тежина његова отачаства, да се он брине о свима духовним и телесним исправљењима.*⁶⁵⁷ Слање изабраних протојереја у све крајеве под јурисдикцијом аутокефалне Српске цркве и њихов мисионарски рад на „духовном исправљању” у тадашњим црквеним областима припадало је архиепископу Сави, пре свега по праву првенства међу осталим епархијским епископима.⁶⁵⁸

Деветим чланом *жичке повеље* утврђено је да се у храму *Спаса нашег* постављају сви краљеви који ће владати овом државом, и архиепископи и епископи и игумани да се овде постављају⁶⁵⁹. Тако је у доба владавине Стефана Првовенчаног и архиепископа Саве, Жичи додељено место крунисања и свечаног проглашења краљева, и хиротонисања црквених великодостојника. Жича је постала истовремено и престоница српских краљева и престо Велике архиепископије српске, или „свети и божаствени престо Светог Саве”.⁶⁶⁰

Период Савиног управљања Архиепископијом и жичком епархијом оставио је неизбрисив траг, јер је манастир тада засијао у пуној лепоти складне архитектонске целине и био централно место подвижништва архиепископових ученика и расадник достојних архијереја. Међу њима се издвојио Арсеније, који је највероватније већ после првог Савиног одласка у Свету Земљу постављен за еклесијарха и манастирског настојатеља, односно управитеља жичке епархије и архиепископског властелинства. У прилог оваквог мишљења говори и архиепископ Данило II: *И видећи да се јаче подвизава у доброразумним и угодним стварима Богу, учини га да буде, еклесијарх велике и саборне цркве архиепископије, тј. Жиче, давши му савршену власт над онима који су у том манастиру, тако да нико није прекршио оно што је он заповедио, и заповеди да се брине и божаственом црквом, која се назива матером многим црквама.*⁶⁶¹ Уочи другог Савиног пута у Свету Земљу, сабор је и званично одлучио да Арсеније постане други по реду жички архиепископ.

⁶⁵⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве...*, 224-239.

⁶⁵⁸ Н. Милаш, *Православно црквено право...*, 331.

⁶⁵⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 572.

⁶⁶⁰ М. Благојевић, *Основна знамења српских краљева*, у публикацији Немањићи и Лазаревићи, 82-83.

⁶⁶¹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, (превео Ђура Даничић) Београд 1988, 160.

Пажљивим проучавањем историјских извора, пре свих Доментијана, Теодосија, Данила II и жичких повеља, може се закључити да је манастир Жича у првој половини XIII века заузимао положај крунидбеног и престоног места српске државе. Све промене на престолу и хиротоније црквених великодостојника биле су везане за Жичу, барем у време архиепископа Саве I и архиепископа Арсенија I. Најмање седам великих литургијских сабрања, са учешћем већине српских архијереја, морало је бити одржано у манастиру Жичи од 1221. до 1234. године: три крунисања, пренос моштију Светог краља Стефана Првовенчаног, сабор уочи првог путовања у Свету Земљу, сабор после повратка у Србију и сабор пред други полазак у Свету Земљу, када је и рукоположен Арсеније за архиепископа.⁶⁶² За време дугогодишње архипастирске власти Арсенија I, може се претпоставити да су одржана најмање четири велика литургијска сабрања у манастиру Жичи: после упокојења архиепископа Саве у Трнову (1236), уочи преноса моштију Светог Саве из Трнова у Милешеву (1237), када је крунисан краљ Урош I (1243) и када је, на почетку друге половине XIII века, донета одлука о оснивању другог архиепископског седишта у Пећком манастиру, дотадашњем жичком метоху.

Чини се да је Жичу, као прекрасно место богослужбеног сабрања, крунисања и радосног прослављања, речима чудесно живописао Теодосије: *А празник је тада био Христа Спаса и Бога нашег, и Свети сврши са свима у цркви свеноћно појање с молбама, па, служећи са свима епископима, и игуманима, и с многим свештеницима свету и божанствену литургију, у време кад треба освећивати, узе за венац одређеног брата великога жупана Стефана к себи у свети жртвеник, у светињу над светињама, и благослови га молитвама и мољењем к Богу, препаса га и украси багреницом и бисером и венча часну главу његову венцем царства... А кад изађоше из цркве, сви седоше за трпезе. Учинише пир врло велики архиепископ и краљ. Благородници, епископи и сав народ весељаху се, а уз то убоги по заповести Светога бејаху довољно обдарени, и тако сви одлажаху да се одморе. Благочастиви краљ неисказаном се радошћу радоваше, не ради венца царског, не ради скупоцене багренице, јер размишљаше да су и они, с многим лепотама овога света, трошни и да пропадају, него што је било сабрано толико мноштво с многих страна, и што су видели како је његова црква красна. О том се више радоваше. Јер он беше ктитор те божанствене велике*

⁶⁶² Ако се имају у виду девети члан жичке повеље, да се у храму Спаса нашег постављају сви краљеви који ће владати овом државом, и архиепископи и епископи и игумани да се овде постављају, и догађаји које описују Доментијан, Теодосије и архиепископ Данило II, онда је сасвим сигурно најмање седам литургијских сабрања одржано у Жичи од 1221. до 1234.

цркве, и својим многим, без броја даривањем беше је украсио: иконама светим, свећњацима и завесама и свима светим сасудима и свим скупоценим изврсним потребама, да је сваки видећ помислио да је земаљско небо и говорио: „Господе, заволах красоту дома твојега”.⁶⁶³ Опис свенародног прослављања краљевог крунисања и завршетка изградње манастира Жиче представља изванредан пример оригиналног сведочења једног монаха о животу средњовековних људи, који се нашим савременицима може учинити потпуно невероватним јер разбија стереотипе о „мрачном средњовековном добу”. У наведеном одломку из *житија Светог Саве*, Теодосије говори да су у сверадној прослави учествовали, не само „благородници” (властела) и епископи, већ и сав народ и „убоги” (сиромашни) „који бејаху по заповести Светога (Саве) довољно обдарени”.⁶⁶⁴ Вазнесењски сабор у Жичи, описан код Теодосија, приказује радост људи тадашњег доба, али и специфичну карактеристику архиепископске престонице у изградњи државно-народног и црквеног јединства.

Премештање архиепископског трона у Пећ, започето још у време Арсенија I, није одузело Жичи значај архијерејског седишта, а у изворима не постоји ниједан податак о укидању жичког властелинства, а још мање о укидању архиепископове архидијецезе. Напротив, у годинама када је Српском црквом управљао Јевстатије I (1279–1286), Жича поново постаје центар архиепископове делатности. У раду Данила II откривају се драгоцене подаци о Јевстатијевом епархијском управљању: „А свету и божаствену цркву, која му од Господа беше поверена, коју зовемо велика архиепископија српска, за њу се неослабно бринуо, у свему добропотребном, и хотећи је показати обилну у сваком довољству, да се од таквог неисказаног богатства и предивне лепоте многе свете цркве, које су под њеном облашћу, испуне свакога именованог богатства”.⁶⁶⁵

Није поуздано утврђено колико је дуго Јевстатије боравио у манастиру Жичи, али се код Данила II проналази податак о „тешкој” и „блаженој” болести која је обузела архиепископа у току његовог дужег боравка у Спасовој цркви. Састављач *Живота краљева и архиепископа српских* забележио је у свом делу следеће речи: *Када је прошло мало неко време живота овога преосвећенога архиепископа Јевстатија... и када је тада био у славној архиепископији, месту званом Жича, ваистину унапред разумеде да*

⁶⁶³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 239-240.

⁶⁶⁴ Том приликом су сиромашни или убоги, како их назива Теодосије, позвани за трпезу љубави (прим Д. Даниловић).

⁶⁶⁵ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 207.

иде из овога света у пренебесни.⁶⁶⁶ Претходно је припремио за своје погребње мраморну раку у „дому Спасову”, и сазвао сабор власти његове духовнога садржања, тј. околних епископа и свечасних игумана и богобојажљивих црнаца (монаха) и свега клира црквенога.⁶⁶⁷ Помен „околних”, односно суседних, епископа пружа необориве доказе о животу жичке архидијецезе као засебне епархијске јединице. Иако не постоји сведочанство о именима епископа из суседних епархија, који су учествовали на сабору и на Јевстатијевој сахрани у манастиру Жичи, може се претпоставити да су тада били присутни рашки, топлички и моравички епископи, као архиејереји из „околних”, епархија, а можда и епископи из зетске, хумске и хвостанске епархије, као архиејереји чије су се области граничиле са архиепископским властелинством.

И после блаженог упокојења архиепископа Јевстатија I, Жича је била место ходочашћа и чудесних исцељења. Архиепископ Данило II наводи чуда која су се десила над Јевстатијевим гробом о исцељењу болесника о сновиђењу жичког еклесијарха и сабору, предвођеном краљем Милутином и архиепископом Јаковом, који су открили свете мошти Јевстатија I. Ослањајући се на вести које пружа Данило II, може се тврдити да је за време архиепископа Јакова (1286–1292) манастир Жича било место ходочашћа гробу архиепископа Јевстатија I и место одржавања црквеног сабора који га је канонизовао. Ипак, у ово време „нашла је велика опасност од подизања рата и не мала узбуна на то свето место”⁶⁶⁸, због чега је архиепископ Јаков заједно са „сабором свештеничким” пренео Јевстатијеве мошти из манастира Жиче у цркву Светих апостола у Пећи. Изворни подаци у *Животима краљева и архиепископа српских* омогућавају дефинисање хронолошког оквира у коме се догодило пустошење Жиче. Уз чињеницу да су се током значајног временског периода Јевстатијеве мошти налазиле у првој престоници Архиепископије, следи и сведочанство да су свете мошти „бригом преосвећеног архиепископа Јакова” биле пренете из Жиче у Пећ. Тако се и може закључити да је до пресељења дошло на крају девете деценије XIII века а најкасније 1292. године.⁶⁶⁹ Сви архиепископи од Јевстатија II (1292–1309) до Данила II (1324–1337) трудољубиво су обнављали порушене грађевине у склопу манастирског

⁶⁶⁶ Исто, 207; Ђоко Слијепчевић је на основу овога закључио „да би ово могло да значи да је његова смрт подуже очекивана и да су се епископи били сакупили и ради сахране”. Видети: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 150.

⁶⁶⁷ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 208.

⁶⁶⁸ Исто, 211. I.

⁶⁶⁹ А. Узелац, *Ко је спалио Жичу*, Браничевски гласник 6, Смедерево 2009, 5.

комплекса. Време краља Милутина и архиепископа Јевстатија II остало је запамћено по „обнављању Жиче али не савршено”⁶⁷⁰, а када је Црквом управљао Сава III (1309–1316) живописана је јужна капела са фрескама, посвећеним Светом архијакону Стефану. Под архиепископом Никодимом (1317–1324) живопис на манастирским зидовима је добио свој некадашњи сјај, али је ипак архиепископ Данило II предузео најобимније радове да Жича заблиста у пуној светлости. Описујући градитељски подухват Данила II, Милоје Васић закључује да је архиепископ „обновио Жичу у савршеној лепоти колико му је било могуће”.⁶⁷¹ Тада је кровна конструкција жичког храма замењена новим оловним покривачем, саборна трпезарија је обновљена и живописана а изграђена је и пространа припрата са катихуменима.⁶⁷² Наведени подаци о градитељској делатности архиепископа упућују на закључак да су, и поред чињенице да је седиште Архиепископије премештено у Пећ, српски првојерарси посвећивали велику пажњу манастиру Жичи и да своју прву престоницу никада нису трајно напустили.

Сусрет између цара Душана и првог српског патријарха Јоаникија, у лето 1354. године, у манастиру Жичи пружа сигурне доказе о важности првог седишта Архиепископије, што се потврђује и потоњим догађајима. У српској држави Лазаревића и Бранковића, манастир Жича је централно место државно-црквених сабора. Први пут, када је 2. марта 1382. године, уз присуство кнеза Лазара Хребељановића и патријарха Спиридона, издата повеља о оснивању манастира Дренче. Убрзо затим, у јесен 1390. или у пролеће 1391. године, у Жичи је одржан сабор који је изабрао Данила III за српског патријарха.

Напади Турака Османлија на територије српске средњовековне државе, довели су до премештања црквених центара и архијерејских седишта у Београд, Жичу, Ресаву (Манасију) и Смедерево. И поред тога што су патријарси и даље столовали у Пећком манастиру, уз манастир Жичу бележе се први пут називи „патријаршија”. Тако је у чувеној *Есфигменској повељи* „По неизреченом милосрђу и човекољубљу... Исуса Христа... деспот Ђурађ милошћу божјом... христољубиви господар Срба са од Бога дарованом... христољубивом господарицом госпођом Јерином... приложио за опскрбу манастирску... од новобрдске царине по педесет литара сребра... Задатом речју и заповешћу... записало се године 6938. (1429) месеца септембра 11. у патријаршији у

⁶⁷⁰ М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 37.

⁶⁷¹ Исто, 38.

⁶⁷² Исто, 38.

Жичи”.⁶⁷³ У лето 1446, две године након обнављања Српске Деспотовине, „у дане благочастивог и христољубивог господина деспота Ђурђа и његових синова... Никодим по милости Божјој патријарх, приложио је књигу великој цркви патријаршије у Жичи”.⁶⁷⁴ Шест година касније, 1452. патријарх Никодим II приложио је књигу „великој цркви патријаршије”⁶⁷⁵, али није забележено да ли у Жичи или у Пећи. Уочи пада Српске Деспотовине под турску власт патријархово седиште било је у Пећи али се поглавар цркве налазио повремено и у „великој цркви патријаршије у Жичи”.⁶⁷⁶ Спомињање „патријаршије у Жичи”, у изворима из времена владавине Бранковића, говори у прилог мишљења да је Жича уз Пећки манастир била потпуно равноправно место боравка српских патријараха и један од центара црквеног живота Српске Деспотовине.

Прекид историјског памћења и постепени заборав вишевековне улоге Жиче везују се за столеће између коначног пада Деспотовине (1459) и обнове Патријаршије (1557), која је од тада заувек пећка.⁶⁷⁷

⁶⁷³ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, (превод Димитрија Е. Стефановића), Београд – Смедерево 1989, 11; Есфигменска повеља објављена је и код: Стојан Новаковић, *Законски споменици ...*, 541-542;

Р. Грујић, *Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа Есфигмену 1429. године*, Гласник Скопског научног друштва 13 (1934), 213-214.

⁶⁷⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, (283) 90.

⁶⁷⁵ Исто, (297), 93.

⁶⁷⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I...*, 182.

⁶⁷⁷ С. Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, (Манастир Жича – Зборник радова), Краљево 2000, 14.

Страдања манастира Жиче у средњем веку

Налазећи се на месту укрштања многобројних путева још од најстаријих времена, прво седиште Српске архиепископије страдало је вековима од многих непријатељских војски. Историја српског народа у великој мери је везана за манастир Жичу, због чега је Свети владика Николај Велимировић и рекао да је „Жича српска прича”. У периодима када су међу црквеним и државним вођама јачали саборност и целомудреност, тада је и историја Жиче била богонадахнута и окрепљујућа. Чим се у српској држави стварала атмосфера мржње, зависти и духовне пустоши, страдала је и Жича. Сама чињеница да је манастир Жича подигнут на темељу поново успостављеног братског помирења и љубави, определила је овакав пут знамените српске светиње.

Наиме 1206/1207. године, када почиње изградња Жиче, Сава Немањић успео је да претходно помири завађену браћу Вукана и Стефана, и да заједно с овим другим постане ктитор будућег седишта Архиепископије. Колико је жички манастир имао важну улогу у стварању самосталне државе и цркве, сведоче догађаји из потоњих деценија. Ту је Стефан Првовенчани примио краљевски венац 1217. године, архиепископ Сава рукоположио прве епископе Српске цркве 1220. године, а 1221. године десили су се можда и најзначајнији догађаји у историји средњовековне српске државе. Миропомazaње и крунисање Стефана Првовенчаног и беседа архиепископа Саве *О правој вери*, представљали су догађаје од прворазредног значаја за институционализацију српске државе и цркве. Жички сабор из 1221. године утврдио је доношење свих важних одлука на државно-црквеним саборима и одредио седишту српске Архиепископије централно место свих каснијих крунисања и рукоположења.

Иако не постоје сигурни изворни подаци, могло би се претпоставити да су први напади на манастир Жичу везани за најезду Монгола из 1240. године, када је простор

целог Балканског Полуострва трпео последице овог снажног освајачког продора. У том времену је највероватније и почела градња утврђења Маглич⁶⁷⁸, који је требало да послужи у одбрани српских граница али пре свега у одбрани манастира Студенице и Жиче. Због неретких напада на манастир Жичу, тадашњи архиепископ Арсеније I одлучио је да на простору жичког метоха, тачније да у другој хвостанској групи архиепископског властелинства код Пећи, подигне храм посвећен Светим апостолима Петру и Павлу. Први наследник Светога Саве потрудио се да живопис цркве Светих апостола у Пећи буде завршен око 1260. године. По специфичним карактеристикама живописа у овом пећком храму, чији су аутори следили узор живописа манастира Жиче али и обрасце јерусалимских храмова на Сиону и у лаври Светог Саве Освећеног могло се наслутити да ће Пећ преузети улогу центра Српске Цркве. Ова црква је крајем XIII века и на почетку XIV века, када је архиепископски трон пренет у Пећ, променила назив у цркву Светог Спаса или „дом Спасов”, чиме се одржавала нераскидива веза са најстаријим седиштем српског архиепископа.

Да је Жича у времену архиепископа Арсенија I била угрожена од непријатељских напада, говори и податак да је српски првојерарх 1263. године тешко оболео и последње три године живота провео у „области велике архиепископије у месту званом Црнча”, тачније у области четврте територијалне групе *Затона* на простору данашњег Бијелог Поља. На основу овога би се могло закључити, да премештање архиепископског трона у време Арсенија I није био „акт одређеног тренутка”⁶⁷⁹, нити је у то време жички манастир био трајно напуштен, као што није било напуштено ни жичко епархијско властелинство.

Најжешћи напади на манастир Жичу уследили су у последњим деценијама XIII века. У периоду владавине краља Драгутина (1276–1282) и краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) на североисточним границама српске државе, у области Браничева господарили су велики противници Немањића, браћа Дрман и Куделин. Заједничком акцијом краља Драгутина и краља Милутина, браћа Дрман и Куделин били су побеђени, а потом је Браничевска област припала Драгутину. Борба српских владара против двојице бугарских великаша није могла оставити равнодушним Татаре и Кумане, који су доминирали у тадашњим бугарским земљама. Убрзо је видински

⁶⁷⁸ Ј. Милићевић, *Маглич, средњовековни град у клисури Ибра*, Београд 1967, 14.

⁶⁷⁹ М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града”, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 348.

кнез, и бугарски великаш, Шишман у служби великог татарског кана Ногаја, предузео напад на српску државу и том приликом стигао све до Хвосна у области Косова и Метохије. У српској историографији се напад на Жичу, из последње деценије XIII века, и њено разарање најчешће приписивало Шишману, Татарима и Куманима.⁶⁸⁰ У временском периоду од 1285. до 1293. године⁶⁸¹, српска држава је била неколико пута нападнута, и у једном од тих напада страдала је и Жича. Бурна збивања везана за манастир Жичу и њено велико страдање могу се везати за временски оквир када су Архиепископијом управљали Јевстатије I (1279–1286), Јаков (1286–1292) и Јевстатије II (1292–1309).

Први архиепископ после Арсенија Сремца, за кога постоји поуздан податак да је дуже боравио у Жичи био је Јевстатије I. На основу казивања Данила II може се претпоставити да је „тешка” и „блажена” болест обузела архиепископа у току његовог дужег боравка у Спасовој цркви. Углавном, архиепископ Јевстатије I упокојио се у манастиру Жичи, да би потом црква Спасова постала место ходочашћа и чудесних исцељења. Казивање Данила II упућује на закључак, да је за време архиепископа Јакова (1286–1292) манастир Жича било место поклоњења гробу архиепископа Јевстатија I и место одржавања црквеног сабора који га је канонизовао. Али у овом периоду „наишла је велика опасност од подизања рата и не мала узбуна на то свето место”⁶⁸², због чега је архиепископ Јаков заједно са „сабором свештеничким” пренео Јевстатијеве мошти из манастира Жиче у цркву Светих апостола у Пећи.

Рушилачки напад на манастир Жичу, у последњој деценији XIII века, предузели су највероватније Дрман и Куделин заједно с четама Татара и Кумана.⁶⁸³ Период архиепископа Јакова је доба када се седиште Српске цркве сели из Жиче у пећки манастир. Ипак, сви архиепископи после Јакова предано су радили на обнови Жиче. Архиепископ Јевстатије II (1292–1309) први је приступио обнови старог седишта своје Архиепископије. Највећи посао био је градитељска обнова храма и живописање Спасове цркве у Жичи. Манастир је био у тој мери опустошен од страних пљачаша да више никада, и после свих обнављања, није повратио првобитни сјај.

⁶⁸⁰ Ст. Станојевић, *Краљ Милутин*, Београд 1925, 7; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 192.

⁶⁸¹ За датирање ових догађаја видети: С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, ЗРВИ XLVI 2009, 333-340.

⁶⁸² Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 211.

⁶⁸³ А. Узелац, *Ко је спалио Жичу*, Браничевски глас 6, Смедерево 2009, 5 – 9 ;

С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века...*, 335.

И Јевстатијеви наследници, Сава III (1309–1316), заједно са краљем Милутином, архиепископи Никодим, Данило II и Јоаникије II били су за време своје архијерејске власти посвећени градитељском и сликарском обнављању Жиче. За време Саве III настале су, уметнички веома вредне, фреске које су радили мајстори познате сликарске радионице краља Милутина. Ови сликари су поновили стари иконографски распоред, величину фигура и сцена светосавског сликарства, остављајући у певницама недирнут првобитни живопис. Најпознатије сцене су: огромно Успење Богородице на западном зиду наоса, повеља Стефана Првовенчаног Жичи, његов и синовљев портрет и ликови Апостола Петра и Павла, изведени на зидовима пролаза испод куле звоника. Данило II је организовао најобимније радове како би Жича заблистала у пуној светлости. Градитељско трудољубље Данила II, Милоје Васић је прокоментарисао речима „обновио је Жичу у савршеној лепоти колико му је било могуће”.⁶⁸⁴ Тада је кровна конструкција жичког храма замењена новим оловним покривачем, саборна трпезарија је обновљена и живописана а изграђена је и пространа припрата са катихуменима.⁶⁸⁵ Изворни подаци, настали после пресељења седишта архиепископије у пећки манастир, сведоче о чињеници да Жича никада није трајно напуштена од стране првојерараха Српске цркве.

У првим годинама Душанове владавине забележено је да су територију око манастира Жича угрожавали амбициозни мађарски освајачи. Наиме, у лето 1335. године, угарски краљ Карло Роберт (1308–1342) напао је северне делове српске државе, али је „био изненађен брзом противакцијом краља Душана, чији су одреди стигли до манастира Жиче”.⁶⁸⁶ И 1339. године, када је Карло Роберт предузео напад на Србију, подстакнут папиним обећањем да ће опростити свима „који буду пошли да се боре „*cum paganis et schismaticis*”⁶⁸⁷, угроженост манастира Жиче је била велика, посебно због карактера папиног позива мађарским витезовима. И наследник Карла Роберта, мађарски краљ Лајош I (1342–1381), наставио је да напада северне области Немањичке државе, али је за српског владара у време конституисања патријаршије и Царства то имало споредан значај.⁶⁸⁸ У време напада римокатоличких витезова, инспирисаних заслепљеном мржњом против „шизматичке” Немањичке државе, можда први отворен

⁶⁸⁴ М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 38.

⁶⁸⁵ Исто, 38.

⁶⁸⁶ Б. Ферјанчић, „Освајачка политика краља Душана”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 515.

⁶⁸⁷ М. Ал. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Горњи Милановац 2002, 39.

⁶⁸⁸ Б. Фејанчић, „Освајачка политика краља Душана”..., 515.

„крсташки поход” против Србије, манастир Жича је, и као најстарије седиште цркве, и као важна стратешка раскрсница путева, место које су бранили одреди краља Душана.

После проглашења патријаршије 1346. године, престоно место првог српског патријарха било је у Пећком манастиру, али од почетка проглашења патријаршије Жича није престала бити архијерејско седиште.⁶⁸⁹ Сигурни доказ пружа забележен сусрет између цара Стефана Душана и патријарха Јоаникија у манастиру Жичи половином лета 1354. године. О томе се овако каже у *Животима краљева и архиепископа српских*: „После неког времена, ђаво, исконски завидник рода човечијега, подиже рат и завист међу царем Стефаном (Душаном) и угарским краљем, И кад је цар Стефан стао на Пакларима (код Рудника) са свима својим војскама, написа и замоли патријарха да дође у Жичу. И кад је патријарх дошао у Жичу, после мало дана упаде патријарх у неисцељиву болест. И сам заповеди да га дигну и однесу у Пећ. И када се тада сабрао сав сабор жички, узеше патријарха и понеше га; и кад је био ношен, престаји се на путу у Полумиру...”⁶⁹⁰ Патријарси из друге половине XIV века све више се окрећу манастиру Жичи, нарочито после освајачке експанзије Турака Османлија на јужне крајеве српске државе.

Обнављање Жиче као старог архијерејског седишта и центра црквених збивања повезано је с чињеницама да у односу на Пећку патријаршију манастир још није био изложен турским нападима, да се налазио у централном делу територија под влашћу кнеза Лазара и да је Спиридон (1379–1389) први патријарх, после Јоаникија, чији је боравак у манастиру јасно потврђен у изворима. Наиме, 2.марта 1382. године, на црквено – државном сабору у манастиру Жичи, у присуству кнеза Лазара и патријарха Спиридона, издата је повеља о оснивању манастира Дренче, задужбине монаха Доротеја и његовог сина Данила.

У време кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића, манастир Жича је место многих црквених и државних збивања, али је издавање Есфигменске повеље деспота Ђурђа Бранковића, 11.септембра 1429. године, „у патријаршији у Жичи” сигурно најважнији догађај.

Све до 1459. године, до коначног пада Српске Деспотовине, живот манастира текао је нормално. Није познато тачно време страдања Жиче у другој половини XV века, али је сасвим сигурно да је због свог топографског положаја и изложености

⁶⁸⁹ С. Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште...*, 14.

⁶⁹⁰ Архиепископ Данило (и настављачи), *Животи краљева и архиепископа српских...*, 288.

пљачкашким нападима страдала више и брже од других. Прве вести о манастиру Жичи, после турског заузимања Србије, односе се на саму средину 16. века, око 1545. године, када су жички монаси Теофило, Иларион и Висарион прешли у Срем и основали манастир Шишатовац. У турским пописима смедеревског санџака из 1572. године, поред села некадашњег жичког властелинства *Ратине, Заклопаче, Рибнице, Горње и Доње Врбе, Замчана, Конарева*, први пут се бележи манастир Жича.⁶⁹¹ У попису из 1540. године уписано је да *село Жича, припада Пожеги*, док је у попису из 1572. године наведено да *манастир Жича код села Крушевице припада Пожеги*.⁶⁹² Десет година пре турског пописа, 1562, смедеревски митрополит Захарије затиче пуст манастир и подиже келије за монахе. Извесно је да турски дефтер из 1572. године настаје у време обнављања црквеног живота у оквирима Пећке патријаршије. Тада је вероватно и у манастиру Жичи обновљен монашки живот, и то од стране калуђера који су основали на Фрушкој Гори манастир Шишатовац.

Пратећи историју манастира Жиче у средњем веку, једноставно се мора поставити питање, како је могуће да такво културно и црквено средиште државе буде запостављено и донекле заборављено у време владавине Турака Османлија? Одговор на ово питање треба потражити већ у средњем веку, јер је и тада Жича због свог положаја често страдала, била напуштана али и обнављана. У вишевековном раздобљу османлијске власти Жича је била вероватно више пута нападана и рушена, али ће од друге половине XIX века поново засијати пуним сјајем.

⁶⁹¹ *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига III, приредио Ахмед С. Аличкић, Чачак 1985. 421-459.

⁶⁹² Исто, 424, 459.

Привредни развој територија Жичке епархије и области Западне Мораве

Међу најплоднијим деловима територија српске средњовековне државе налазили су се област Западне Мораве и Жичке епархије. Већ је од времена великог рашког жупана Стефана Немање и његовог брата Страцимира истакнут значај овог дела немањихке државе. У Жичким повељама, краљ Стефан Првовенчани са сином Радославом, додељује архиепископском властелинству неколико привилегија на основу којих се може пратити развој привредног живота у оквиру жичке епархије.

Када је прилагао манастиру Жичи повластице и земљишне поседе, краљ Стефан Првовенчани имао је пре свега у виду нормално функционисање манастирске економије и његово издржавање од сопствених прихода. У претходном периоду, византијске врховне власти, било је омогућено епархијским епископима да на подручју свог властелинства имају одређени број привилегованих сељака, који су обрађивали одговарајућу површину земље за издржавање епископа, његовог придворног свештенства и епархијске катедралне цркве.⁶⁹³ Језгро територије властелинства ослоњено на речне токове Западне Мораве, Ибра, Расине, Груже и Лепенице, планине, шуме, језера и села у Зети, Хвосну, Јелцима, Затону, Полимљу и непосредно окружење манастира Жиче пружали су широке могућности за несметани привредни развој. Конфигурација земљишта и природни чиниоци „вршили су трајан и постојан утицај на привреду, а посебно на земљорадњу и сточарство”.⁶⁹⁴ После објављивања повеља краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава у жичком епархијском властелинству, које је обухватало педесет и осам села и засеља и осам планина, нашле

⁶⁹³ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 94.

⁶⁹⁴ М. Благојевић, „Основе привредног развитка”, *Историја српског народа II*, Београд 1981, 357.

су се многобројне земљорадничке и друге породице, 217 влашких породица предвођених кнезом и два парохијска свештеника.

Пореска обавеза за издржавање епархијских епископа и њихових дворова у православној цркви био је данак од свештенства и народа, звани *каноникон*. У српским изворима средњег века, изводима канонских прописа и уредаба *каноникон* се обично називао *поповина*, док је у повељама владара обележен као *врховина* и *духовни бир*. Тај основни економски приход убиран је од попова – парохијских свештеника у свакој епархији, према броју кућа, огњишта или димова у свакој парохији, па је зато доцније називан и *димницом*. Заједно с канонским дохотком убирао се и приход од земаља, ораница и других аграрних објеката, које су христољубиви владари и представници властеле поклањали за живота или завештавали после смрти појединим епархијским катедралним црквама.⁶⁹⁵ Даривање великог броја жупа, планина, села и насеља седишту српске архиепископије, где се прикупљао значајан доходак од споменутих пореза, потврђује посебне привилегије из области пољопривреде које је уживао манастир Жича.

Подаци из оснивачких повеља манастира Жиче на посредан начин откривају привредну активност житеља архиепископског властелинства, што представља изузетак у односу на остале епархијске центре из 1220. године, чије оснивачке повеље нису сачуване. Ипак, требало би прихватити закључак да је „већ краљ Стефан Првовенчани, у споразуму са својим братом Савом као првим жичким архиепископом, одмах дао и хрисовуљама утврдио у свакој епархијској катедралној цркви већи или мањи број села и заселака, земаља и винограда, шума и пашњака, рибњака и воденица, са људима – земљерадницима и пастирима, свештеницима и властелом, занатлијама и отроцима, уз многе повластице и имунитете”.⁶⁹⁶ Радослав Грујић је пружио несумњиви доказ за претходну тврдњу, у потврди баштинске повеље краља Уроша I, за властелинство Хумске епархије, коју је издао архиепископ Арсеније I, где се потврђује све што краљ српских и поморских земаља *створи манастиру Светаго Петра апостола јеже в’ Лиму: о сељех и о виноградех, и о људех и о планинах, и о власех и о уставе vsакога закона, и о в’сех вештех створених господином краљем Урошем, јакосе беше првовенчани краљ Стефан створил с’светим првим архиепископом*

⁶⁹⁵ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 93.

⁶⁹⁶ Исто, 95.

*Савоју...*⁶⁹⁷ Из овог одломка се види, да је свако епархијско властелинство, слично жичком властелинству, добило села, винограде, људе, планине и влахе који су били неопходни за издржавање и свакодневне потребе епархија. Из потврде повеље манастиру Хумске епархије јасно произилази, да су све епархије у оквирима својих властелинстава имале богату привредну делатност из области земљорадње, сточарства, рибарства и пчеларства.

У оквирима епархијских властелинстава, као и свих других властеоских поседа, била су села и засеоци земљорадника са свим редовним сеоским „правилама” на шуме – с дрварином и жировином, на пашњаке и воде, са појилиштима као и са специјалним правима појединаца на каменоломе за воденичке жрвње, на вађење глине за грнчарију, потом планински крајеви за летњу и зимску испашу властеоске стоке, са влашким-пастирским катунима на њима.⁶⁹⁸ Реално је претпоставити да су густина насеља, дариваних Жичком архиепископском властелинству, посебно из прве територијалне групе⁶⁹⁹, конфигурација терена и близина речних токова погодовали развоју земљорадње и сточарства, што су била основна занимања њених житеља. Податак о додељивању 217 породица Влаха – сточара манастирском властелинству врло јасно говори о главној привредној активности у оквиру Жичке епархије. Оно што се може уочити код структуре житеља архиепископског властелинства је да су они, било да је реч о власима који су поименично додељени архиепископији у Жичи 1220. године, или о онима који се у десет приложених жупа споменути као „сви власи сије краљевске државе”, „одражавали претходну поделу између претежно земљорадничког и претежно сточарског становништва, између жупе и катуна”.⁷⁰⁰ Иако су се земљорадници бавили сточарством као допунском, али често и као обавезном делатношћу, јер су тако обезбеђивали сточне запреге, одређене количине меса, млека, млечних производа, вуне, крзна и коже, сточарство је на територији Жичког властелинства представљало главно

⁶⁹⁷ Исто, 96.

⁶⁹⁸ На територији епархијског властелинства налазили су се и уљаници или пчелињаци, са породицама нарочитих уљара – пчелара, који су се бринули специјално за продукцију меда и воска, потом рибњаци са рибарима, који су имали нарочити значај у средњовековно доба;

Видети: Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 96-97.

⁶⁹⁹ Видети поглавље о *Границама и територији жичке епархије, манастирског властелинства и области Западног Поморавља од 13. до 15. века*, 43-46.

⁷⁰⁰ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2003, 199.

занимање. Већина становника се и овде, као у већем делу тадашње Србије, определила за узгајање стоке а не за обраду земље.⁷⁰¹ О примарном положају сточарства на подручју властелинства манастира Жиче сведоче и називи села *Свинци* (по узгоју свиња), *Конарево* (по узгоју коња) и *Сирча* (по узгоју крава и оваца), позната надалеко по производњи сира.

Простирање архиепископског властелинства на пет територијалних група, значајно удаљених од центра Архиепископије, такође потврђује закључак о сточарству као приоритетном занимању, посебно ако се има у виду да су се у оквиру поменутог властелинства налазиле три групе планина. Северозападно од Горске жупе и северно од града Никшића, у данашњој Црној Гори, српски краљ је даривао Архиепископији планине Спори, Ноздри и Јаворје с Лукавицама.⁷⁰² Чињеница да су у подручју Зете додељене четири планине и три села, од којих једно на обали Скадарског језера, указује на то да је зетска територијална група снабдевала жички манастир важним сточарским и рибарским производима, иако овај простор није имао прворазредну улогу у одржавању жичког епархијског властелинства. Тако се у селу *Плавница*, на обали Скадарског језера, налазила стратешки важна станица за увоз и извоз пољопривредних производа и снабдевање манастира. Из села Плавнице у манастир Жичу допремани су со и сува риба, а из централних делова епархијског властелинства у ово место су ради даљег извоза стизали кожа, рогови и руда.⁷⁰³ Територијално присуство Жичке архиепископије у областима *Зете* и *Горске Жупе*, ма колико се чинило незнатно и симболично, било је пре свега одређено практичним потребама манастира.

У другој групи у Хвосну, у данашњој Метохији, краљ је поклатио планину Слато Поље с Тмастим Гвоздом, док су се у трећој групи, недалеко од манастира Жиче налазиле планине Жељин, Брезна и Котленик. Осам планина у шест територијалних целина архиепископског властелинства предодредили су позицију сточарства као најважније гране привреде у првој половини XIII века. Сасвим је сигурно да су сточарство и земљорадња, све до доласка рудара Саса и стварања градова као центара трговине и занатства, представљали примарне привредне активности становништва на простору жичког властелинства. Распрострањеност утврђења и градова на територији Западне Мораве и Жичке епархије, међу којима су најважнији Градац (данашњи Чачак),

⁷⁰¹ М. Благојевић, „Основе привредног развитка”..., 364.

⁷⁰² Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 572;
Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1954), 163.

⁷⁰³ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*..., 168.

Острвица, Борач, Честин, Маглич и Козник, говори у прилог снажног привредног развоја у овим областима.

У оквиру земљорадње, виноградарство је било посебно заступљено на просторима манастирских поседа. Виногради су чинили значајне површине на земљишним поседима Студенице, Жиче и Милешеве. У долини Западне Мораве виноградарство је било најзаступљенија грана пољопривреде. Узгајање винове лозе и проширивање виноградарских засада нису били могући без већег броја виноградача, што указује на повећање густине тадашњег становништва али и присуства већих потрошачких центара, најпре насеља градског типа.⁷⁰⁴ Тако се виноградарство у чачанском крају помиње у време краља Милутина, када је краљица Јелена, управљајући у Приморју, Зети, Требињу и на горњем Лиму и Ибру, издала 1289. године повељу Дубровчанима којом им је потврдила поседовање винограда у граничном појасу. Те винограде су они користили и за време њеног мужа, краља Уроша I (1243–1276), а повељу је краљица издала дубровачким посланицима на Котражи.⁷⁰⁵ Градац Моравски, или данашњи град Чачак, такође је познат у средњем веку као виноградарски крај. У својој првој општој повељи Хиландару, краљ Милутин је између осталог даривао манастиру у *Лозници, у Мораве, виноград*. Село Лозница је и добило име по виноградарској делатности својих житеља. Цар Стефан Душан потврдио је 1355. године и поново набројао прилоге краља Милутина, међу којима и горе наведени „у Морави, у Лозници виноград”.⁷⁰⁶

Од времена краља Уроша II (1243–1276) у српској држави долази до развоја рударства, благодарећи доласку немачких рудара Саса. Жичке повеље на посредан начин потврђују да је и пре доласка Саса било рударске делатности у крајевима који су ушли у састав архиепископског властелинства. Даривање развијених и богатих села седишту Архиепископије требало је да омогући манастиру економску независност и материјално издржавање. Села „Гвочаница с Пупавницима” додељена су манастиру ради снабдевања потребним производима од метала, пре свега гвожђа. *Гвочаница*, идентификована као данашње село Гокчаница⁷⁰⁷, највероватније је даривана Жичи због рударске и занатске производње. Ово село се налази на обронцима планине Копаоник,

⁷⁰⁴ М. Благојевић, „Основе привредног развитка”..., 363.

⁷⁰⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици* ..., 431; А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 64–65.

⁷⁰⁶ Исто, 66.

⁷⁰⁷ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*..., 150.

у чијој је близини Плана, Запланина, Бело Брдо, Рудњак и Трепча, где је изузетно било развијено рударство. Простор Копаоника и крајева који гравитирају овој планини у средњем веку су представљали најразвијенију рударску област. Недалеко од десне обале реке Ибра налазило се место **Плана** у чијој је близини пронађено неколико материјалних остатака средњовековног рударења. Плана је у периоду од 1346. до 1415. била знаменита дубровачка колонија одакле се трговало са Рудником, Сребрницом, Крушевцем, Трговиштем (данашњим Новим Пазаром) и Трепчом.⁷⁰⁸

Да је област Гокчанице била богата рудним благом, сведоче и, до наших дана, сачувана рударска окна, остаци шљаке и топоними као што су Металица, Заступље, Рудњак и Цеовиште.⁷⁰⁹ И први турски дефтери такође потврђују да је у Гокчаници била развијена рударска делатност. Крајем XV и почетком XVI века, рударство је доживело успон, а Гокчаница је припадала познатом рударском центру Плана, где је по проценама Василија Симића живело између 10.000 и 15.000 становника. Пут који повезује ова два места несумњиво доказује да је руда превожена из Плана и прерађивана у Гокчаници. У турским пореским документима (дефтерима) из 1490. године помиње се „вилајет рудника Гошчаниче” а нешто касније и рудник Гошћаница. Како закључује и Милољуб Арсић, врхунац развоја рударске привреде ове области је период Српске Деспотовине и рани период турске владавине.

Брсково је један од првих рудника који се развио у држави Немањића. Организација рударског насеља у Брскову била је позитиван пример потоњим рударским насеобинама, међу којима се у последњим деценијама XIII века издвојио Рудник на истоименој планини. Како су обронци Рудника улазили у најсеверније крајеве Жичке епархије и области Западне Мораве, тако се може објаснити и убрзан развој привреде и утврђења на овој територији. Главна налазишта сребра, бакра и олова лежала су око Великог и Малог Штурца, а сама насебина у долини Јасенице, док је подигнута тврђава Острвица требало да брани рударско насеље.⁷¹⁰ На простору од неких 16 км², око Великог и Малог Штурца, налазили су се трагови старе рударске делатности. Сигурно је да су, ускоро после Брскова, Саси експлоатисали и Рудник, који

⁷⁰⁸ Зборника Константина Јиречека I, К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Београд 1959, 266.

⁷⁰⁹ Студиозна проучавања области Гокчанице врши Милољуб Арсић, историчар Архива у Краљеву. У нашем раду, када је реч о селу Гокчаници, преузели смо његове најважније истраживачке резултате, видети: М. Арсић, *Гокчаница*, Краљево 2014.

⁷¹⁰ М. Благојевић, „Основе привредног развитка”..., 370.

се од 1296. године, па до пропасти српске државе, неколико пута спомиње у историјским изворима. Поред експлоатације сребра, бакра и олова, у Руднику је постојала, још од времена краља Драгутина, и ковница новца. Богата привредна активност и убрзан развој рударства у областима северних граница епархије Жичке, за време краљева Драгутина и Милутина, говори у прилог тврдње да је Жича сачувала значај првог седишта Архиепископије и у периоду када су архиепископи били везани за Пећки манастир. У другој половини XIV века ковница на Руднику је израђивала новац жупана Николе Алтомановића, а потом и најдуже радила од свих ковница средњовековне Србије.⁷¹¹ У периоду деспота Стефана Лазаревића (1402–1427), Србија је доживела врхунац у развоју рударства и трговине. Тада се у дубровачким изворима први пут јавља град Чачак, као средиште богате пољопривредно – сточарске територије. Чачак је настао недалеко од манастира Градца, као духовног центра овог краја, али и тридесетак километара раздаљине од Рудника, као важна караванска станица.

Граница између средњовековних жупа Мораве и Борач, а у каснијем турском времену могуће да се протезала између нахија Лепенице и Мораве, водила је од реке Мораве преко гребена планине Котленика, Мариног брда, Оштрице, Буковика, Растовљака и Црног врха до подручја планине Рудника и Островице. Обласни господари борили су се у овом крају, између три жупе (Борач, Лепеница и Морава), баш око рудног богатства. У области Лепенице деспот Ђурађ Бранковић је, 1428. године, потврдио челнику Радичу Поступовићу „село Грдши и село Саси”. Име Саси сведочи да је у области Лепенице сигурно било рударске делатности.⁷¹²

Село „Грдши” је данас село Градац североисточно од Крагујевца, названо по рушевинама града Градац на Јеринином брду у Донићкој махали⁷¹³, док село Саси више не постоји. На основу сачуване рударске топонимије, село Саси било је код села Вињиште, југозападно од Крагујевца, на Милићском потоку. Вињиште се може довести

⁷¹¹ М. Динић, „Област Централне Србије у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 61-62 ; Недалеко од Рудника налазио се и мањи рударски центар по имену *Сеоца (Селца)*, где се спомиње Дубровчани. Око 1413. године Сеоца су имала своју царину, независну од рудничке, која је издавана под закуп од педесет литара сребра или 1000 перпера годишње.

⁷¹² М. Динић, „Област Централне Србије у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку...*, 58-59.

⁷¹³ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 209.

у везу са називом за средњовековну топионицу **Вигањ**, а у близини се налази и потес **Руне**, што је стари назив за рударско окно.⁷¹⁴

У време Српске Деспотовине, посебно за владавине деспота Стефана Лазаревића (1402–1427) и деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456), подручје северних делова Жичке епархије и области Западне Мораве били су под снажним утицајем великог челника Радича Поступовића. Као обновитељ манастира Кастамонита на Светој Гори, велики челник Радич био је ктитор манастира Враћевшнице, у рудничком крају, и манастира Благовештења у Расини. Један од најмоћнијих великаша Српске Деспотовине држао је многобројна села, тргове и руднике, а деспот Ђурађ му је 1428/1429. године потврдио повељом вечну баштину у којој се између осталог наводе и „у Горњој Мораве село Обрв, Лесковља, Платов, Јабучје, три селишта пуста: Ковачи и друга Лесковица и Бражице...”.⁷¹⁵ У овом подручју данашњих чачанско-краљевачких села Обрве, Тавника, Бечња, Лађеваца и Опланића⁷¹⁶ била је у XV и почетком XVI века богата пољопривредна делатност, о чему сведочи и сумарни попис смедеревског санцака из 1525. године са подацима о порезу на пшеницу, јечам, зоб, раж, просо, конопљу, кошнице, купус, лук, бостан, сено, свиње, дрварину, бурад, ширу и млин.⁷¹⁷

Сточарство, земљорадња, рударство и трговина били су у средњовековно доба главне привредне гране, које су допринеле снажном развоју територија Западне Мораве и Жичке епархије. Материјални трагови у селима, утврђењима и рудницима, насталим у овом времену, сачували су се до наших дана, пружајући несумњиве доказе о успону државе у периоду Немањића, Лазаревића и Бранковића. Значај манастира Жиче и властелинства које је било под управом архиепископа, огледа се поред осталог и у цивилизацијском и културном напредовању крајева српске државе, где су се убрзано развијали градови, утврђења, тргови и путеви који су их повезивали. Близина манастира Жиче и манастира моравски Градац морала је да утиче на економски и културни развитак територија које су им гравитирале. После Косовског боја и померања центра српске државе према северу и северозападу, ови крајеви су доживели

⁷¹⁴ Исто, 210.

⁷¹⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 333- 337.

⁷¹⁶ Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...* 204-205.

⁷¹⁷ А. Аличкић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, Чачак 1984. књига I, 114; 455: књига II, Чачак 1985, 94; 293 Г. Томовић, *Жупе у средњовековној српској држави...*, 205.

још већи привредни замах који ће и у првим деценијама османлијске власти допринети очувању српских насеља.

Утврђења, градови, тргови и путеви на територији Жичке епархије и области Западне Мораве

Подручје српске државе, где се од 13. века простирала епархија Жичка, области архиепископског властелинства и Западне Мораве, било је покривено још од античког периода утврђењима која су чувала један од најважнијих путних праваца на Балканском полуострву. Успостављањем аутокефалне Српске Цркве и стварањем епархијских и манастирских властелинстава, утврђења на поменутој територији добила су поново велики значај. На потезу између планине Рудник и утврђења Островице, на северу, до утврђења Брвеник, на југу, и између манастира Градац Моравски, на северозападу, и утврђења Козник, на југоистоку, налазиле су се територије дароване седишту прве српске архиепископије.

Постојање *града* који се додељује територији властелинства први пут је потврђено у Жичкој оснивачкој повељи. Иако је Божидар Зарковић изнео став да „за све време постојања српске средњовековне државе није било примера да је неко градско насеље приложено манастиру или цркви”⁷¹⁸, у повељи првог седишта српске архиепископије наводи се да је Жичи дарован *Љутоглави с градом* у области пећког метоха.⁷¹⁹ Удаљено око десет километара источно од Пећи⁷²⁰, село *Љутоглави с градом* је вероватно било највеће урбано насеље у хвостанској групи архиепископског властелинства, из којег се касније развио и град Пећ. Значај друге хвостанске групе села жичког властелинства произилази из положаја ове области која је већ после 1220.

⁷¹⁸ Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, (у рукопису у библиотеци Филозофског факултета – група за историју) Београд 2012, 138-140.

⁷¹⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 571.

⁷²⁰ Г. А. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV (1954), 161-162.

године додељена Архиепископији, где су се налазили тргови и први забележени *град* у једној манастирској повељи.

За манастир Жичу и њеног архиепископа утврђени град **Маглич** у ибарској долини имао је необично важну улогу. Једна од најбоље сачуваних средњовековних тврђава налази се на путу између царске лавре Студенице и седишта Архиепископије у Жичи.⁷²¹ Претпоставља се да је град Маглич израђен убрзо после монголске провале 1240. године. Након продора Монгола на Балканско полуострво и простор српске државе, уследило је, највероватније, још неколико непријатељских напада и пустошења, због којих је било неопходно започети изградњу овако великог и масивног фортификацијског објекта. Маглич је представљао у овом временском периоду главну брану северне границе, нарочито у периоду када се српска држава ширила према југу. Утврђење је од 13. века служило као посебно заштићено место архиепископског средишта у Жичи, али и као повремена резиденција српских архиепископа. На стратешки важном месту, где река Ибар вијуга и одакле се пружа изванредан поглед на клисуру, Маглич је саграђен на платоу узвишења. Са три стране је тврђава је окружена стрминама а са четврте стране је пресечена вештачким ровом у стени. На тој страни подигнута је и главна донжон – кула, док се на осталим странама уздиже још седам четвртастих кула.

Саграђен укосом у односу на „палату”, од градског платна око 2,5м, налазио се главни храм посвећен Светом Ђорђу, који је у средњем веку посебно поштован као „саборац и заступник пред Господом”. Црква, изграђена једним делом и у стени, имала је знатно издужен облик који је још више био наглашен каснијим доградњом ексонартекса, вероватно подигнутог на иницијативу архиепископа Данила II (1324–1339). Између донжона и цркве Светог Ђорђа пронађени су остаци дрвених објеката привредног карактера, с делом пећи зидане од сиге. До наших дана извршена је конзервација цркве Светог Ђорђа и свих кула.

Житије архиепископа Данила II пружа сигурну потврду да је Маглич подигнут још у XIII веку. Угледни црквени великодостојник добио је на управу овај град, највероватније од краља Милутина, како би у њему чувао ризницу архиепископије. Близина Маглича манастиру Жича и боравак архиепископа Данила II у овом утврђењу,

⁷²¹ О утврђењу Магличу видети: А. Дероко. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 125; Ј. Милићевић, *Маглич, средњовековни град у клисури Ибра*, Београд 1967. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља* – према писаним изворима – редактор Синоша Мишић, Београд 2010, 176.

недвосмислено потврђују мишљење да прво седиште архиепископије никада није изгубило значај престоног места српских архиепископа. У Магличу је Данило II саградио прекрсане палате, а већ у то време је постојала црква Светог Ђорђа у којој је вредни српски архиепископ *поставио божаствени закон*. Црква Светог Ђорђа живописана је изгледа у време архиепископа Данила II, али су остаци живописа више него оскудни. Очувани су, углавном, само делови обојених, нејасних површина.⁷²²

Утврђени град Маглич је имао важну стратешку позицију и у време Српске Деспотовине (1402–1459), о чему говори и податак да се до наших дана у народу спомиње као град „проклете Јерине”, односно деспотице Ирине Кантакузин која је по свему судећи организовала обнову и ојачање зидина утврђења. Турци Османлије су, успостављајући своју власт у Србији, одредили да Маглич буде седиште једне од нахија којој су припадала углавном села из прве групе Жичког епархијског властелинства.

На северним странама Жичког властелинства и области Западне Мораве уздиже се утврђење Острвица или **Островица** (*Острѣвица, Остравица острѣица, островица*)⁷²³, саграђено недалеко од данашњег места Рудника. Тврђава је подигнута на уским заравнима суседних врхова. На пространијем и вишем платоу сазидан је Велики град, а на нижем врху Мали град. У доњем подграђу, на локалитету *Металка* пронађена је и једнобродна црква са остацима живописа. Близу цркве откривена је и некропола с надгробним споменицима у виду грубо тесаних камених плоча. Подизање Островице требало би везати за отварање рударског насеља на планини Рудник, али први помен овог утврђења датира из 1323/24. године, после смрти краља Милутина, када су се у њега склонили дубровачки трговци из оближњег Рудника.⁷²⁴ Једна од најважнијих колонија дубровачких трговаца био је Рудник, одакле су Дубровчани извозили стоку, сир, кожу дивљачи, вуну, мед, восак и непрерађене метале а увозили со и тканине. Трговци су робу најчешће превозили на теглећој марви, односно на коњима, мазгама и магарцима, ретко и на колима јер су путеви из римског доба углавном пропали. Једном речју то је била караванска трговина.⁷²⁵

⁷²² Ј. Милићевић, *Маглич, средњовековни град у клисури Ибра*, Београд 1967, 55.

⁷²³ О Островици видети: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 131; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља* – према писаним изворима – редактор Сениша Мишић, Београд 2010, 207 - 208.

⁷²⁴ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији...*, 131.

⁷²⁵ Зборника Константина Јиречека I, К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Београд 1959, 272-273.

Руднички крај се спомиње у борбама између Срба и Мађара (1335, 1354 и 1359). Од 1367. године Острвица је била у рукама жупана Николе Алтомановића, а од 1373. године град је био под влашћу кнеза Лазара Хребелјановића. У пролеће 1398. године војвода Никола Зојић је, бежећи од Стефана Лазаревића, заједно са женом и четири ћерке пронашао уточиште у Островици, тако што је с њима примио монашки чин. Острвица је први пут пала под турску власт 1438. године, а коначно су Османлије заузеле тврђаву и руднички крај 1458. године. За време османлијске власти регије Смедеревског санџака биле су укључене у административну област или кадилук (казу) Брвеник, у чијем се саставу налазила између осталих нахија Острвица. Становници утврђења или *кулукчије* нису плаћали ни харач ни испенџу, али су убрзо подлегли овој обавези и припали тимару диздара Островице. У вароши су у то време пописане 52 српске куће а варош је имала и свог кнеза.⁷²⁶

Благодарећи насељу **Градац**, област Западне Мораве се у средњовековном периоду развија још од периода византијске власти. Најстарија археолошка налазишта о животу Срба на овом простору откривена су на локалитету Кулина под Кабларом и датована су у 10. односно 11. век. У изворима се Градац први пут спомиње у повељи цара Василија II, а крајем XII века као седиште удеоне кнежевине којом је управљао кнез Страцимир.⁷²⁷ Између 1172. и 1190. године кнез Страцимир је саградио манастир у Моравском Градцу, посвећен Пресветој Богородици. Тај храм ће нешто касније постати седиште Градачке епископије и митрополије. Поред средишта епископије, на караванском путу за Рудник, развило се и градско насеље названо Чачак, у изворима с почетка XV века. У дубровачким историјским изворима из 1408. године, први пут се наводи име Чачак који је у то време представљао центар богате пољопривредно – сточарске територије. Налазећи се на једном од најважнијих караванских путева којим су путовали трговци од Рудника према Дубровнику и обратно, Чачак је постао у време Деспотовине један од водећих тргова. Када су Турци – Османлије освајали Србију, Чачак је претрпео велика страдања, о чему сведочи и податак из турског дефтера из 1476. године по коме је некадашњи град имао свега десет кућа.⁷²⁸

⁷²⁶ *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља...*, 207-208.

⁷²⁷ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку* „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993, 57-62.

⁷²⁸ *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља...*, 89.

Утврђење које се везује за истоимену жупу на територији Жичке епархије је град **Борач** у грузанском крају. Материјални остаци средњовековног града (градњ Борчъ, Борачъ, castrum Borich) налазе се на Борачком кршу, код села Борча у Доњој Грузи, између Мале реке, Борачке реке и потока Бубана.⁷²⁹ Утврђење средњовековног Борча имало је издужену основу, пружајући се правцем североисток – југозапад у дужини од око 150 метара и највећом ширином од око 70 метара. Делимично је сачуван јужни бедем, саграђен на самом врху стене, док се бедеми на северозападној и на западној страни налазе на страни земљишта које није каменито због чега се и данас виде остаци средњовековних фортификација. У југозападном делу утврђења, посебно неприступачном, сачувани су остаци куле неправилне кружне основе. Недалеко од ове куле пронађени су остаци цркве, димензија 2,5x5,5м, чији су зидови обложени тесаницима сиге, што указује на њену репрезентативну намену. Као жупа Борач се помиње већ у Жичким повељама, а као утврђење, удаљено око десет километра од данашњег Кнића, помиње се 1389. године када су га заузели Мађари предвођени Жигмундом. Деспот Стефан Лазаревић објавио је 1405. године повељу „у славном граду Борчи”⁷³⁰, док је 1427. године боравио у свом двору, селу Бело поље, северозападно од Борча. Султан Мурат II је 1438. године разрушио Борач, да би после обнове Деспотовине 1444. године град био враћен деспоту Ђурђу Бранковићу. Коначно су Турци заузели град Борач 1458. године, када и утврђење Островицу.

Друго утврђење, близу познатијег Борча, је град **Честин**.⁷³¹ Материјални остаци утврђења Честин (castrum Chestyn, Chezthyn, Czestyn) налазе се недалеко од варошице Грузе, на брду Градини, изнад села Честина и ушћа Божанске реке у Честинску реку, леву притоку реке Грузе. Основа утврђења је у облику неправилне елипсе, што се може уочити и код Сребрнице код Рудника, Јерининог града код Пајсијевића у Грузи и на Градини код Ђурђевца на Руднику. Честин се помиње у једном оштећеном надгробном натпису неименованог властелина, али је сигуран податак о утврђењу сачуван у вестима о продору угарске војске у јесен 1389. године. После Никопољске битке (1396), угарска војска је 1397. године заузела Борач и безуспешно покушавала да освоји Честин и Неваде. После тога Честин се више не помиње у изворима.

⁷²⁹ Исто, 52-53.

⁷³⁰ А. Дероко. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији...*, 109.

⁷³¹ *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља...*, 217.

Утврђени град **Козник**⁷³² представља граничну тврђаву Жичког властелинства на југоистоку. На око девет километра од Александровца налази се средњовековни град Козник (Козникъ) који има неправилну основу, са девет кула и зидовима дебљине око метар и по. Нешто пространије северне куле указују на могућност становања у њима. Улаз у град налазио се на североисточној страни, док се у југозападном углу утврђења налазио систем за снабдевање водом. Место Козник први пут је споменуто у изворима 8.августа 1381. године, када је кнез Лазар у овом граду објавио повељу Лаври Светог Атанасија. Као и код већине утврђења из овог времена, и Козник се данас у народу назива „Јеринин град”. Ипак, претпоставља се да је утврђење саградио Радич Поступовић између 1413. и 1435. године. Радич Поступовић се у народним песмама спомињао као „Раде Облацић” или као „Рајко од Расине”.⁷³³ Козник се и данас често назива „Расина”, а „на Расини” је деспот Стефан Лазаревић 1405. године издао две повеље Радичу Поступовићу. Козник је типичан жупски град са масивним четвртастим кулама што карактерише моравски стил градитељства. У граду је пронађен и добро сачуван систем за снабдевање водом, а јужно од утврђења могу се препознати делови подграђа са остацима једне куле. Град Козник је 1427. године први пут пао под власт Турака Османлија, а од друге половине 15. века нахија Козник се налазила у оквиру Крушевачког санцака.

Територија Жичке епархије била је у средњовековном периоду прекривена мрежом путева на којима су се налазили и важни тргови.⁷³⁴ Од Рудника, на северу, водила су два путна правца према долини реке Груже и даље ка долини реке Ибар. Првим правцем пут је водио у долину Каменичке реке, леве притоке реке Груже, а одатле преко села Кнежевца на Баре, Гривац, варошицу Кнић и град Честин, и коначно преко села Сибнице и Петропоља до манастира Жиче. Други путни правац водио је од Рудника преко села Врбаве, поред села Бело Поље, иначе летњиковца деспота Стефана Лазаревића, потом села Бечевице до града Борча. Од Борча пут је даље водио преко села Пајсијевића и Витковца до седишта архиепископије. Претпоставља се да је овим путем продро и краљ Жигмунд, када је 1389. године освојио и разрушио градове Борач

⁷³² О граду Кознику видети: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији...*, 112; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља...*, 136.

⁷³³ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији...*, 112.

⁷³⁴ О путевима и трговима у средњовековној Србији видети: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, (у рукопису у библиотеци Филозофског факултета – група за историју), Београд 2012.

и Честин. Путујући Србијом у 19. веку, још је Феликс Каниц потврдио постојање путева из античког периода и међу њима пут од града Борча до ушћа реке Груже.⁷³⁵

Од Рудника према данашњем Чачку је водио и један од приоритетних путева у Србији средњег века. По свему судећи, пут од Моравског Градца до планине Рудник постао је после отварања рударског насеља један од најважнијих трговачких путева. На основу Митисеровог описа из 1784. године, сазнаје се да је пут водио из Чачка преко села Љубић.(Luibich), Соколица (Sokollovich), Брђани и Брусница (Brusnicza), потом прелазео реку Деспотовицу, чијом је долином преко Мајдана (Maydan) стизао до Рудника.⁷³⁶ Како се Бресница као трг спомиње још у Жичкој повељи из 13. века, важан пут водио је и од „старог Краљева” преко Бресничког атара до планине Рудник. Сви ови путни правци према седишту прве српске архиепископије указују на значај територије жичке епархије. Ту се налазила раскрсница свих путева који су водили према центру српске државе и путева којима су трговачки каравани саобраћали према приморским центрима, какви су били Дубровник и Котор.

Путни правац, који је, без сумње, представљао најпрометнију саобраћајну трасу за Жичко архиепископско властелинство, водио је од манастира Жиче ибарском долином до метоха у Хвосну, тачније до Пећи где се налазило седиште српских архиепископа и патријараха. Утврђени градови Маглич, Брвеник и Звечан на том путу доказују да је стари римски пут оживео у средњовековно доба, и да је за организацију Жичког архиепископског властелинства, али и свеукупно за државу, био приоритетни путни правац. Овим путем су се кретале највише државне и црквене личности, краљеви, архиепископи, дипломатске делегације, страни освајачи и трговци. Остаци старог римског или „краљевског пута” сачувани су да наших дана у дужини од 10,5м. и 100м, изнад села Церја, села Полумир и Конарева.⁷³⁷ Густа мрежа путева, који су повезивали бројна утврђења, манастире, рударска насеља, тргове и прва градска насеља, сведочи о нарочитој економској развијености и живој привредној активности овог краја. Благодарјећи томе убрзано су се развијали и тргови на територији Жичке епархије.

Међу првим наведеним трговима у средњовековним изворима спомиње се *Брестница с тргом*,⁷³⁸ у жичкој оснивачкој повељи. За Брестницу с тргом, из Жичке повеље, Радослав Грујић сматрао је да се може идентификовати с данашњим местом

⁷³⁵ Ф. Каниц, *Србија I*, Београд 1987, 594-596.

⁷³⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији...*, 104.

⁷³⁷ Исто, 106.

⁷³⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 571

Трговиште, које се налази југоисточно од Бреснице у грузанском крају, односно у жичкој жупи Борач.⁷³⁹ Сам назив *Трговиште* сведочи о чињеници да се у топониму сачувало име централног трга за Жичко властелинство. Доказ о овоме се проналази и у близини села Жичког властелинства *Округла, Сибница, Чрнава и Серча* месту *Брестница* с тргом. У каснијим турским пописима из 1476/78. и 1525. године Бресница и Трговиште се налазе у два различитим нахијама, Морави и Островици.⁷⁴⁰

Поседовање најмање једног трга на територији одређеног манастирског властелинства, говори о томе да су тргови били неопходни за економско издржавање црквених властелинстава. У селима одређеног манастирског поседа занатлије су, после намиривања свих манастирских потреба, продавале своје производе на манастирском тргу где су имали преимућство. Ове занатлије су биле малобројне будући да су се на манастирским поседима налазила углавном паричка, уљарска, виноградарска и влашка села, њихови производи су били аграрног карактера.⁷⁴¹ Због непостојања великих градова у унутрашњости српске државе, тргови су у почетку заузимали водеће место у привредној активности тадашњих властелинских поседа.

Као што се може закључити из наведених података, на подручју Жичког архиепископског властелинства постојали су тргови, градови, утврђења и развијена мрежа путева. Како се седиште Архиепископије померало према југу, тако се и у историјским изворима 13. и 14. века налазило све мање података о животу Жичке епархије. Ипак, развој Српске Деспотовине у XV веку и повратак српских патријараха у Жичу сведоче о континуираном напредовању ове црквене области и стратешки важног центра државе.

⁷³⁹ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII (2), Београд 1932, 102.

⁷⁴⁰ Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, (у рукопису у библиотеци Филозофског факултета – група за историју) Београд 2012, 153.

⁷⁴¹ Исто, 141.

РЕЗИМЕ

Оснивањем Жичке архиепископије, 1219. године, започиње период када српска држава постаје међународно признати чинилац и улази у породицу хришћанских, европских народа. Родоначелник династије, велики рашки жупан Стефан Немања – монах Симеон, и његови синови Стефан и Сава дали су највећи допринос стварању непролазних вредности и богатог наслеђа српског народа. И зато, све до нашег времена, историја манастира Жиче, њене архиепископије и епархије завређује огромну пажњу и интересовање. Да би се приказало ово непроцењиво драгоцену историјско раздобље, треба увек имати на уму промишљање и правилно тумачење историјских збивања, због чега увек постоји реална опасност да се минимизира или преувелича значај Жичке архиепископије.

Настала у времену историјских превирања, на трусном подручју Балканског полуострва где су се од 1204. године конституисале и нестајале државе, Жичка архиепископија била је плод изванредних организаторских способности Немањиних синова, краља Стефана и архиепископа Саве. Подела на једанаест епархија, рукополагање епископа и одређивање граница епархијских властелинстава остварени су у релативно кратком временском периоду. Сукоб латинских и грчких држава, распламсан после Четвртог крсташког рата, освајачке аспирације Угарске и Бугарске према младој држави Немањића, и укратко речено све већи јаз између латинског Запада и грчког Истока, поставили су пред Стефана и Саву тежак задатак. Њихова политичка зрелост и државничка мудрост утемељили су аутокефалну Цркву и респектабилну државну организацију.

Слично конституисању Парламента у Енглеској (1265) и Скупштине сталежа у Француској (1302), тако је и Сабор у манастиру Жичи из 1221. године установио црквено-државну институцију највишег ранга. Прво седиште српске Архиепископије, за време архиепископа Саве I и архиепископа Арсенија I, било је место свих великих сабора на којима су највиши црквени и државни представници одговорно управљали. Период Савиног архијерејства оставио је упечатљив траг, јер је манастир тада засијао у

пуној лепоти складне архитектонске целине и био централно место подвижништва архиепископових ученика и расадник достојних епископа. Све до постепеног премештања седишта архиепископије на југ, у дотадашњи манастирски метох у Пећи, Жича је била и центар Цркве, и центар државе и центар посебне епархије.

Простирање архиепископског властелинства у свим деловима државе, са многобројним жупама, селима, планинама, утврђењима и трговима указује на закључак да је српски првојерарх био личност од највишег ауторитета и да су им владари указивали посебно поверење. На место жичких архиепископа, касније и патријараха, бирани су најчешће хиландарски монаси и искусни епископи, са посебним организаторским способностима и духовним вредностима. Српски владари су поштовали саборне одлуке црквених архијереја, а најбољи пример представља одлука сабора из 1317. године да се за архиепископа изабере Никодим уместо Данила, иначе кандидата краља Милутина.

Од друге половине XIV века манастир Жича добија поново на значају као архијерејско седиште. У време деспота Ђурђа Бранковића први пут се наводи податак о „патријаршији у Жичи” а од пада Српске Деспотовине под османлијску власт најстарије црквено седиште препуштено је тровековном историјском забораву. Једини траг о привременом обнављању монашког живота налази се у турским пописима смедеревског санџака из 1572. године Поред села некадашњег жичког властелинства Ратине, Заклопаче, Рибнице, Горње и Доње Врбе, Замчана, Конарева, први пут се у једном турском дефтеру бележи манастир Жича. У попису из 1540. године уписано је да село Жича, припада Пожеги, док је у попису из 1572. године наведено да манастир Жича код села Крушевице припада Пожеги. Десет година пре турског пописа, 1562, смедеревски митрополит Захарије затекао је пуст манастир и подигао келије за монахе. У време обнављања Пећке патријаршије, вратили су се и монаси у манастир Жичу, и то највероватније исти они који су основали на Фрушкој Гори манастир Шишатовца.

Од овог времена па све до XIX века и обнове манастира коју је започео око 1856. године епископ Јоаникије Нешковић, манастир Жича је запустео и неправедно пао у заборав. Овим радом зато и покушавамо да оживимо прошлост и обновимо слику о непролазној вредности вечне „српске приче”.

SUMMARY

With the establishment of the Žiča Archdiocese in 1219 begins the period when the country of Serbs becomes an internationally renowned actor, and joins the family of Christian, European nations. The founder of the dynasty, the great prefect of Raška, Stefan Nemanja – monk Simeon, and his sons, Stefan and Sava gave the largest contribution to the creation of timeless values and a rich heritage of the Serbian people. And so, even until our times, the history of the Žiča monastery, its Archdiocese and the Diocese deserves great attention and interest. To display this priceless precious historical period, you should always keep in mind thinking and proper interpretation of historical events, which are always needed to avoid the real risk of minimizing or exaggerating the importance of the Archdiocese of Žiča.

It was created at a time of historic turmoil in the turbulent area of the Balkan Peninsula, where there have been both newly constituted and disappearing countries since 1204, Archbishopric of Žiča was the result of the extraordinary organizational capabilities of Nemanja's sons, King Stefan and Archbishop Sava. The division into eleven dioceses, the ordination of bishops and establishing the borders of diocesan land property were all achieved in a relatively short period of time. The conflict of Latin and Greek states (sparked after the Fourth Crusade), conquering aspirations of Hungary and Bulgaria to the young country of the Nemanjić family, and in short - the growing gap between the Latin West and the Greek East, set a difficult task for Stefan and Sava. Their political maturity and statesmanship wisdom founded the autocephalous churches and respectable state organization.

Similar to the constitution of the Parliament of England (1265) and the Assembly of the Estates in France (1302), the convocation in Žiča monastery (1221) established a church-state institution of the highest rank. The first seat of the Serbian Archbishopric, during the time of Archbishop Sava I and Archbishop Arsenije I, was the place of the great Councils which the highest church and state representatives managed responsibly. The period of Sava's archpriesthood left a distinct mark, because that is when the monastery shone in the full beauty of a harmonious architectural whole and had the status of the central place of asceticism of the archbishop's students and a nursery of capable bishops. Up until the gradual

move of the seat of the archbishopric to the south, to the then monastery in Pec appendage, Žiča was the center of the Church, the center of the state and the center of an individual diocese.

The extension of the archbishops' land property in all parts of the country with many parishes, villages, mountains, forts and squares leads to the conclusion that the First Hierarchy of Serbia was a person of the highest authority and that their rulers honored them with especially strong trust. In place of Archbishops, and later patriarchs, of Žiča, the ones selected most often were the monks of Hilandar and experienced bishops, with exceptional capacity for organization and high spiritual values. Serbian rulers respected the decision of the Episcopal Church bishops, and the best example is the decision of the Parliament in 1317, when the title of Archbishop went to Nikodim instead of Danilo, who was the candidate of King Milutin.

Since the second half of the 14th century, Žiča slowly begins gaining back in importance as the Bishop's seat. The time of Despot Đurađ Branković was the first time that the "Patriarchy in Žiča" was cited, and due to the fall of the Serbian Despotate under Ottoman rule, the oldest church headquarters vanishes into a three century long historical void. The only trace of a temporary restoration of the monastic life is in the Turkish census of Smederevo Sanjak, year 1572. This is the first time that that the monastery of Žiča is mentioned in a Turkish defter in addition to the villages of the former land property of Žiča (Ratina, Zaklopača, Ribnica, Gornja Vrba, Donja Vrba, Zamčani, Konarevo). A Turkish census dating from 1540 claims that the village Žiča belongs to the county of Požega, while a census dating from 1572 states that the monastery of Žiča of the village Kruševica belongs to the county of Požega. Ten years before the Turkish census, in 1562, the bishop of Smederevo – Zaharije found the monastery deserted and constructed monastic cells on the spot. At the time of the renewal of the Patriarchate of Peć, The Monastery of Žiča was inhabited with monks once again, who were most likely the same people who founded the Fruška Gora monastery Šišatovac.

From this time, up until the 19th century and the restoration of the monastery, which started in circa 1856, started by the Bishop Joanikije Nešković, the Žiča monastery was abandoned and unfairly fell into oblivion. This is why this paper has come to be; because we are trying to revive the past and rebuild the image of the never-ending value of the eternal "Serbian Story".

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- *Antologija stare srpske književnosti*, izbor i prevod Djordja Sp. Radojicica, Beograd 1960.
- *Византијски извори за историју народа Југославије V и VI*, Издање Византолошког института, Београд 1979–1983.
- Доментијан, *Житије Светог Саве*, Стара српска књижевност I, Београд 1970.
- *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, (превод Димитрија Е. Стефановића), Београд – Смедерево 1989.
- *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, изд. Ћ. Даничић, Загреб 1866.
- *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, *Анали* 7 (1967), приредио Ђорђе Трифуновић.
- *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, приредили Сима Ћирковић, Владимир Мошин и Душан Синдик, Београд 2011.
- Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, (превод Лазара Мирковића) Стара српска књижевност III, Нови Сад – Београд 1970.
- *Косово у повељама српских владара*, Бања Лука – Београд 2000.
- Лазар Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936.
- Miklosich Franc, *Monumenta serbica*, Већ 1858, 11-16.
- Новаковић Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Новаковић Стојан, *Законик Стефана Душана*, Београд 1898.
- Свети Сава, *Сабрана дела*, (приредио и превео Томислав Јовановић), Београд 1998.

- *Стара српска књижевност* I, II, III, Београд – Нови Сад 1970.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, (приредила Љ. Јухас-Георгијевска), Београд 1988.
- Стојановић Љубомир, „*Требник*” манастира *Свете Тројице код Плеваља*, Споменик СКА LVI (други разред 48) Сремски Карловци 1922.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи* I-VI, Београд 1902–1926.
- Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, Београд – Сремски Карловци 1929–1934.
- Стојановић Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927.
- Теодосије, *Житије Светог Саве*, *Стара српска књижевност* I, Београд 1970
- *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига I, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак 1984.
- *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига II, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак 1985.
- *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI века*, књига III, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак 1985.

Литература:

- Бабић-Ђорђевић Гордана, „Разграђавање уметничке делатности и појаве стилске разнородности”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Бабић – Ђорђевић Гордана, „Класицизам у доба Палеолога у српској уметности”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Благојевић Милош, „Идеја и стварност Душановог царевања”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.
- Благојевић Милош, *Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци*, *Историја српског народа I*, Београд 1981, стр. 372-388.
- Благојевић Милош, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља *Жупе у средњовековној српској држави*, (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992.
- Благојевић Милош, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, ЗРВИ XXXVIII 1999/2000.
- Благојевић Милош, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004.
- Богдановић Димитрије, „Преображај српске цркве”, *Историја српског народа I*, Београд 1981, стр.315-327.
- Богдановић Димитрије, „Књижевност у знаку Свете Горе”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Богдановић Димитрије, „Оживљавање немањићких традиција”, *Историја српског народа II*, Београд 1981.

- Богдановић Димитрије, „Српска књижевност после Косова”, *Историја српског народа II*, Београд 1981.
- Васић Милоје, *Жича и Лазарица*, Београд 1928.
- Веселиновић Андрија, *Држава српских деспота*, Београд 2006.
- Веселиновић Андрија, *Чачански крај у средњем веку*, „Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993.
- Вучковић Вељко, „Црква Светог Петра и Павла у манастиру Жичи”, *Рашка баштина 2*, Краљево 1980.
- Гардашевић Благота, *Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године*, Свети Сава – Споменица, Београд 1977, 33-77.
- Грујић Радослав, *Православна српска црква*, Крагујевац 1989.
- Грујић Радослав, *Властелинство манастира Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1925.
- Грујић Радослав, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66, 56 (1926).
- Грујић Радослав, *Азбучник српске православне цркве* (приредио Слободан Милеуснић), Београд 1993.
- Грујић Радослав, *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*, Богословље, Београд 1932.
- Грујић Радослав, *Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа Есфигмену 1429. године*, Гласник Скопског научног друштва 13 (1934).
- Даниловић Драгољуб, *Стари српски поменици*, (рукопис магистарског рада у библиотеци Филозофског факултета – група за историју), Београд 1994.
- Дероко Александар, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- Дворник Френсис, *Словени у европској историји и цивилизацији*, „Клио”, Београд 2001.
- Динић Михаило, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978.
- Динић Михаило, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис III, Београд 1937.

- Дучић Нићифор, *Историја српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана*, Београд 1894.
- Ђурић Ј. Војислав, „Српско сликарство на врхунцу”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Живојиновић Мирјана, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, *Историјски часопис* 24 (1977) 63-71.
- Зарковић Божидар, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века*, (у рукопису у библиотеци Филозофског факултета – група за историју) Београд 2012.
- Ивановић Радомир, *Дечанско властелинство*, *Историјски часопис* 4 (1952–1953), Београд 1954.
- Јанковић Живорад, *Писмена историјска сведочанства о манастиру*, *Православље* 947.
- Јанковић Марија, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Јанковић Марија, *Студенички архимандрит и протосинђел Јован*, *Историјски часопис* (XXXVII) Београд 1991, стр. 205-211.
- Јевтић Атанасије, *Из богословља Светог Саве, Жичка беседа Светог Саве о правој вери*, *Свети Сава- Споменица* (1977), стр. 117-180.
- Јиречек Константин, *Историја Срба I и II*, Београд 1978.
- Калић Јованка, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, *Сава Немањић-Свети Сава* (1979), стр.27-53.
- Калић-Мијушковић Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Кашанин Милан – Бошковић Ђурђе – Мијовић Павле, *Жича, историја, сликарство, архитектура*, Београд 1969;
- Ковачевић Љубомир, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, *Годишњица Николе Чупића* (3), Београд 1879, стр. 356-446.
- Kukuljević – Sakcinski Ivan, *Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. LIX, Zagreb 1881.
- *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља* – према писаним изворима – редактор Синиша Мишић, Београд 2010.
- *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.
- Максимовић Љубомир, „Почеци освајачке политике”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.

- *Манастир Жича*, зборник радова / [приредио Гојко Суботић]. – Краљево : Народни музеј: Завод за заштиту споменика културе, 2000 (Врњачка Бања : Интерклима) – Марић Марија, „Археолошки локалитети на територији жупе александровачке” *Жупски зборник I*, Александровац 2006, 27-44.
- Марковић Василије, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.
- Марковић Оливера, *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, Зборник радова Народног музеја XXV, Чачак 1995, 33-45.
- Милаш Никодим, *Православно црквено право*, Задар 1890.
- Милеуснић Слободан, *Манастири Србије*, Београд 2002,
- Милићевић Јован, *Маглич, средњовековни град у клисури Ибра*, Београд 1967.
- Михаљчић Раде, *Лазар Хребелановић – историја, култ, предање*, Београд 1989.
- Мишић Синиша, *Историјска географија у житијима Светог Саве и Светог Симеона*, (Међународни научни скуп – Свети Сава у српској историји и традицији), САНУ књ. LXXXIX Београд 1998, 93-104;
- Мишић Синиша, *Територијално – управна организација Полимља (XII-XIV век)*, (Научни скуп – Краљ Владислав и Србија XIII века) Зборник радова Историјског института књ.20, Београд 2003, 73-86.
- Мишић Синиша, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, ЗРВИ XLVI 2009, 333-340
- Микић Григорије, *Преглед историје хришћанске цркве – Српска Црква*, Београд 2000; Мошин Владимир, *Правни списи Светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава (1979), стр. 101-128.
- Мошин Владимир, *Св.патријарх Калист и Српска црква*, Гласник СПЦ XXVII, Београд 1946.
- Нешковић Јован, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984.
- Новаковић Стојан, *Село*, Београд 1965.
- Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд 1979.
- Острогорски Георгије, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975.
- Острогорски Георгије, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1978.
- Острогорски Георгије, *О серском митрополиту Јакову*, Зборник Филозофског факултета X-1, Београд 1968.

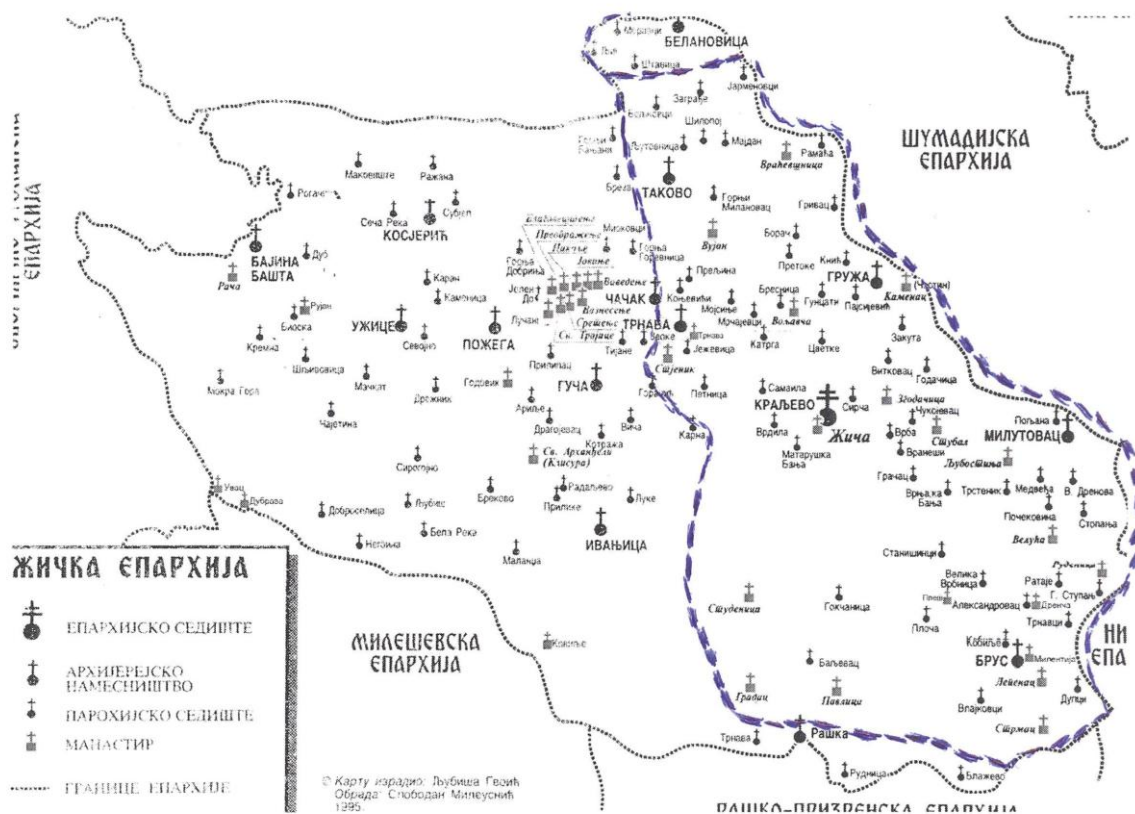
- Павловић М. Драгољуб, *Средњовековне жупе у Западном Поморављу*, Зборник радова Народног музеја Х, Чачак 1979.
- Петковић Р. Владимир, *Спасова црква у Жичи, Архитектура и живопис*, Београд 1911.
- Петковић Р. Владимир, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- Поповић Радомир, *Кратак преглед историје Српске Цркве*, Београд 2000.
- Поповић Радомир, *Архиепископ Данило II и управљање црквом, Архиепископ Данило II и његово доба (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – одржан 1987)*, Београд 1991.
- Протић Милисав, „Под Бањицом црква Жежевица” у *Преглед цркве епархије жичке* 5, Краљево 1937.
- Пурковић Миодраг, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1937.
- Пурковић Миодраг, *Српски патријарси средњег века*, Гласник Скопског научног друштва (XV–XVI), Скопље 1936, стр.303-317.
- Пурковић Миодраг, *Авињонске папе и српске земље*, Горњи Милановац 2002.
- Радојичић Ђорђе Сп., *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва (XXI), Скопље 1940, стр.33-83.
- Радојичић Ђорђе Сп., *Ко је отац Саве II*, Богословље I, Београд 1926.
- Радојичић Никола, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, Глас 179 (1938), стр. 177-258.
- Рајић Делфина, *Црква Светог Николе у Жежевици и манастир Стјеник*, ЗРНМ XXIV, Чачак 1995, 189-204.
- Рајић Делфина – Тимотијевић Милош, *Манастири Овчарско–кабларске клисуре, друго допуњено и измењено издање*, Чачак – Београд, 2012.
- Ристић Владислав, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.
- *Рудо Поље – Карановац – Краљево* (од првих помена до Првог светског рата), Краљево 2000, 33-65.
- Симић Прибислав, *Архиепископ Данило II и црквени уставни у књизи Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991.
- Синдик Душан, *Повеља храму св. Николе*, Историјски часопис XIX, Београд 1972, стр. 67-77.
- Синдик Душан, *Једна или две жичке повеље*, Историјски часопис 14-15 (1963–1965), стр. 309-315.

- Синдик Надежда, *Јежевичко четворојеванђеље*, Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993.
- Слијепчевић Ђоко, *Историја српске православне цркве I и II*, Београд 2001.
- Спремић Момчило, „Почетак владавине Ђурђа Бранковића”, *Историја српског народа II*, Београд 1981.
- Станић Радомир, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима* Богородица Градачка у историји српског народа”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993,
- Станојевић Станоје, *Историја српског народа*, Београд 1926,
- Станојевић Станоје, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас СКА CLIII, Београд 1933.
- Станојевић Станоје, *Свети Сава и проглас бугарске патријаршије*, Глас СКА CLVI, Београд 1933.
- Стојановић Љубомир, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459–63. до 1557. г.)*, Глас СКА, CVI, II разред 61, Сремски Карловци 1923; Споменик СКА LVI, Београд 1922.
- Суботић Гојко, *Трећа жичка повеља*, Зограф 2006/2007 бр. 31, 51-58.
- Тарановски Теодор, *Историја српског права у Немањинској држави I*, Београд 1931.
- Тимотијевић Милош, *Манастир Стјеник под Јелицом – стварна и измишљена традиција*, Годишњак за друштвену историју 3, Београд 2008,
- Томовић Гордана, *Жупе у средњовековној српској држави*, докторска дисертација у рукопису библиотеке Филозофског факултета – група за историју, Београд 2003.
- Трифуновић Ђорђе, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968.
- Ћирковић Сима, „Српске и поморске земље краља Уроша I”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Ћирковић Сима, *Срби у средњем веку*, Београд 1995.
- Ћирковић Сима, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило и његово доба (Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти – децембар 1987), Београд 1991.
- Ћирковић Сима, *Жича као архијерејско седиште*, Зборник радова – Краљево 2000, стр.11-15.

- Ђоровић Владимир, *Силуан и Данило II, српски писци XIV и XV века*, Глас СКА 136 (1929), 41.
- Узелац Александар, *Ко је спалио Жичу*, Браничевски гласник 6, Смедерево 2009, 1-12.
- Ферјанчић Божидар, *Аутокефалност српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава (1979).
- Ферјанчић Божидар, „Освајачка политика краља Душана”, *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Ферјанчић Божидар, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994.
- Хафнер Станислав, *Светосавска црква и Рим у XIII и XIV веку*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (међународни научни скуп 1976), Београд 1979.
- Храбак Богумил, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године „Богородица Градачка у историји српског народа”*, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993.
- Чанак-Медић Милка, „Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке”, (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, одржан новембра 1992), Чачак 1993.
- Чанак-Медић Милка, *Манастир Жича*, Београд 2007.
- Чеврљаковић-Алексић Марија, *Извештај са заштитних археолошких истраживања локалитета Црква Светог Саве*, Завод за заштиту споменика Краљево, 2012.
- Шкриванић Гавро, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис 4, Београд 1954.
- Штављанин-Ђорђевић Љубица, *Један недовољно познати поменик из времена деспота Бурђа Бранковића*, Археографски прилози 9 (1987).

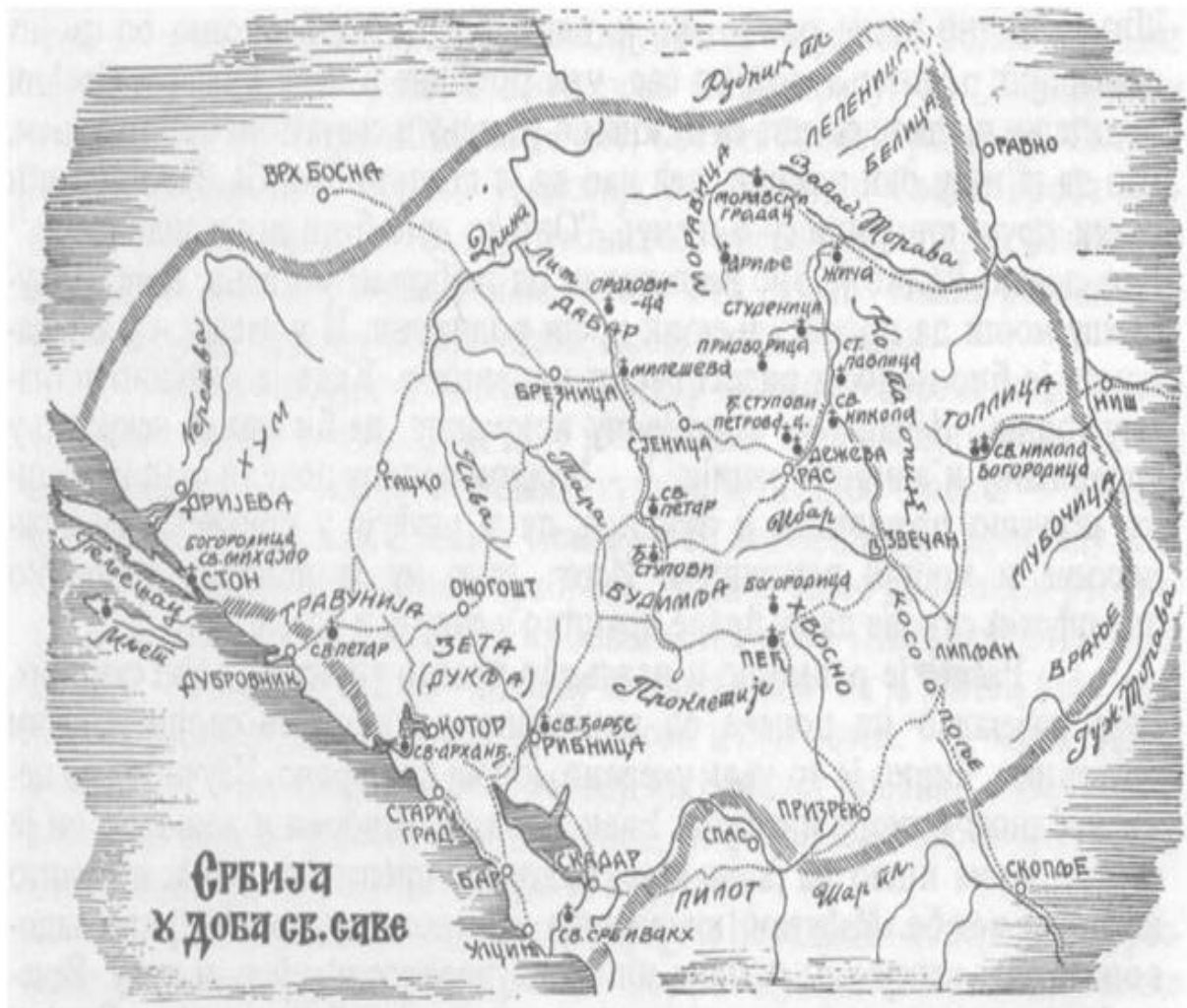
ПРИЛОЗИ

Жичка Архиепископија – карте и слике

претпостављене
----- Границе Жичке епархије у средњем веку
и Границе Жичке епархије до 2011. године

карта преузета са Интернета (www.manastiri.rs/eparhije/zicka/zicka.htm)

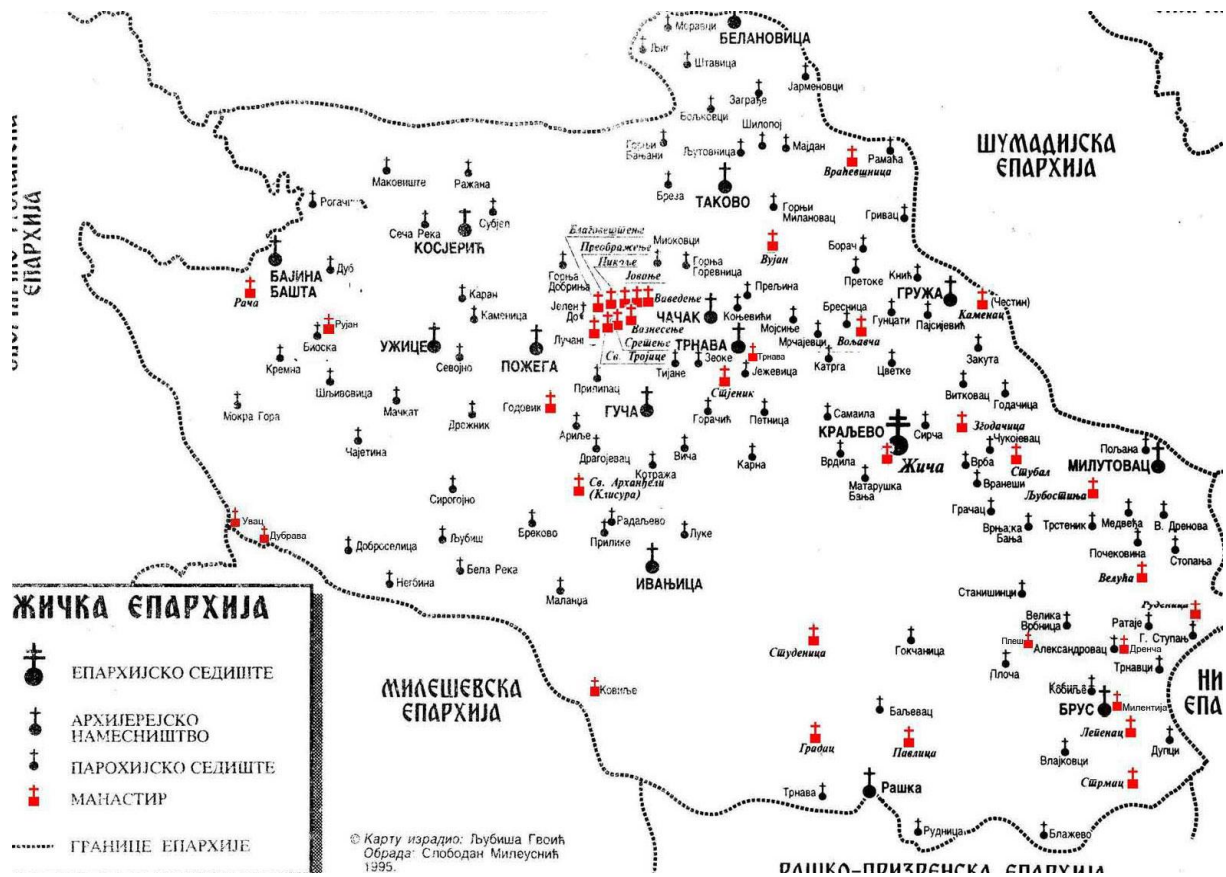

карта преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Историја_Србије_у_средњем_веку)

Епархије Српске православне цркве после 2011.

карта преузета са Интернета ([sh.wikipedia.org/wiki/Srpska pravoslavna crkva](http://sh.wikipedia.org/wiki/Srpskapravoslavnacrkva))

Границе Жичке епархије до 2011. године
карта преузета са (sr.wikipedia.org/sr/Епархија_жичка)

Црква Светог Наума у Охриду (III–IX век)

фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Светог_Наума)

Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу (III век)

најстарије седиште Рашке епископије

фотографија преузета са Интернета

(sr.wikipedia.org/sr/Црква_Светих_апостола_Петра_и_Павла_у_Расу)

Манастир Стара Павлица (Брвеник)

једна од најстаријих цркава у Рашкој (XI–XII век)

Фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Стара_Павлица)

Храм Светог Луке у Котору (XII век)

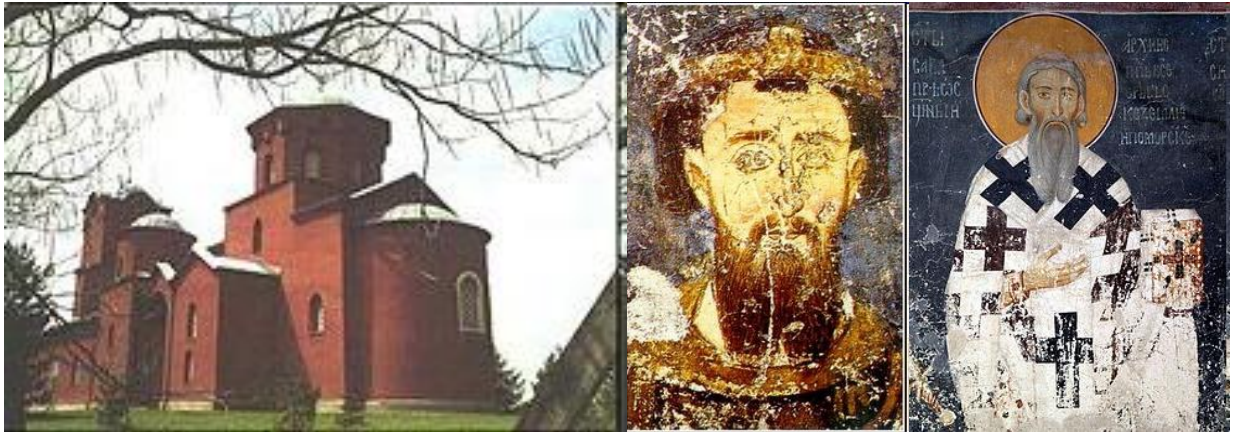
фотографија преузета са Интернета (www.sitiunescoadriatico.org/index.php?pg=941)

Манастир Жича – Црква Светог Спаса око 1220. године
фотографија преузета са Интернета (www.zica.org.rs/)

Црква Светог Теодора Тирона и Светог Теодора Стратилата (XIV век)
Фотографија преузета са Интернета (www.zaduzbine-nemanjica.rs/Zica/ne-boj-se.htm)

репродукције преузете са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Немањићи)

Стефан Немањић добија 1217. године краљевски венац од римског папе Хонорија III.
Сава Немањић је 1219. године рукоположен у Никеји за првог српског архиепископа

У манастиру Жичи одржан је 1221. године црквено-државни сабор.

Архиепископ Сава је крунисао свог брата Стефана и одржао чувену беседу

О правој вери

Улаз у манастир Жичу

Фрагмент Оснивачке повеље манастира Жиче (1219–1224)
фотографије преузете са Интернета (www.zica.org.rs/srpski/zicka-povelja)

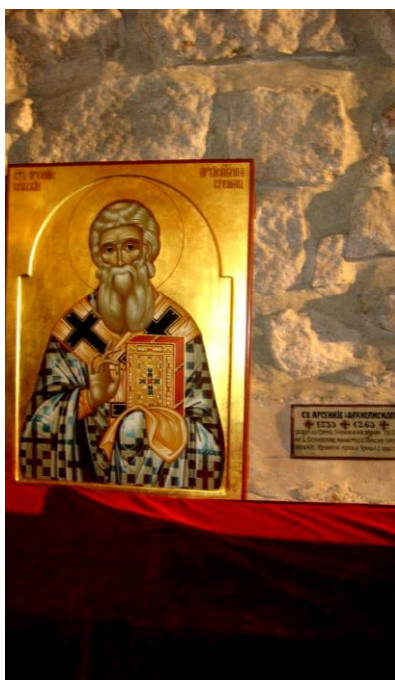
Пећка Патријаршија (око 1346)

детаљ са цркве у манастиру Пећка Патријаршија
фотографије преузете са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Пећка_патријаршија)

Архиепископ Данило II фреска из Пећке Патријаршије (XIV век)
репродукција преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Пећка_патријаршија)

Кивот и икона Светог архиепископа Арсенија – Пећка Патријаршија
репродукција преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Пећка_патријаршија)

Есфигменска повеља деспота Ђурђа Бранковића од 11. септембра 1429. године
у којој се први пут спомиње *Патријаршија у Жичи*
репродукција преузета са Интернета
(www.smederevo.org.rs/OPSTINA-SMEDEREVO-Esfigmenska-povelja_)

Манастир Стјеник (из 1802), по предању ктитори браћа Мрњавчевићи
фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Стјеник)

манастир Жежевица (XIV век)
фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Жежевица)

Град Маглич (XIII век)

фотографија преузета са Интернета (www.upoznajsrbiju.co.rs/prica/tvrđjava-maglic-94)

Остаци цркве у граду Магличу (XIII век)

фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Маглич)

утврђење Острвица (XIV век)

фотографија преузета са Интернета ([sr.wikipedia.org/sr/Острвица_\(тврђава\)](http://sr.wikipedia.org/sr/Острвица_(тврђава)))

Борач – остаци донжон куле (XIV век)

фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Борач_на_Кршу)

утврђење Козник (XIV век)

фотографија преузета са Интернета (sr.wikipedia.org/sr/Тврђава_Козник)

темељи манастира Богородице Хвостанске у Метохији (XIII век)

фотографија преузета са Интернета

(www.panacomp.net/srbija?mesto=srbija_bogorodica%20hvastanska)

БИОГРАФИЈА

Драгољуб (Владимир) Даниловић 1806965710262

Рођен 18. јуна 1965. године у Београду, од оца Владимира Даниловића и мајке Драгане Даниловић (рођене Павловић). Основну и средњу школу завршио у Београду. Војни рок одслужио 1983/84. године у Подгорици. Од 1984. до 1989. године студирао на групи за историју Филозофског факултета у Београду. Дипломирао је 5. октобра 1989. године на тему *Култови косовских јунака*. Постдипломске студије је уписао на катедри за средњовековну српску историју код професора др Радета Михаљчића. Магистарски рад *Стари српски поменици* одбранио децембра 1994. године. На Филозофском факултету у Београду радио 1992/93. а од 1993. године стално запослен као професор историје у краљевачкој Гимназији. Одлуком епископа жичког, господина Стефана, постављен 2001. године за вероучитеља у Гимназији. Почетком 2008. године изабран за председника краљевачке подружнице Друштва историчара Србије *Стојан Новаковић*. Током 2008. године боравио два пута у Јерусалиму, у Јад Вашему-међународној школи за образовање о холокаусту. Први пут похађао школу за професоре историје из Србије а други пут био члан делегације Српске православне цркве на VI Међународној конференцији за образовање о холокаусту. Ожењен са супругом Биљаном има ћерку Милицу. Живи са породицом у селу Прогорелица код Краљева. Објављивао радове у стручним часописима и на сајту Нове српске политичке мисли. Један је од аутора монографије о Гимназији у Краљеву, а 2000. године редиговао је и прерадио књигу Надежде Павловић „Краљ Стефан Дечански”.

мр Драгољуб Даниловић,
професор историје и вероучитељ

Прилог 2.

Изјава о ауторству

Потписани-а Драгољуб Даниловић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Жичка епископија у средњем веку”

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Драгољуб Даниловић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада „Жичка епископија у средњем веку” _____

Ментор проф. Др Андрија Веселиновић

Потписани Драгољуб Даниловић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 4.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Жичка епископија у средњем веку”

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____
